RENÉ DESCARTES

USÛL HAKKINDA NUTUK

İBRAHİM EDHEM MESUT (DİRVANA)

Metot Üzerine Konuşma

DISCOURS

DE LA MÉTHODE

اصول حقنده نطق

ÇİZGİ KİTABEVİ *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

Türkiye'de Felsefenin Tarihine Katkı

Çizgi Kitabevi Yayınları tarafından hazırlanan Osmanlı Felsefe Çalışmaları dizisi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e devreden felsefe mirasımızı, sürece doğrudan müdahil kurucu aktörlerin arayışlarına tanıklık eden felsefi metinlerle gündeme taşımayı amaçlıyor. Geç Osmanlı felsefi düşüncesine yön veren kurucu aktörlerin eserlerinin geniş perspektifli, tarafsız, zengin bir dizisini oluşturma yönündeki çizgisiyle Osmanlı Felsefe Çalışmaları, ülkemizde giderek daha güçlü bir biçimde köklerini arayan felsefenin tarihsel kaynaklarına yönelik ilgi ve arayışlara önemli bir katkı sağlıyor. Eserlerin girişinde yer alan, sahanın uzmanları tarafından kaleme alınmış kapsamlı makaleler, modernleşmeyi bir zihniyet dönüşümü sorunu haline getiren Osmanlı aydınlarının felsefeye atfettikleri anlamı, merkezinde 'değişim' olgusu bulunan toplumsal-siyasal-kültürel diğer süreçlerle ilişkilendirerek, modernleşmeci ideolojik projeler bağlamında okuma imkânı sunuyor.

USÛL HAKKINDA NUTUK René Descartes, Çeviri: İbrahim Edhem Mesut (Dirvana) ■ BERGSON HAKKINDA Rıza Tevfik ■ İKTİSAT METİNLERİ Ahmed Midhat ■ DESCARTES ve KARTEZYENLER Mehmet Emin Erişirgil ■ TERÂCİM-İ AHVÂL-İ FELÂSİFE Fatma Aliye Hanım ■ FELSEFE DERSLERİ Ziya Gökalp ■ WILHELM LEIBNIZ Zekeriya Kadri ■ TEDKÎK-İ ECSÂM Fatma Aliye Hanım ■ FÜNÛN VE FELSEFE ve FELSEFE SÂNİHÂLARI Abdullah Cevdet ■ DÂRÜLFÜNÛN FELSEFE DERS NOTLARI Rıza Tevfik ■ KEBETOS PINAKS: İNSAN YAŞAMININ TABLOSU İbn Miskeveyh, Ali Suavi, Manastırlı M. Rıfat ■ TÂRÎH-İ TEKVÎN YÂHÛD HİLKAT Hoca Tahsin ■ VOLTAIRE Beşir Fuad ■ DÂRÜLFÜNÛN'DA FELSEFE DERSLERİ Halil Nimetullah ■ MÂDDE VE KUVVET Louis Büchner, Çeviri: Baha Tevfik, Ahmed Nebil ■ BEN NEYİM? HİKMET-İ MÂDDİYYEYE MÜDÂFA'A Ahmed Midhat ■ İBTÂL-İ MEZHEB-İ MÂDDİYYÛN İsmail Ferid ■ İLİM VE İRÂDE: MÂDDİYYÛN MEZHEBİNİN REDDİNİ MUHTEVÎDİR Emin Feyzi ■ HUZÛR-I AKL Ü FENDE MÂDDİYYÛN MESLEK-İ DALÂLETİ Filibeli Ahmed Hilmi ■ VOLTAIRE Ahmed Midhat ■ SCHOPENHAUER'IN HİKMET-İ CEDÎDESİ Ahmed Midhat ■ NIETZSCHE HAYÂTI ve FELSEFESİ Ahmed Nebil, Baha Tevfik, Memduh Süleyman ■ HİKMET-İ TÂRÎH Ahmet Vefik Paşa ■ EBU'L-ALÂ EL-MA'ARRÎ Rızaeddin bin Fahreddin ■ KÂMÛS-I FELSEFE ISTILÂHÂTI MECMÛ'ASI Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni ■ HAYÂT VE MEVT Subhi Edhem ■ REYBÎLİK, BEDBÎNLİK, LÂ-İLÂHÎLİK NEDİR? Mehmed Ali Aynî ■ BERGSON VE FELSEFESİ Subhi Edhem ■ VAHDET-İ MEVCÛD: BİR TABÎ'AT 'ÂLİMİNİN DÎNİ Ernst Haeckel, Çeviri: Baha Tevfik, Ahmed Nebil ■ TÂRÎH-İ FELSEFE KURÛN-I ÛLÂ Said Rıza Bölükbaşı ■ İLM-İ AHVÂL-İ RÛH ve USÛL-İ TEFEKKÜR Rifat bin Mehmed Emin ■ RED ve İSBÂT Harputîzâde Hacı Mustafa Efendi ■ DİLMESTÎ-İ MEVLÂNÂ Abdullah Cevdet ■ GÂYETÜ'L-BEYÂN FÎ HAKÎKATİ'L-İNSÂN YÂHÛD 'İLM-İ AHVÂL-İ RÛH Yusuf Kemal ■ FELSEFE-İ EDEBİYÂT ve ŞÂ'İR CELÎS Baha Tevfik ■ MUHTASAR FELSEFE Baha Tevfik ■

LÛGATÇE-İ FELSEFE İsmail Fennî Ertuğrul ■ ALZİRE Voltaire ■ FEMİNİZM ÂLEM-İ NİSVÂN Odette Laguerre, Çeviri: Baha Tevfik ■ İSLÂM FEYLESOFU İBN RÜŞD Rızaeddin bin Fahreddin ■ İNSÂNIN MENŞE'İ NESL-İ BEŞER Ernst Haeckel, Ahmed Nebil ■ TEZÂHÜR-İ HAKÎKAT Fatma Aliye Hanım ■ DÂRÜ'L-FÜNÛN DERSLERİ: TÂRÎH-İ HİKMET Ahmed Midhat ■ TÂRİH-İ HUKEMÂ-YI YUNÂN Münif Paşa ■ HANGİ MESLEK-İ FELSEFEYİ KABÛL ETMELİYİZ? Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ■ FELSEFE MECMUÂSI Baha Tevfik ve Arkadaşları ■ HİKMET-İ HUKÛK Münif Paşa ■ LAMARCKİZM Subhi Edhem ■ A'MÂK-I HAYÂL: RÂCİ'NİN HÂTIRALARI Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ■ DÂRÜ'L-FÜNÛN TÂRÎH-İ FELSEFE DERSLERİ Mehmed Ali Aynî ■ HİKMET-İ EDEBİYYE Mehmed Ziver ■ KİTÂB-I İZÂLE-İ ŞUKÛK İsmail Fennî Ertuğrul. ■ EL-LÜZÛMİYYÂT Musa Cârullah Bigiyef ■ ALLAH'I İNKÂR MÜMKÜN MÜDÜR? YÂHÛD HUZÛR-I FENDE MESÂLİK-İ KÜFÜR Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi

René Descartes

Usûl Hakkında Nutuk

İbrahim Edhem Mesut (Dirvana)

SADELEŞTİREN VE YAYINA HAZIRLAYAN
ALİ UTKU - KEMALETTİN KUZUCU

ÇİZGİ KİTABEVİ | *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

ISBN 978-605-196-123-1
© Çizgi Kitabevi,
2. Baskı Mayıs 2018
Çizgi Kitabevi Yayınları 148
Felsefe 5
Osmanlı Felsefe Çalışmaları 1

René Descartes
USÛL HAKKINDA NUTUK İbrahim Edhem Mesut (Dirvana)

Genel Yayın Yönetmeni	**Mahmut Arlı**
Dizi Editörü	**Ali Utku**
Yayına Hazırlayanlar	**Ali Utku, Kemalettin Kuzucu**
Görsel Tasarım - Dizgi	**Çizgi Kitabevi**
Baskı:	**Sebat Ofset** **Fevzi Çakmak Mah. Hacı Bayram Cad.** **No: 57 Karatay / Konya** **KTB.S. No:16198**
Cilt:	**Göksu Cilt Evi**
Yayıncı Sertifika No	**17536**

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -
René Descartes
USÛL HAKKINDA NUTUK
İbrahim Edhem Mesut (Dirvana)

Anahtar Kavramlar
- Key Concepts -
1. Felsefe, 2. Descartes, 3. İbrahim Edhem Mesut
(Philosophy, 2. Descartes, 3. İbrahim Edhem Mesut)

Esas Alınan Özgün Metin: İbrahim Edhem Mesut, *Semerât-ı Akl*, Matbaa-i A. K. Tozliyan, İstanbul, 1303/1887, 30 s.; Descartes, *Usûl Hakkında Nutuk*, mütercimi: İbrahim Edhem Mesûd, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

ÇİZGİ KİTABEVİ

Mimar Muzaffer Cad. 41/1
Meram/Konya Tel: 0332 353 62 65 - 66
Fax: 0332 353 10 22

Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk.
No: 42/2 - Cağaloğlu/İstanbul
Tel: 0212 514 82 93

www.cizgikitabevi.com

René Descartes

Usûl Hakkında Nutuk

İbrahim Edhem Mesut (Dirvana)

SADELEŞTİREN VE YAYINA HAZIRLAYAN
ALİ UTKU - KEMALETTİN KUZUCU

ÇİZGİ KİTABEVİ | *Osmanlı Felsefe Çalışmaları*

İbrahim Edhem Mesut (Dirvana) (1864-1959): "İlk Descartes mütercimi". 1864 Mayıs'ında İstanbul'da doğdu. Ailesinin kökeni Safranbolu'ya dayanır. Atalarından Hacı Mustafa Ağa, Safranbolu'dan İstanbul'a göç etmiştir. Babası, Maliye Nezareti Düyûn-ı Umûmiyye muhasebecilerinden Mesut Bey'dir. İlk ve orta öğrenimini Gülhane Askerî Rüşdiyesi'nde gördü ve bir ara Galatasaray Lisesi'nde bulundu. 1885 yılında Mülkiye'den mezun olduktan sonra, Hariciye Nezâreti Terceme Odası'nda memuriyete başladı. *Semerât-ı Akl* (Aklın Semereleri) adında bir risale kaleme aldı (1887). Ödeneği bizzat Abdülhamit tarafından verilmek üzere, Paris'e gönderildi. 1889'da Paris'te düzenlenen uluslararası bir sergide karşılaştığı bilim ve sanat eserlerinin etkisiyle Batı'nın felsefî temellerini araştırmaya girişti ve Descartes'ın *Discourse de la Méthode*'unu Türkçe'ye çevirerek memleketinde tanıtmaya karar verdi. Çeviriye girişmeden önce, hayran kaldığı sergide yer alan eserlerin resimlerinden oluşan büyük bir albümü meşhur bir ressama hazırlatıp, önüne Avrupa bilim ve sanatlarının dayandığı temelleri bildiren bir "Mukaddime" koyarak Padişah'a gönderdi. Bir süre sonra İstanbul'a dönen İbrahim Ethem, yaşadığı intibak sorunlarıyla üç sene eve kapanıp otuz yaşlarındayken Descartes'ın *Discourse de la Méthode*'unu *Hüsn-i İdâre-i Akl ve Ulûmda Taharrî-i Hakîkate Dâ'ir Usûl Hakkında Nutuk* başlığıyla dilimize kazandırdı ve güçlükle yayınlattı (1895). Descartes çevirisinden sonra tekrar Avrupa'ya gitti. Brüksel Sefareti İkinci Kâtipliği, Washington ve Londra Sefareti Başkâtipliği görevlerinde bulundu. İstanbul'a döndüğünde Şûrâ-yı Devlet âzâlığı ve Memurîn Mülkiye Komisyonu âzâlığı yaptı. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Riyaseti'ne atandı. Ahrar Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı (1908). Aynı yıl Beyrut Valiliği'ne atandı. Bir ara Beyrut Valiliği'nden azledildi ve bu sırada *Dinler ve Felsefeler* adlı eserini yazmaya başladı. 1912'de tekrar Beyrut Valiliği'ne atandı. Aydın Valiliği (1918), Dahiliye Nezareti müsteşarlığı, Posta Telgraf Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Şûrâ-yı Devlet Riyâseti ve Dahiliye Nezareti Vekâleti görevlerinde bulundu (1919). Güvenlik endişesiyle Almanya'ya gitti. "Yüz Ellilikler" listesine dâhil edilmeyince yeniden yurda döndü. 1925'te emekliye ayrıldı. Gözden geçirdiği Descartes çevirisinin ikinci baskısı *Usûl Hakkında Nutuk* başlığıyla Maarif Vekaleti tarafından yayınlandı. İkinci Meşrutiyet döneminde, Şeyhülislam Mûsa Kazım Bey'in girişimiyle kurulan "Istılâhât-ı Felsefiyye Encümeni"nde de çalışan İbrahim Edhem, ömrünün son yıllarında, *Dinler ve Felsefeler*'i tamamladı ve bazı politik makaleler kaleme aldı. 1959'da vefat etti.

Eserleri şunlardır: *Semerât-ı Akl,* Matbaa-i A. K. Tozliyan, İstanbul, 1303/1887; Descartes, *Hüsn-i İdare-i Akl ve Taharrî-i Hakikate Dair Usûl Hakkında Nutuk,* (mütercim ve şârihi: İbrahim Ed'hem bin Mes'ut tâbi' ve nâşiri: Vatan Kütüphanesi sahibi Ohannes Ferid, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1311/1895); Descartes, *Usûl Hakkında Nutuk* (mütercimi: İbrahim Edhem Mes'ûd, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928); *Dinler ve Felsefeler* (yayınlanmamış eser; tarafımızdan hazırlanıyor).

*** Sadeleştirenler ve Yayına Hazırlayanlar**

Ali Utku: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

Kemalettin Kuzucu: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
İkinci Basım İçin

Ali Utku, Kemalettin Kuzucu

İbrahim Edhem Mesut Bey'in Descartes'tan *Discourse de la Méthode* tercümesinin Osmanlı Felsefe Çalışmaları dizisi içinde ilk basımı yayınlanalı (Aralık 2005) yıllar geçti. Kısa süre önce, İbrahim Edhem Bey'in terekesini ve kütüphanesini bizlere açan Süleyman Dirvana Bey'i kaybettik. Kendilerine Allah'tan rahmet, eşi Zeynep Dirvana'ya ve yakınlarına tekrar başsağlığı diliyoruz.

Aradan geçen zaman zarfında merhum Süleyman Bey ve Zeynep Hanım'ın kadirşinas teşebbüsleriyle İbrahim Edhem Bey'in 1889'da Paris'ten II. Abdülhamid'e gönderdiği, "Çifte Devrim"in (Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi) sembolü Eyfel Kulesi'nin ve kulenin çevresindeki evrensel serginin açılışına tanıklık eden *Paris Sergi-i Umûmîsi* başlıklı albüme, Dolmabahçe Sarayı Abdülmecid Efendi Kütüphanesi'nde eriştik (demirbaş no: 11/1265) ve yayına hazırladık.[1] Beyrut Valiliği'nden azledildiği sıralarda tercüme ve derleme yoluyla yazmaya başladığı, ezoterik bir dinler ve felsefeler tarihi niteliğindeki son çalışması *Dinler ve Felsefeler*'i de şu sıralarda Osmanlı Felsefe Çalışmaları dizisi için yayına hazırlamaktayız.

Usûl Hakkında Nutuk'un birinci basımında İbrahim Edhem'in, Descartes'ı tercüme serüvenini de içeren "Hayatım" başlıklı otobiyografik metnini, kendisiyle yapılan ve *İş* dergisinin 1946'da hazırladığı "Descartes ve *Usûl Hakkında Nutuk*'un Elli Yıl Evvel Yapılmış Türkçe Tercemesi" başlıklı anma sayısında yayınlanan bir söyleşiyi ve ayrıca, yirmi üç yaşında ka-

---

1 Bkz., *1889 Paris Umûmî Sergisi*, TCBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, No: 61, İstanbul, 2010.

leme aldığı ilk eseri *Semerât-ı Akl* başlıklı risaleyi ek olarak sunmuştuk. Eseri ikinci basıma hazırlarken İbrahim Edhem Bey'in evrakı arasında bulduğumuz iki metni daha çalışmamıza dâhil ettik. Bunlardan on bir dosya kağıdından oluşan, "Terakkî-i Sanâyi'"başlıklı, tarih kaydı bulunmayan ilki, muhtemelen tercümenin 1895 basımı dönemine ait bir metin. Zira hem tercümenin önsözü hem de *Paris Sergi-i Umûmîsi*'nin "Mukaddime"siyle paralellikler arz ediyor. Metin, sadece İbrahim Edhem Bey'i Descartes'ın *Discourse*'ünü tercümeye sevkeden saiklere işaret etmesi bakımından değil, geç Osmanlı düşünce hayatının merkezî sorun alanına gönderme yapan "terakki" kavramı çerçevesinde modernliği felsefi ve bilimsel temellerinden hareketle kurma arayışını yansıtması bakımından da önem arz ediyor.

"Notlar" başlığıyla ilave ettiğimiz ikinci metin ise, bir defterden koparılmış sayfalarda başlıksız ve tarihsiz serbest düşünce kayıtlarından oluşuyor. Okur burada İbrahim Edhem Bey'in ahlâk, bilim, felsefe, dehâ, özgürlük, şiir vb. çeşitli konular yanında Descartes tercümesi ile ilgili değerlendirmelerini de bulacak.

İkinci basım vesilesiyle Dirvana âilesine bir kez daha şükranlarımızı sunuyoruz. Ayrıca Çizgi Kitabevi Yayınları sahibi Ömer Arlı'ya ve şahsında tüm yayınevi çalışanlarına da teşekkür ediyoruz.

Mart 2018

Birinci Baskının Sunuşu

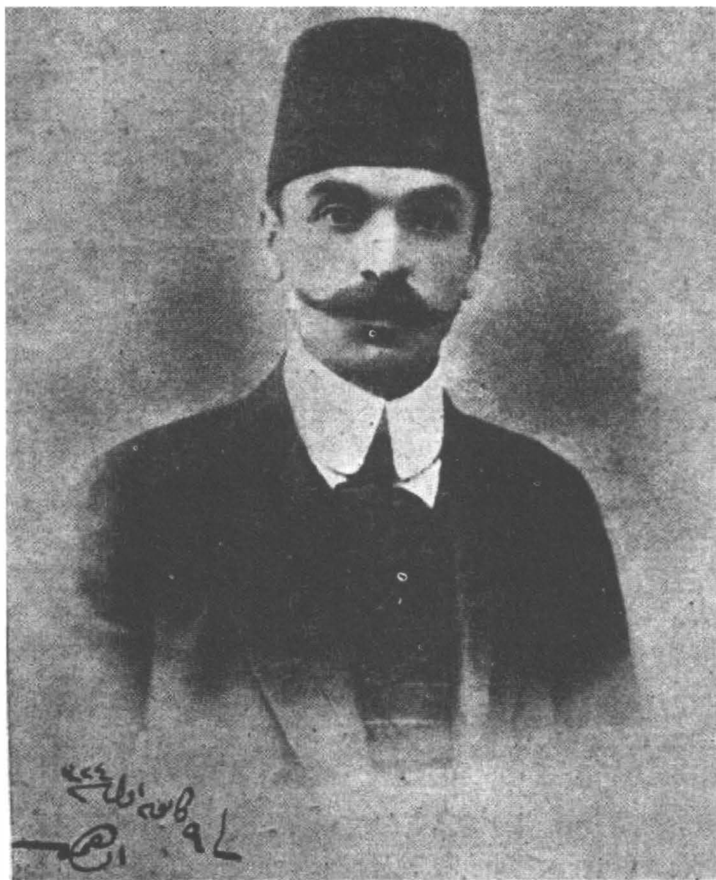
Kazanımlarıyla kurumsal bir gelenek ve üzerinden düşünce yürütülebilecek bir söylem alanı oluşturmuş görünen "modern" felsefe faaliyetimizin gelişim sürecinin kaynağında, Osmanlı/İslâm toplumunun Batı ile zorunlu temaslarının dayattığı zihniyet değişikliği talepleri ve bu talepleri ateşleyen kültürel etkileşim kanallarından biri durumundaki çeviri faaliyetleri vardır. Tanzimat sonrası dönemde başlayan Batılı felsefi metinlerin çevirisi, bilimsel, teknik ve edebî alanlardaki bir takım çeviri girişimlerini takip eder ve bu alanlara nispetle geç bir zamana rastlar. Başlangıçta uzunca bir süre dağınık, sistemsiz, rastlantısal nitelikte ve daha çok kişisel heveslerin kısır ve etkisiz yansımaları olan bu ilk çeviri faaliyetleri arasında, İbrahim Edhem Mesut (Dirvana) Bey'in girişimi farklı bir yere sahiptir. İbrahim Edhem'in 1311/1895'te René Descartes'ın *Discourse de la Méthode*'unu *Hüsn-i idare-i Akl ve Ulûmda Taharrî-i Hakîkate Dâ'ir Usûl Hakkında Nutuk* başlığıyla dilimize kazandırması, felsefeyi -"modern" anlamda- yeniden inşa sürecimiz açısından bir dönüm noktası olduğu kadar, modernlik deneyimimizin erken evresinin temel referansı durumundaki "Fransız rasyonalizmi" ile epistemolojik düzlemde ilk ciddî yüzleşmemiz de olmuştur.

Descartes'ın modern felsefe açısından çığır açıcı nitelikteki eserinin, İbrahim Edhem Mesut tarafından, yaklaşık 250 yıllık bir gecikmeyle düşünce dünyamıza kazandırılan çevirisi, pratik endişelere odaklanmış çevrede hemen hiçbir yankı uyandırmadı. O kadar ki, hakkında birkaç cümlelik bir yazının yayımlanması için 35 yıl geçmesi, takvimlerin 1927'yi göstermesi gerekiyordu. Kitabın ikinci basımı, Cumhuriyet döneminde, 1928 yılında, Maârif Vekâleti tarafından gerçekleştirildi. Fakat kısa süre içinde yeni harflerin kabulüyle işlerliğini yitirip atıl duruma düştü. İlerleyen dönemde İbrahim Edhem'in yeni harflerle, üçüncü kez yayımlanması için Maarif Vekaleti'ne yaptığı başvuru da sonuçsuz kaldı.

Elinizdeki çalışma, "ilk Descartes mütercimi" İbrahim Edhem Mesut'u ve onun güncel felsefe etkinliğimizin sistematik başlangıcı kabul edilebilecek olan "Descartes tercümesi"ni - çevriyazı ve sadeleştirme yolu ile- hafızalarda canlandırmayı amaçlıyor. Eserin tarihsel değeri ve öneminin belirlenmesine katkı sağlayacağı düşüncesiyle, çalışmanın girişinde, İbrahim Edhem'in, Descartes'ı tercüme serüvenini de içeren "Hayatım" başlıklı otobiyografik metnini, kendisiyle yapılan ve *İş* dergisinin 1946'da hazırladığı "Descartes ve *Usûl Hakkında Nutuk*'un Elli Yıl Evvel Yapılmış Türkçe Tercemesi" başlıklı anma sayısında yayınlanan bir söyleşiyi ve ayrıca, yirmi üç yaşında kaleme aldığı ilk eseri *Semerât-ı Akl* başlıklı risaleyi ek olarak sunuyoruz.

Eserin bu yeniden basımı sırasında, merhum mütefekkirimiz Üstad İbrahim Edhem Mesut'un kadirşinâs evlatları Sayın Prof. Dr. Süleyman Dirvana ve eşi Sayın Zeynep Dirvana, engin ilgi ve destekleriyle bizi yüreklendirdiler. Mütefekkirimizin Türk Düşüncesi'nin yazılacak tarihi açısından büyük önem taşıyan çalışmalarını, başta elinizdeki Descartes çevirisi olmak üzere, düşüncesinin "olgunluk vesikası" niteliğindeki yayınlanmamış son eseri *Dinler ve Felsefeler*'in de içlerinde yer aldığı entelektüel mirasını bizlere açarken son derece hassas ve naziktiler. Kendilerine şükran borçluyuz. Ayrıca, tashih aşamasında, yoğun meşguliyetleri arasında sağladıkları katkılarla çalışmamıza destek veren değerli dostlarımız Sayın Erdoğan Erbay ve Sayın Mukadder Erkan'a da teşekkür ediyoruz.

Aralık 2005

İbrahim Edhem Mesut (Dirvana) (1864-1959)

İlk Descartes Mütercimi Hayatını Anlatıyor
Hayatım*

İbrahim Edhem Mesut (Dirvana)

Aristo der ki: "İnsan kendinden asla bahsetmemelidir. Kendini methederse şarlatanlık, zemmederse budalalık etmiş olur." Ben nihayete kadar bu nasihati tutmak isterdim; fakat muhterem bir Türk üstadı, edebiyat âleminde bu kadar güneşler ve yıldızlar varken, belki bir kıvılcım bulurum diye külleri karıştırmak kabilinden olarak bundan elli sene evvel matbuatta yazı yazmış olanları araştırdığı sırada, bu nâçizin de hal tercemesini istedi. Naçar, kendimi ne meth ne zemmederek, yalnız vaki olanları söyletmekle, hem Türk üstadını memnun etmeğe, hem de beşeriyet üstadı âzamının korkuttuğu nâkısalardan korunmağa çalışacağım ve bilhassa elli sene evvel Descartes'ı Türkçe'ye çevirmemin merak edilen sebeblerini bildireceğim.

Hem de, bir adamın samimiyet ve sıhhatle hikâye edilen hayatı çok istifadeli değil midir? Yükselmiş ise neden, düşmüş ise neden? Buraları derinlenecek, incelenecek olursa karşımıza adeta canlı ve hakiki bir roman çıkmaz mı? Bunu ise, zannederim o hayatı yaşamış olandan başka kimse daha iyi bilemez ve yazamaz.

---

* İbrahim Edhem Mesut (Dirvana), bu otobiyografik metni, Hakkı Tarık Us'un 1942'de düzenlediği "Elli Yılın Yazarları" toplantısı için kendisinden hayatı hakkında bilgi istenmesi üzerine kaleme almıştır. Ziyaeddin Fındıkoğlu'nun çıkardığı *İş* mecmuasında da bazı küçük değişikliklerle yayınlanan metnin, İbrahim Edhem tarafından hazırlanmış on iki daktilo sayfasından oluşan orijinal nüshasını esas aldık. Dergide yayınlanan şekli için bkz., *İş*, cilt. XII, sayı. 54-56, İstanbul, 1946, s. 37-46.

Ben, 1864 senesi Mayıs'ında İstanbul'da doğdum. Babam Maliye Düyûn-ı Umûmiyye muhasebecisi merhum Mes'ut Bey'dir. Ceddimiz Hacı Mustafa Ağa, iki yüz yıl önce Safranbolu'dan gelmiştir.

Mevzumuz edebiyat, bunun aleti de dil olduğundan, çocukluğumda başıma gelmiş, dilime ait bir vak'ayı zikretmeden geçemeyeceğim: Üç yaşını bitirdiğim halde söz söyleyemezmişim. Böyle çocukları okutmak için Eyûb'a götürmek âdet imiş. Beni Yemiş İskelesi'nden bir kayığa bindirirler. Haliç'in ortalarında daha büyük bir kayık üzerimize gelerek, hepimizi denize döker. Ben can havliyle bir "Lala!" diye bağırmışım. Ve o andan itibaren de dilim açılmış. Herhalde bu, keramet eseri değildi. Şiddetli bir cehdin böyle bir şey yapabileceği malûmdur ve tarihte de emsali vardır. Meşhur Lidya hükümdârı Kresüs'ün oğlu gibi.

Bütün çocukluğum Üsküdar'da geçti. Nuhkuyusu'ndaki evimizden Selimiye'de, daha sonra Paşakapısı'ndaki mektebe gidip gelmek için, uzun seneler, her gün o büyük Karacaahmet mezarlıklarından geçerdim. Ah, o irili ufaklı mezar taşlarının bende hâsıl ettiği ölüm düşünceleri! Bunlar kar sularının damla damla toprağa nüfuzu gibi, taze ve hassas kalbime işliyordu. Yavaş yavaş o hale geldim ki, bence hiç bir şeyin, ne malın, ne mülkün, ne büyüklüğün, ne de hayatın bir değeri kalmamıştı. Bunların sahipleri işte, bir ân içinde, yan yana, gözlerimin önünde yerlere serilmemişler miydi? Yalnız bir şey dikkat nazarımı çekiyordu: Daima yaşayacak bir eser meydana koymak; yalnız bu, şu gördüğüm yıkılışa bir çare olabilirdi. Sâdî'ler, Fuzûlî'ler, bekayı böyle bulmamışlar mıdır? Bu cihetle beni kitaba bir düşkünlüktür aldı: Muttasıl kitap edinmek, gece gündüz okumak. Benim bu halim, muhitin genç ruhlar üzerine olan tesirine bir misaldir. Baba ve analar, sevgili evlatlarını dünyaya küstürecek böyle gamlı manzaralardan uzak bulundursunlar!

Mülkiye Mektebi'nde dersler pek kusurlu verilirdi. Bahis, prensip ve kanunların izahına kasredilerek, ilimin bütün mevzuları kavranacak yerde, hiç hatırda kalmayacak bir sürü teferruat ve rakamlara boğularak, o ilimin hemen ancak yarısı oku-

nabilirdi. Örneğin, kozmografyada güneşle meşgul olup da, ayı görmemek, maliye dersinde bütün sene vergi ve resimlerle uğraşarak, bütçe ve umumi muhasebe fasıllarına zaman bulamamak olur şeyler midir?

Yalnız bir muallim yadedebilirim ki, faydalı ders verebilmek sırrına malikti. Bu fizik hocası idi ki, elektrik bahsine gelince, ben size bir şey söyleyeyim de hatırınızda tutun, dedi: "Her ne vakit muhtelif iki maden levhasını yalnız birine etki edecek bir sıvı içine koyarak iki levhayı bir tel ile birbirine bağlarsanız, orada elektrik cereyanı hasıl olur." İşte diyebilirim ki, mektepten çıktıktan sonra, zihnimde kalan pek az şey arasında, bu sözler, bir de Arşimet kanunu hafızamda yaşamakta devam etmişlerdir. Sonradan duydum ki, her sözünde derin bir mana ve büyük bir işaret bulunan bu adamın adı bu memlekette: "Deli Sait" imiş, bir asker binbaşısı.

Diğer taraftan, ben de bazı şeyler yazmaya başlamıştım. Daha doğrusu bunlara pek yazmak denemezdi. Ağızdan dökülen sözleri zaptetmekten ibaret. Mülkiye'den 1301/1885 senesinde çıkarak, mülâzemetle Hariciye Tercüme Odası'na devama başlayınca, *Semerât-ı Akl* unvanı ile bazı örnekler neşrettim. Heyhat, nerede o bana bekayı verecek eser! Bunlar zayıf aklın fidanından yere dökülmüş birkaç cılız meyve, rüzgârın önüne düşmüş birkaç yapraktı.

Tahsilim ve yaşım ilerledikçe, başka bir zihin meşgalesi daha peyda oldu: Siyaset. Memleketin o zamanki hali de buna sâik idi. Elbet bu cihette de büyük bir hizmetle bekayı kazanmak mümkündür diyordum. Aşağıda görüleceği veçhile, yavaş yavaş birtakım memuriyetlere geçtikçe, bu siyaset kuruntusu edebî meyil ve düşüncelere galebe etmeye başladı, onların muhtemel gelişmelerine engel oldu ve nihayet belki de onları körletti. Bu iyi mi oldu? Bence fena oldu. Çünkü edebiyatta mücerret istidat ve ikdam ile bir şey yapılabildiği halde, siyasette bunlardan başka bir de fırsat düşmek, muhit de beraber yürümek lâzımdır. Nice iktidarlar, fırsat elvermemesinden, belki de ters gitmesinden dolayı, heder olmuşlardır.

Ne ise, her iki cihetten ateşi kalbimi saran o bekaya vüsul için, bu memleketin bilgisi ile kalmamak, onun fevkine çıkmak

arzusu tedricen varlığımı kapladı. Evet, hep zamanlarının üstüne çıkanlar değil midirler ki, istikbale hizmet edebilmişlerdir? Ben bu mülâhazalarla Paris'e gitmek için gereken tedariklere başvurmak, yol harçlığı olarak kitaplarımı satmak üzere iken, hiç istemeden ve beklemeden, kader beni Mabeyn kâtipliğine sevketti. Mektepten beraber çıktığımız arkadaşların açıkta kaldıkları hakkında Hünkâr'a arzuhal verdiklerini ve Cuma günü Saray'a gelmeleri irade edildiğini haber aldım. Terceme odasında yanımda oturan bir sınıf arkadaşım, eski Maliye Nazırı Tevfik Bey'e, haydi biz de gidelim, elbet bir lütuf vardır, dedim. Müdür Abdurrahman Şeref Bey önümüze düştü, bir defterimizi yaptılar, arzuhalde imzaları olanlar diye onları, imzaları olmayanlar diye de biz ikimizi gösterdiler. İkimiz Mabeyn kâtipliğine alındık. Maaş, rütbe, nişan hepsi birden. Ötekilerin de birer hizmette kullanılmaları irade olundu ve hepimize de onar lira ihsan edildi!

Üç buçuk sene orada durdum; ama ızgara üzerinde gibi bir duruş. Eski kaygı, Avrupa'ya gitmek kaygısı bir türlü yakamı bırakmıyordu. Nihayet sabrım kalmadı, Paris'e tahsilimi ikmale gitmek üzere istifa ettim. Ailemin beni orada besleyecek kudreti vardı. Abdülhamit, Mabeyn kâtipliği görevi uhdemde kalmak üzere, gitmeme müsaade etti.

1889 sergisi açıldığı zaman idi. Üç sene orada kaldım. Ah ne hürriyet ve bu hürriyetin mahsulü olan hudutsuz ilim! Ne şevk ile o deryaya atılmıştım! Meğer hürriyete de âşık olunurmuş. Doğrudur ki, beş türlü aşk vardır, bu da onlardan biridir. Burada kitaplarda okuduğumuz ve birçok âsarını vitrinlerde temaşa ettiğiniz medeniyet ve şeraitini, orada canlı olarak sokaklarda dolaşıyor görürsünüz ve ilim, sanat, iktisat, edebiyat, felsefe hepsini hariçten gelme, iğreti ve taklidî şeyler değil, insanla ayniyet kesbetmiş, bizzat onun, o gezenlerin öz mahsulleri bulursunuz. Bir Fransız için kendilerinin bu her an yeni bir şekilde tecelli eden eserlerini seyretmekten büyük ne zevk olabilir?

Yaz tatili, her gün, bir şehir kadar geniş olan sergiyi gezerdim. Bir gün, bir dairesinin önüne geldim ki, kapısının üzerinde "Sanatlar Tarihi" levhası okunuyordu. İçeri daldım.

Dünyada ne kadar sanat varsa, nefis veya galiz, hepsi bölük bölük ayrılmış, her biri, asırlardan beri, ne halden ne hale geçmiş, tarih sırasıyla ve mücessem örnekleriyle sıralanmış. Meselâ şamdanlar, beş asır, on asır önce nasılmış, tedricen şekilden şekle, maddeden maddeye geçerek, bugün ne hale gelmiş, görülüyor. İşte bu manzara birdenbire zihnimde parladı. Gördüm ki, bütün bu sanat eserlerinde değişiklik, yenilik, ilerleyiş tamamen ilmin terakkisi ile muvâzi olarak yürümüştür. İlim nerede durmuş ise bunlar da durmuşlar, ilim bir adım atınca bunlar da adımlarını atmışlar. Her düşünen adamın hayatında kendince bir zirve ânı, bir tecelli şahikası vardır. Benim de, fakirâne, mazhariyetim bu oldu. 25 yaşında idim. Başımı ellerimin içine alarak, zavallı memleketimi düşünmeye başladım ve düşündükçe yakin kesbettim ki; bundan üç dört asır evvel biz ve Avrupalılar, gerek ilimde gerek sanatta hep bir mertebede ve hatta bazı şeylerde biz üstün iken, onlar, aralarında zuhur eden ilmî bir hareket, esasdan bir teceddüd ile tekemmül ede ede bugün bu hale geldikleri halde, biz o hareketten habersiz olduğumuzdan aynı derecede kalmışız ve hatta, asıl fecaât burasında, onların her hususta galibane rekabetlerine dayanamayarak, gitgide, elimizdeki bazı sanatların da inkırâzlarına şahit olmuşuz ve aramızdaki mesafe açılmakta devam ettiğinden, her şeyde geriliğimiz zaman ile arttıkça artmıştır.

Hayıf ki, bu uzun asırlar zarfında, bu kadar büyük sefirlerimiz, şanlı vezirlerimiz, münevver gençlerimiz gelip geçtikleri ve belki de madunluğumuzu gördükleri halde, kimse işin aslından, sebebinden bir şemme alarak milleti uyandırmağa teşebbüs etmemiş ve uzun ve kıymetli seneler değil asırlar, tarih kitaplarımızda okuduğumuz gibi, beyhûde ve dâimî döğüşmelerle zayi olup gitmiştir. Ve netice olarak da işte şart, gerek sulhte gerek harpte, iğneden ipliğe varıncaya kadar Avrupa'ya muhtaç bir hale ve mutlak bir zaaf, acz ve fakre düşmüştür. Eski halimiz ise milletin kabiliyetini katiyetle ispata kifayet eder.

Ve sanat deyip de geçmeyelim, bütün sanatlar birbirine bağlı, birbirine muhtaç, birbirinin mütemmimi bir bütün teşkil

eder ki, medeniyet ve insanlarda kudret dediğimiz şey bunun bir muhassalasıdır. Bu cihetle bir memlekette münferiden herhangi bir sanatın inkişaf emeli ile, makine ve levazımını hariçten getirerek, bir iki fabrika kurmak, fena olmamakla beraber, büyük bir şey ifade etmez. Çünkü esastan mahrumdur ve değişecek ve daha ileri gidecek, hatta olduğu halde tutunacak kudreti yoktur. Bunların faydası, olsa olsa, o da eğer nasip olursa, o sanat mamulâtının memlekette ucuzlamasıdır. Asıl terakki, umumî bir hayat nefhasının bütün sanatların hayatına can ve feyiz vermesiyle olur ki, bu da ancak ilim ve fen nefhasının serbestçe esmesiyle kabildir.

Sergi üzerine güzel bir albüm yaptırdım, mukaddimesinde bu mütalâaları izah ederek terakki etmek için behemahal ilme ve bunun esası olan felsefeye ihtiyaç vardır ve bunların canlanmaları ve yürümeleri mutlaka hür olmalarına bağlıdır. Bunsuz ne ilim olur ne de doğrudan doğruya bunların mahsulü olan, sanat ve medeniyet olur. Bunları etrafile anlattım ve Fransa'daki sanat mektepleri hakkında geniş malumat ekleyerek, albümü İstanbul'a, Saray'a yolladım. Sonra görenlerden işittim ki, Hünkâr bu albümü, elbet mukaddimesini okumadan olacak, Mabeyn'de büyük salona koydurmuş; resimleri ve yapılışındaki nefaseti için olacak, işte o kadar.

Sonra, mademki üç asırdan evvel de ilim vardı, neden o ilim bu yolda bir mahsul vermediği, böyle bir terakkiye âlet olmadığı halde, sonraki ilim bu harikaları vücuda getirdi ve getiriyor, burasını aradım ve Descartes ile Bacon'ı ve Galilée'yi buldum. Bunların zamanına kadar ilimden, felsefeden böyle bir hizmet beklenemezdi ve hatta ilimden maddi ve şahsî menfaat beklemek lâyık değil, belki mayûb idi; zaten o ilim de böyle bir mahsul verecek şey değildi. O ilim nasıldı?

1. Her tabiî hâdise, her madde, fevkalâde ve mahsus bir haysiyete malik bir şeydi. Örneğin afyon nedir sualine: Afyon uyutucu bir maddedir cevabı verilirdi. Mıknatıs sorulsa, derhal buna da bir müessir, esrarengiz bir şey, bir cazibe haysiyetidir; diye bir şey uydurulurdu. Bu ise, meçhul bir kelime yerine, gene meçhul bir kelime koymaktan başka bir şey değildi. Ve bizi eskisinden ziyade âlim etmezdi. O hâdiseyi, o maddeyi

tahlil ederek kendisini terkib eden en basit mahiyetlere, unsurlara ayırmak ve bunlar arasındaki münasebetleri aramak fikri yok idi.

2. Her hadise, başlı başına, münferit bir bilgi olarak kalırdı. Bunlardan umumî bir kanun çıkarmak düşünülmezdi. Çünkü tabiatta her şeyin bir kanuna tâbi olduğu meçhul idi.

3. Sonra, bu hadiseleri teyit ve tevsik için birçok müşahade ve tecrübelerde bulunmak lüzumu da bilinmezdi. Velhasıl, ilim denilen şey, müteferrik birtakım malumattan ibaret olup, ne tahlilî, ve ne tecrübî, ne de kanunî idi. Böyle bir ilimde ise, keşifler yapabilecek ne kudret olabilirdi?

İşte, dediğimiz gibi, bundan üç dört asır önce Avrupa'da zuhur eden üç dört büyük adam, ilmi bu kısır ve sırf nazarî halden çıkararak, ona müsmir ve amelî bir hedef vermişler ve bununla da kanaat etmeyerek, onu bu yeni vazifesini başarabilecek yeni bir usûl ile teçhiz ve ikdar eylemişlerdir. Ve bu sayede bu ilim, tabiatın kanunlarını, kuvvetlerini, sırlarını keşfe başlamıştır ve bütün sanatlar da bu harekete ayak uydurarak yürümeye, koşmağa koyulmuşlardır.

Dahası var, bu yenilenme ve ilerleme yolu, bu usûl sanatlara münhasır kalmayarak, her nevi meselelere ve müşkillere, bütün fikrî hayata şâmil olmuştur. Çünkü her şey görüş, düşünüşün ve inceleyişin sıhhat ve selâmetine tâbidir ve Descartes'ın dediği gibi ilimde birlik vardır.

Bir de Descartes'ın, bâhusus bizim için, ikinci ve pek mühim rolü vardır ki, o da mâzinin, âdet ve göreneğin esaretinden tamamen silkinmesidir. Artık hiçbir şeye filan kitapta yazılmış yahut falan tarafından söylenmiş veya yapılmış olduğu için hakikat nazarıyla bakılmayacak, bizzat kendi aklımızın kanaati aranacaktır. İşte bu iki fiilinden dolayıdır ki, Descartes'ı lisanımıza tercemeyi tasmim ettim.

Nihayet İstanbul'a gelinecekti. Fakat haddin varsa artık Mabeyn'de otur. Üç senedir Avrupa'da sürdüğüm hayat ile o zamanki bîçâre Türkiye ve bâhusus bu mahbesin de içinde daha dar bir kutu olan Saray arasında ne büyük bir tezat vardı. Lütuf diye bana verilebilecek şeylerin hiçbiri beni, boşluğuna kani olduğum bir işte çalışmağa devam ettiremezdi. Durama-

dım, istifa ettim. Kabul etmediler, buradan istifa edilemez diye nefiy ile tehdit ettiler. Paris'e kaçtım. Sonra temin ettiler, geldim ve üç sene evde oturdum. İşte Descartes'ı, otuz yaşlarında iken, bu sırada terceme ettim. Avrupa'da birçok müelliflerin felsefeye dair koca koca ciltlerle kitaplar yazmaları orada pek tabiî görüldüğü halde benim yüz küçük sayfalık bir tercememi gören münevver ricalimizin hepsi emeğime acıdılar ve ilk defa böyle bir şey okuduklarını itiraf ettiler, eyvah!

Sonra kalktım, kendiliğimden, tekrar Avrupa'ya gittim. İki sene sonra, Brüksel Sefareti İkinci Kâtipliği'ne tayin olundum. Bir sene sonra Washington Sefareti Başkâtipliğine ve yedi ay sonra da Londra Sefareti Genel Başkâtipliğine naklettim. Ve burada, iki sene, müsteşarımız Abdülhak Hâmid Bey'in refakati ile mübâhi oldum. Bu baş şehirlerde iken, dikkat nazarımı celbeden bazı müşahadelerimi kısaca nakledeyim:

Brüksel'de iken, Hollanda'ya gitmiştim. Amsterdam müzesinde Rembrandt'ın "Ronde de nuit" tablosunun karşısındayım. Ya Rab, ne acip bir hal nazarımda beliriyor! O vakte kadar birçok müzeler gezmiş, binlerce tablolar görmüştüm. Diğer şaheserler hakkındaki bütün hayranlığımla beraber, bu manzara başka idi. Resim tekniğine hiç vukufum yoktur. Lâkin tekniğe ne hacet. Dikine tutulmuş bir tüfek tablodan çıkıyor gibi idi. Şu halde ki, elinizle namluyu tutmak istersiniz, fakat bez dümdüzdür. İşte resim ne olduğunu burada sırf kendi anlayışımca, anladım. Nitekim musikiyi de ilk defa Beethoven'ın "Pastoral"ini dinlerken, gene kendimce anlamıştım. Ziya her yerde, yapraklar arasında, kumlar üzerinde de vardır. Hatta ziya olmasaydı renk olmazdı. Fakat ziyanın ne demek olduğu ancak güneşe bakmakla anlaşılır. Bunun gibi, güzel bir sanatın mahiyeti de, o sanatın zirvesine varılınca anlaşılır. Zira o, en bigânelerin bile gözlerine girer. Zaten onun büyüklüğü, şahikalığı bunda değil midir? Hatta bu iki büyük artistin ifadelerindeki şiddet ve kudret (*energie*) noktasından dehâları arasında bir karâbet ve müşabehet bile göze çarpar.

Londra'da bir gün, mutad üzerine sokağa çıkmıştım. Bir gün ki, sair günlere benzemiyordu. Ortada her zaman gördüğüm insanlara benzer kimse yok. Başka bir kavim. Meğer o

gün İngilizler'in "Bank Holiday" dedikleri umumî tatil günü imiş ki, senede bir gün olur ve bütün Londra'nın altı üstüne, içi dışına çıkarmış ve şehrin her günkü halkı ya meydanda görünmez yahut bir tarafa savuşurmuş. Baktım ki, bir yecüc ve mecüc kavmi. Derhal İngiltere medeniyetinin kuvveti gözümün önünde tecessüm etti. Demek ki, yükselmeye kabiliyeti olan hiç kimse, aşağıda kalmıyor. Millet öyle mükemmel kalburdan geçiriliyor. İşte bu manzara bir memleket medeniyetinin tesisâtındaki kemâlin derecesine mücessem bir şahittir. Bizde böyle midir? Aşağı tabakalara mensup fertler arasında nice adamlara tesadüf olunabilir ki, en yüksek mertebelere çıkmak için cismânî ve aklî kabiliyetle doğmuş, fakat cemiyetin seçmek ve elemek ve meydana çıkarmak tesisâtının noksanından dolayı, o seviyede kalmışlardır. Vakıa, bu adamların içinde yaşadıkları şerâitin kendi üzerlerinde yaptığı ezici tesir de hesaba katılmak lâzım gelirse de, içlerinde hiçbir tane iri yarı, kalıplı kıyafetli adam görülmemesi keyfiyeti başka türlü tefsire mahal bırakmaz.

Nihayet Avrupa'ya doymuştum ve sefaret memuriyetlerini me'kel sayıyordum; Hünkâr'ın beni İstanbul'a çağırarak, birtürlü avdetime müsaade etmemesinden istifade ile, memlekete asıl hizmet içeride olur diye, Şûrâ-yı Devlet âzâlığına talip oldum; ve beş sene burada kaldıktan sonra terfian Memurîn-i Mülkiye Komisyonu âzâlığına geçtim. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Riyaseti'ne nasbolundum.

Meşrutiyet'te kontrolü ve muvazeneyi temin için, 1324/1908 senesinde Kandilli'de bizim Kıbrıslı yalısında Ahrar Fırkası'nı tesis ettik ki, programının belli başlı vasıflarından biri, mezuniyetlerin genişletilmesi, diğer tabirle adem-i merkeziyet idi. O senenin Aralık ayında Beyrut'a vali tayin olundum. Fakat o zamanlar valilikte memlekete faydalı bir hizmet görülemezdi. Bunu ispat için şu misali göstereyim: Devren Sayda'da bulunuyordum. Deniz kenarında kâgir güzel bir hükümet konağı inşasına başlanmış, yalnız zemin katı yapılabilmiş, paslanmış demir putrelleri meydanda olarak içine girilmiş. Üst tarafını tamamlamak için tahsisat yokmuş. Kasabanın çarşı-

sında geziyordum. Tam ortasında bir büyük ve viran konak gördüm. Bu nedir, dedim. Eski zamandan kalma hükümet konağı dediler. Oh, tamam dedim. Bunu yıkar, yerini parça parça satarım, hem çarşı açılır, hem de bedeliyle yeni hükümet konağı tamamlanır. Defterdarla konuştum. Biz bunu yapamayız; İstanbul'a yazıp mezuniyet almalı, dedi. Hemen yazdım, Maliye Nazırı Cavit Bey'di. Gelen cevabında: Viraneyi satın, parasını bize gönderin, umumî muvazeneye girsin. Sonra yeni konağın tamamlanması düşünülür. Dedim: Dursun, dursun, dursun... Ben bunu yapamadıktan sonra demek hiçbir şey yapamazdım. Diğer taraftan iktidar mevkiinde bulunan fırkanın vilâyet işlerine müdahalesinin de arkası kesilmiyordu. Bir gün memurlardan fırkaya mensup birkaç kişi bir elde Mushaf, bir elde revolver odama girdiler. Fırkanın bütün kararlarına riayet ve itaat edeceğime bana yemin teklif ettiler. Dedim: Böyle valilik olmaz, eğer ısrar ederseniz, şimdi bir telgraf çeker İstanbul'a giderim. Çekildiler, ben de bir müddet sonra infisâl ettim.

Üç sene süren bu mazuliyetim zamanında, *Dinler ve Felsefeler* namı ile terceme ve derleme suretiyle büyücek bir eser yazmağa başlayarak nihayetine yaklaştırdım ki, Önsöz'ü ile baş tarafı *Peyam-ı Sabah* 'ta çıkmıştır. Mevzuu kadim büyük din ve felsefe gizli fikirlerinin birleştirilmesi ile bu günkü ilmin, tam ilmin verileriyle mukayese edilerek bir neticeye varılmasıdır ki, bu suretle inanılacak, gidilecek yol taayyün edecekti.

1328/1912'de tekrar Beyrut valiliğine gittim ve bu sefer vilayetler idaresini o haliyle bırakmamaya azmettim. Balkan Harbi sıralarında bulunuyorduk. Sadrazam Kâmil Paşa idi. Kendisine 27. 10. 1328/9 Ocak 1913 tarihinde gönderdiğim tahriratta şöyle demiştim: "Buranın adedi az olmayan terakki ve refahiyet duyguları galip bulunan, münevver ahalisi, Osmanlı Devleti'nden külliyen veya kısmen ayrılmış olan Mısır, Tunus, Bulgaristan ve sair küçük hükümetlerin az zamanda ne gibi terakkilere mazhar olduklarını ve bunu, bilhassa harb-i hazır dolayısıyla açık bir surette isbat dahi ettiklerini teemmül etmektedirler. Diğer taraftan, devletin kendi vilâyetleri için henüz bir şey yapmamış olduğunu da görüyorlar. Bu halden,

şu esnada burada büyük bir hoşnutsuzluk doğmaktadır. Eğer bunun vaktiyle önü alınmayacak olursa, devletin bu gibi nazik bir zamanında ve müdahaleye müterakkip ecnebî devletler karşısında, bu hissiyat ve efkârın âmâl ve fiiliyât sahasına çıkması imkân haricinde değildir. Bunu önlemek için vaktiyle alınabilecek en müessir ve yegâne akıl işi tedbir, kâğıt üzerinde kalmayacak ve halkın refahiyet ve umran ihtiyacını tatmin edecek surette ve mahallî salâhiyetin tevsii yolunda fiilî ıslahat vücuda getirmektir. Binaenaleyh, bugün satvet kılıcı ile Rumeli'yi muhafazaya çalışan devletin, buraları da, er geç o yolda muhafazaya mecbur olmamak için, şimdiden âcil ve muktezi ıslahat ile yeni baştan fethetmesi lâzım geldiğini arz eylerim."

12. 11. 1328/25 Ocak 1913 tarihiyle gelen cevapta şöyle deniyordu: "... tahriratınız Meclis-i Vükelâ'da mütâlaa olunarak, devletçe bilumum vilâyât-ı Osmaniyyenin ıslâhatına teşebbüs olunduğu sırada, vilâyât-ı behiyyelerine ait tedâbir mukarrerât-ı ıslahiyyenin ittihaz ve icrâ'ı tabiî olmakla beraber, Vilâyet Meclis-i Umumîsi'nde şimdiden muktezi ıslahat müzakerelerinin icrâsı ile icâbeden kanun ve nizam lâyihalarının tanzim ve ihzarı lâzım geleceğinin... cevaben taraf-ı âlîlerine tebliği tezekkür kılınmağla ber-vech-i muharrer iktizâ-yı hâlin ifâsına himmet olunması..."

Lâyihayı, ol veçhile sür'atle hazırlayarak İstanbul'a gönderdim. Esası, mezuniyetlerin genişletilmesi idi. Vilâyetin, Meclis-i Umûmîsi tarafından kabul olunan hususî bir bütçesi olacak, mahallî ihtiyaçlara bununla bakılacaktır. Fakat tam o sırada Bâbıâlî Baskını vukua gelerek, iktidar mevkiine başka zihniyette adamlar geçtiğinden, bizim lâyiha da, daha yolda iken suya düşmüş oldu. Ben de biraz sonra İstanbul'a döndüm.

Lâkin, Beyrutlular'dan bazı ileri gelenler ıslâhat fikrinin bu suretle battal olmasına katlanamayarak, acı acı feryada başladıklarından, o taraflarda bulunan Cemal Paşa, bu şikâyetleri, kanla da olsa bastırmak gayretine düşerek Âliye'de kurduğu divan-ı harbe çektiği birtakım bigünahları asmıştır. Az kalmış benim de başım gürültüye gidiyormuş. Bereket versin ki, tahkik edilerek, ıslâhat lâyihalarının tanzimi hakkında Sadâret'ten gelmiş olan emir vilâyetin resmî gazetesinde görülmüş ve o sayede yakam bırakılmış. Bu işler, Birinci Umûmî Harb'ten iki sene evvel oluyordu. Bütün vâridâtı İstanbul'a çekerek, ma-

hallî ihtiyaçları ve ahalinin memnuniyetini düşünmemenin akıbetleri o büyük harbde görüldü. İnsanlara bir parçacık salâhiyet, bir parçacık hürriyet, bir parçacık refah ü haysiyet ne kadar kıskanılacak ve kanlara boyanacak şeylerdi! Hakikî devlet adamı ona derler ki, günün işlerini yürütmekle kalmayarak, çok ileriyi görür ve ona göre tedbir alır. Zaten sonraları, fakat iş işten geçtikten sonra, devletçe, velev ki noksan bir tarzda olsun, bu yola girilerek, bazı mahallî ihtiyaçlar için hususî idareler kabul ve tatbik edilmesi de, doğru ve lâzımlı yolun, bizim evvelden gitmek istediğimiz yol olduğunu ispat etmiştir. Öyleyse Cemal Paşa'nın o zulüm ve ceberrutunu ne ile tavsif etmeli? Ne çare ki, olan oldu ve ben de üç sene mazuliyetten sonra tekaüt edildim.

Bundan da üç sene sonra 01. 12. 1334/1918 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla, Aydın vilâyeti valiliğine tayin olundum. Fakat iki ay sonra, İzmir'de yabancı ve galip devletlerin mütareke memurlarının haksız müdahalelerine boyun eğmeyerek istifa ettim.

On gün sonra (3 Şubat 1335/1919), Dahiliye Nezareti müsteşarlığına; yirmi gün sonra, Posta ve Telgraf Nezareti'ne; on gün sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne; 20 Haziran 1335/1919 tarihinde de ilâveten Şûrâ-yı Devlet Riyâseti ve 29 Haziran'da gene ilâveten Dahiliye Nezareti Vekâletlerine nasbolundum. Ve nihayet, son hizmetim olmak üzere, 2 Mayıs 1336/1920'den 30 Temmuz'a kadar Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'nde bulundum ve 27 Haziran 1336/1920 tarihinden itibaren Ticaret ve Ziraat Nezareti Vekâleti uhdeme ilâve kılındı.

Bu muhtelif siyasî vazifelerde hep hayal inkisârına uğradım. Zaman ve mevki icabı, İstanbul Hükûmeti, bir taraftan galip devletler, diğer taraftan Anadolu'da Millî Hükûmet arasında ve ecnebî zırhlıların şehre çevrilmiş topları altında tabiî bir zaaf, acz ve ıstırap halindeydi. Bu acip zaman ve muhit içinde benim hareket tarzıma küçük bir nümune olmak üzere, Dahiliye Vekâleti'nde geçirdiğim yirmi güne ait şu vakaları zikr ile iktifa edeceğim:

Sadrazam sulh için Paris'te idi. Ben, Ticaret ve Ziraat Nazırı idim. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'i, adedi 24'e baliğ olan büyük bir kabinenin meclise memur vekilleri istifaya mecbur etmişlerdi. Sadâret vekili Şeyhülislâm Mustafa Sabri derhal Adliye Nâzırı Vasfi Hoca'yı Dahiliye Nezareti'ne arz etmiş, o da gitmiş vazifeye başlamıştı. Bu duyulunca Müşir Ahmet İz-

zet, Reşit Âkif, Çürüksulu Mahmut Paşalarla, Abdurrahman Şeref Bey vs. böyle bir zamanda ve yabancı mümessiller karşısında bir hocanın Dahiliye Nezâreti'nde bulunması muvâfık olmadığından, beni o makama arz etmeye Şeyhülislâm'ı icbar ettiler. Hocanın nezâretinden henüz dört saat geçmişti ki, gidip yerine oturdum. Önüme, reyleri verilerek hazırlatılmış birkaç kâğıdı, imza edilmek için koydular. Bunlardan biri, Sivas valisi Reşit Paşa'ya cevabî bir telgraf idi ve şöyle diyordu: "Mustafa Kemal Paşa oraya gelir gelmez tevkif ederek tahte'l-hıfz İstanbul'a yollayın." Ben bu telgrafın battalını istedim ve gördüm ki vâli Dâhiliye'den şöyle soruyor: "Mustafa Kemal Paşa askerlik silkinden istifa etmiş, Sivas'a geliyor, hakkında ne muamele yapayım?" Ben hocanın hazırlattığı cevabı yırttım ve şöyle yazdım: "Mustafa Kemal Paşa mademki askerlik silkinden istifa etmiştir, hakkında sivil vatandaş muamelesi edilmek lâzım gelir." Bakın, tarih vukuatı nasıl cereyan ediyor!

Bir de İstanbul gazetecilerinden üç dört kişi Anadolu'ya muhtelif yerlere sürülmüşler, akrabaları bana müracaat ettiler, haklarında bir mahkeme kararı olup olmadığını tahkik ettim. Yoktur, Dahiliye Nazırı'nın bir telefon darbesiyle gönderilmişlerdir, dediler. Öyle ise ben de bir telgraf darbesiyle getiririm, dedim. Geldiler ve teşekkür ettiler.

Siyasette nihayet vardığım en umûmî netice, devleti hiçbir vakit dünyanın, tarihen malûm olduğu veçhile, birkaç asırdan beri gittiği istikametinden ayırmamak olmuştur. Bu tabiat kanunu icabındandır. Bu istikamet ise demokrasi cihetidir. Napaléon gibi bir adam bile, bu istikamette hareket ettiği müddetçe muvaffak olmuş, ondan ayrılınca baş aşağı gitmiştir?

26 Mayıs 1341/1925'de tekaüt oldum.

Şimdi hülâsa edecek olursam, derim ki, benim bu beyhûde hayatımda başlıca üç noktaya temas edilmiş, üç büyük derd üzerine parmak konmuştur:

1. Sanayi ve medeniyetin terakkisi ilimle olur. Bunun için, başlangıç olarak, Descartes terceme edilmiştir.

2. Hürriyet ve idarede selâmet, velhasıl demokrasi denilen şey, tek fırka ile olmaz. Bunun için Ahrar Fırkası tesis edilmiştir.

3. Memlekette umran eserleri göstermek lâzımdır. Bunun için de, Beyrut'la vilâyetler idaresince ıslahat yapılmasına teşebbüs edilmiştir.

Bu üç noktanın hiçbirinde amelî bir neticeye varılmamış, elde ancak bir Descartes tercemesi kalmıştır.

Eğer bu esasî üç noktada elli sene evvelden beri arz ve teşebbüs edilen yola girilmiş olsaydı, zannederim ki, medeniyet ve marifet vadisinde, şimdiye kadar belki birkaç adım atılmış ve siyaset ve idarece görülecek salâhdan dolayı da, belki birinci büyük harbe girilmemiş olurdu. Heyhat! Ömürler geçer gaflet içinde zamanlar fevt olup gider.

İbrahim Edhem Bey ile Bir Görüşme*

Muammer Ünsal - Ahmet Halil

Her memlekette, her çeşit lisanla, muhtelif mevzular üzerinde tercemeler yapılır. Bu bakımdan tercemelere ve mütercimlere fazla bir ehemmiyet vermek lüzumsuzdur. Fakat, yeni kültür devreleri başlarken, intisap edilen medeniyetin felsefe ve ilimleriyle alâkalı eserleri ilk defa tercüme edenler her halde bu zümreye sokulmamalıdır. İşte bizde de, Avrupaî ilim zihniyetini ilk kuranlardan biri ve en ehemmiyetlisi sayılan *Discours de La Méthode*'u 1895'te terceme eden İbrahim Edhem Bey bunlardan biridir.

Metodoloji ilmi ile ve Türkiye'de metodoloji tarihçesiyle olan alâkamız, bizi bu muhterem fikir adamımızı yakından tanımaya sevk etti. Geçen asrın sonlarında, iskolastik zihniyetin hâkim olduğu devirde, Descartes'ı Türkçe'ye terceme eden orijinal Türk mütefekkiri acaba ne gibi sebeplerle bu tercemeyi yaptı? Tercemesi, muhitte o zamanlar ve sonraları ne gibi bir alâka uyandırdı? Zihnimizi kurcalayan bu gibi suallerin cevabını almak için Kandilli'ye gittik.

Yalısının geniş salonunda muhterem mütefekkirle başbaşa kalışımız, bizim için çok faydalı oldu. Bu faydayı *İş* okuyucularına da sunmak istiyoruz. Her şeyden evvel Descartes'ın Türkçe mütercimin ailesi bizi alâkadar etti. Cevabı geçiyoruz:

"- Dedem iki yüz sene evvel Safranbolu'dan İstanbul'a gelmiş. Aslımız da Safranbolu'ludur. İstanbul'a gelen dedemin oğlu Edhem Efendi, bir zaman sonra Sultan Mahmud'un Has-

---

* *İş*, cilt. XII, sayı. 54-56, İstanbul, 1946, s. 47-52.

ahır Başkâtibi olmuş. Onun oğlu Mesut Bey,* serbest tahsile başlıyor, Camii derslerine devam ediyor, ders arkadaşlarından biri de Şapur Sait Çelebi'dir. Maliye'ye intisap eden babam Mesut Bey, bir süre sonra, Duyûn-ı Umûmiye muhasebeciliğine yükseliyor. 1908'de, inkılâp günlerinde Maliye Nezareti'nde vukua gelen nümâyişlerde halkın: 'Mesut Bey'i Maliye Nazırlığı'na getirin' şeklinde bir talepte bulunduğu meşhurdur."

Doğuş ailesi itibariyle Safranbolulu ve bir memur çocuğu olan İbrahim Edhem Bey, Kandilli'nin meşhur tarihi yalılarından birinin sahibi olan Kıbrıslı Sadrazam Mehmet [Emin] Paşa ailesine damat oluyor. Mehmet Paşa, muhterem âlimimiz İbn'ül-Emin Mahmud Kemal Bey'in, sadrazamlara ait olan son eserinde anlattığı gibi, üç defa sadarete geçiyor. İbrahim Edhem Bey, büyük kayınpederi hakkında şu malûmatı veriyor:

"– Paşa, Abdülaziz'in zamanında üç ay kadar sadrazamlık yapmış. Hikâye edildiğine göre, Sultan Aziz, Paşa'nın himayesi ile tahta çıkıyor. Müfritler bu yüzden 'Kıbrıslı yeniden Atabek olmak istiyor!' diye fesat çıkarıyorlar. Buna inanan padişah da, Paşa'yı azlediyor. Sultan Aziz sonradan pişman olmalı ki, bir gün bu yalıya gelerek Mehmet Paşa'yı görmek istemiş. Fakat Paşa: Padişahı ağırlayacak bir vaziyetimiz yok, diyerek gözükmemiştir. Küçüksu koyuna tamamen hâkim olan bu yalı, Kıbrıslı Mehmet Paşa'dan evvel I. Sultan Hamit'in sadrazamlarından Silâhdâr Mehmet Paşa'ya aitmiş. Bu tarihî yalıda Avusturya imparatoriçesi Prenses Eugénie'ye ziyafet verildiğini de ilâve edeyim."

Seksen yaşına rağmen fikrî kuvvet itibariyle hâlâ dinç ve enerjik olan İbrahim Edhem Bey, memlekete her sahada hizmet eden ve etmekte bulunan dört kıymetli evlât yetiştiriyor. Bunlar bugün memleketimizin maliyesinde, millî müdafaasında ve tababetinde kıymetli hizmetler ifa etmektedirler.

İlk ve orta tahsilini, Gülhane Askeri Rüşdiyesi'nde yapmış ve bir aralık Galatasaray Lisesi'nde de bulunmuştur. Mülki-

* Netekim mütefekkirimiz yazılarını, eski müelliflerin isimlenme an'anesine uyarak İbrahim Edhem bin Mes'ud imzasıyla neşretmiş idi.

ye'den 1301/1885'te mezun olan Descartes mütercimin vazife hayatı, gerçekten takibe değer. Hariciye Nezareti'nin "Terceme Odası", bilhassa Fransa'dan gelen kültür hareketlerini Türkçe'ye nakleden birçok seçme adamlar yetiştirmiştir. İbrahim Edhem Bey de bu "Oda"ya memur oluyor. Şimdi kendisini dinleyelim:

"– O senenin mülkiye mezunları, hemen hepsi açıkta idiler. Şikâyetlerini bir arzuhalle padişaha bildiriyorlar ve bir Cuma sabahı Saray'a çağrılıyorlar. Bu haberi ben de duyunca, arkadaşım Tevfik'le -ki sonradan Maliye Nâzırı olmuştur– kafileye katıldık. Önümüzde merhum müdürümüz Abdurrahman Şeref Bey olduğu halde, isimlerimizin listesiyle huzura çıktık. Listede Tevfik ile benim imzamız yoktu. İmzaları olanların bir işe tayini emredildi. Tevfik ile bana da Mabeyn kâtiplikleri verildi ve çalışmaya başladık."

Terceme Odası'ndan mabeyne geçen İbrahim Edhem Bey müsterih değildir. Anlaşılıyor ki, o öyle masa başında, memur ruhu ile çalışacak tiplerden değildir. Daha mektep hayatında iken, zihnini kurcalayan birçok felsefî meselelere cevap arıyor ve müstakbel fikrî inkişâfının tohumları zannettiğimiz, küçük fakat muhteva itibariyle çok manâlı olan bir risâle neşrediyor: *Semerât-ı Akl*. Üstadımız mabeynde terakki etmekten, maaşını artmış görmekten pek bir şey anlamıyor.

Semerât-ı Akl'da: "İnsanda bir şey gözükür ki, o da tefekkürdür. Nev-i beşeri en âkil ve muktedirleri ise, bayağı adamlardan daha ziyade bir kuvve-i maneviyye veya madiyyeyi haiz olduklarından kimsenin yapamayacağı şeylere muvaffak olurlar, âlemi hayrette bırakırlar..." diyen bir gencin daha başka şeyler düşüneceği tabiîdir.

O devrin bütün münevverleri gibi mülkiyeli İbrahim Edhem Bey de Avrupa'yı düşünüyor. Kendisini dinleyelim:

"– Avrupa aşkı bende daha evvelden vardı. Fakat babam göndermedi. Ben, kitaplarımı satarak gizlice Paris'e gitmeyi bile düşünmüştüm. Mabeyne tayin edilişim, bu işi biraz tehir etti ise de, fikrimde gene ısrar ediyordum. Hatta Mabeyn kâtipliğinden istifayı bile göze almıştım. Bu fikrimi duyan Hünkâr,

Mabeyn kâtipliği uhdemde kalmak üzere Avrupa'ya gitmem için müsaade etti."

Müstakbel Descartes mütercimi acaba Paris'te ne gibi tesirler altında kaldı da, modern felsefe ve metodoloji babasının ana kitabını Türkçe'ye nakletmek ihtiyacını hissetti? Bu sualin üzerine, hatıralarına temas eden üstad şöyle devam etti:

"– Paris'te klasik ve muntazam bir tahsil yapmadım. Çünkü buna bence lüzum yoktu. Muhtelif fakülte ve ilim müesseselerinde arzu ettiğim âlimlerin derslerine gider, dinlerdim." Fakat bu âlimlerin hiçbiri bize niçin Edhem Bey'in Descartes'ı terceme etmek istediğini izah etmiyor. Bunun için gözümüzü, ilim müesseselerinden Paris muhitine çevireceğiz.

Sene 1889, bu yıl zarfında beynelmilel büyük bir serginin Paris'te açıldığını biliyoruz. Bu sergiyi, derin bir tecessüsle gezen ve bu arada daima memleketini düşünen mütefekkir anlatıyor:

"– Sergide gezerken bir gün kapısında 'Tarihî Sanatlar Pavyonu' yazan bir yere geldim. Gezmeye başladım. Burada yeryüzündeki bütün sanatların tarihçesi, en iptidai örneklerinden en mükemmellerine kadar mevcuttu. Bu gelişmelerin ve tekâmülün, bizim memlekettekinden ve şarktakinden niçin daha ileriye gittiğini kendi kendime soruşturdum. Sebep olarak da şunu buldum ki: 'Sanatların tekâmülü ilme, ilim de felsefeye bağlıdır.' 'Bu sanat harikalarının mutlaka bir esası olmalıdır' diye düşündüm. Meyvelerden ziyade onları yetiştiren ağacı ve köklerini göz önüne aldım ve böylece fırsat buldukça Descartes'ın *Usûl* kitabını memleketimde tanıtmak, benim için bir ideal oldu. Bu tercemeye başlamadan evvel de, gördüğüm sanat harikalarının resimlerinden mürekkeb bir büyük albümü meşhur bir sanatkâra yaptırdım. Başına da, Avrupa sanayiinin dayandığı ilim temellerini bildiren bir mukaddime koydum ve memleketin başında bulunan hükümdâra gönderdim. Ümit ediyordum ki, devrin padişahı harekete geçecek ve etrafındakileri harekete geçirecek. Hâlbuki ne gezer!.. Zamanla öğrendim ki, benim zavallı albüm bir salon köşesinde tozlanıp kalmış!"

Üç sene kadar Avrupa'da kaldıktan sonra, memlekete dönen İbrahim Edhem Bey, *Usûl Hakkında Nutuk*'u terceme ediyor ve neşrine müsaade edilmesi için Maarif Nezareti'ne müracaat ediyor. Descartes mütercimimin uğradığı müşkilât, ilim tarihimizi araştıracaklar için bir dönüm noktasıdır:

"- Bildiğiniz veçhile Descartes, kitabının ilk satırında, 'akıl'dan bahseder. Daha sonra, sırası geldikçe 'kuva-yı tabiiyye' ve 'felsefe'den bahseyler. Maarif Nezareti'nin o zamanki "Encümen-i Teftiş-i Muayene"si, bu gibi meselelerden, yani 'felsefe'den, 'akıl'dan, 'tabiat kuvvetleri'nden bahseden bir eserin neşrine müsaade edilemeyeceğini bildirdi. Bereket versin, Encümen Reisi Hamdi Bey ve âza Azmi Bey beni tanırlardı. Bunların yardımı ile yakayı güç kurtardık ve müsaade aldık. Yalnız şunu söyleyeyim ki, 'felsefe'yi kurban verdik. 'Felsefe' kelimesi yerine, 'hikmet' demeliymiş. Böylece kitaptaki 'felsefe'leri hep 'hikmet' yaptım."

Acaba bugünkü Avrupa medeniyetinin teşekkülünde değilse bile inkışafında mühim bir hissesi olan bir kitabın tercemesi, muhitte nasıl bir alâka uyandırdı? Üstada göre:

"- Eseri bir Ermeni kitapçı bastırdı. Hemen bir nüshasını alıp, yakından tanıdığımız başmabeynci Hacı Ali Paşa'ya götürdüm. Takdir göreceğimi ümit ediyordum. Beş on gün sonra kendisini gördüğüm Hacı Ali Paşa: 'Yahu siz ne yapmışsınız, kitapta akıldan bahsetmişsiniz.' dedi. Ben de cevap olarak, 'Peki cinnetten mi bahsedeyim?' dedim. Bilirsiniz ki, o zaman Sultan Murat hayatta idi, akıl ve cinnet kelimeleri Sultan Murat'ı hatırlatır diye endişe edilirdi. Bereket versin ki, başmabeyincinin ahbaplığı sayesinde iş büyümedi."

Usul Hakkında Nutuk muhitte hiçbir tesir yapmadı mı? Lehinde, aleyhinde bir şey yazılmadı mı? Kendisine bunu sorduğumuz zaman Descartes mütercimi: "Olsa haberim olurdu. Hiç bir şey yazılmadı" diyor. Hakikaten hayret! Hakkında bir şey yazılması için Cumhuriyet inkılâbını ve 1927 senesini beklemek lâzım. Filhakika, ancak bu tarihtedir ki, kıymetli felsefe muallimlerimizden Yunus Kâzım (Köni) Bey, *Vakit* gazetesinde, biraz sonra Ankara Erkek Lisesi felsefe öğretmenlerinden Ziyaettin Fahri Bey de *Felsefe ve İctimaiyyat* mecmuasında eser-

den bahsettiler. Fakat ne kadar geç! Bu kıymetli tercemenin ikinci basılışı başlı başına bir hâdisedir. Mütercim anlatıyor:

"- Maarif Vekili Hamdullah Subhi Bey, 1925'te terceme edilecek ilmî ve felsefî eserlerin bir listesini neşretti. Baktım ki, Descartes'ın bu eseri listede yok. Acaba, vaktiyle terceme edilmiş olmasından mı? Yirmi otuz sene sonra, bir eserin yeni basılışı da faydasız olmasa gerek. Bunun üzerine Maarif Vekâleti'ne bir mektup yazdım. Tercemeyi, gözden geçirdikten sonra yeniden bastırmasını rica ettim. Vekâlet ricamı kabul etti. O sırada Maarif Vekili değişti. Hamdullah Subhi Bey'in yerine Necati Bey geldi. Eseri gören Necati Bey, arkadaşı Vasıf Çınar'a eseri terceme edenden takdirle bahsetmiş ve tab'ının bir ân evvel ikmâlini emretmiş. Ben de eseri yeniden gözden geçirerek birinci tab'ındaki son şerhleri haşiye yaptım. Bu suretle 1928'de ikinci tab' olarak ortaya çıktı. Fakat birkaç sene sonra yeni harflerin kabulü üzerine bu ikinci basım gençlik için istifadeli olmaktan çıktı. Yeni harflerle üçüncü defa basılması için Maarif Vekâleti'ne müracaat ettimse de, hiçbir cevap alamadım."

İbrahim Edhem Bey'in bir aralık *Dinler ve Felsefeler* isimli bir eserinin müsveddesinden gazeteler bahsetmişlerdi. Hatta günlük bir gazetenin ilâvelerinde bu eserin bir kısmı tefrika bile edilmişti. Acaba Descartes mütercimінin bu telif eserinin mevzuu ne idi? Üstad anlatıyor:

"- Bilirsiniz ki, bütün dinlerin bir iç (batınî), bir de dış (zahirî) kısmı vardır. Bu meseleden E. Schulet *Büyük Mahremler* eserinde bahseder. Ben de ondan istifade ettim. Ayrıca kendi tedkikatıma dayanarak, Müslümanlığın ezoterik ve ekzoterik taraflarından bahsettim. Eserin davası şudur: Hakikate yalnız müsbet ilimlerdeki pozitivizm ile vasıl olunamaz. Bütün dinlerin müşterek olduğu noktalar gösterilirse, bunlardan manevî hakikatlerin mevcudiyeti de çıkarılabilir. Daha sonra metot bakımından da dinî hakikatleri bizzat mukaddes kitaplardan takip etmek, Hazret-i Muhammed'in terceme-i halini Kuran'a dayandırmak düşüncesini güttüm."

Beş yüz sahifeyi aşan bu kitap, seksen yaşını dolduran ve müstesna fikir gençliğini hâlâ muhafaza eden İbrahim Edhem

Bey'in felsefî olgunluk vesikasıdır. Onu basılmış görmek, gençlik için ne büyük bir istifâde kaynağı teşkil edecektir!

İbrahim Edhem Bey'in felsefe tarihimizdeki bir mevkiine daha işaret edelim:

İkinci Meşrutiyet esnasında, Şeyhülislam merhum Mûsa Kâzım Bey'in teşebbüsü ile bir "Istılâhât-ı Felsefiyye Encümeni" teşkil edilmişti. İbrahim Edhem Bey, İzmirli İsmail Hakkı, Dr. Galip Ata ve müderris Hüseyin Avni Efendi gibi zevat ile birlikte bu encümende çalışmıştır.

Kandilli'nin sâkin ve huzur dolu tarihî yalısında, zengin kütüphanesiyle, seksen senenin olgunlaştırdığı şahsiyetini, biz gençlere nümune olacak bir enerjiyle ilmin asil meşguliyetlerine hasreden muhterem mütefekkiri daha fazla rahatsız etmek doğru olmazdı. Ellerini öperek müsaadelerini istedik ve coşkun saygı hisleriyle ayrıldık.

SEMERÂT-I AKL

İbrahim Edhem

Hâriciyye Tercüme Odası Müdâvimlerinden
ve Hamîdiye Ticâret Mektebi Mu'allimlerinden
Mekteb-i Mülkiye'den me'zûn

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin Ruhsatıyla Tab' olunmuştur.
Ruhsatnâme Numarası: 672

İstanbul
Matba'a-i A. K. Tozliyan İdâre-i Şirket-i Mürettibiye
Bâbıâlî Câddesinde Numara 34

1303

Mukaddime

Bismillâhirrahmânirrahîm

Pîşgâh-ı enzâr-ı âmmeye koyduğum şu eserimi teşkîl eden parçalar, icbâr-ı fikr ile husûle gelmiş başlıca âsârdan değildir. Bunlar ağacında kemâle varıp da, kendiliğinden yere düşen meyveler gibi zihinde vücûd bularak bilâ-tekellüf ağızdan dökülen sözlerdendir. O cihetle her biri hemân birkaç dakîkada yazılmıştır.

Sûret-i ifâdeye gelince: İnd-i âcizîde kelâm-ı mevzûn ile mensûr beyninde esâsen bir fark bulunmayıp maksad-ı aksâ mânâ olduğundan, bu mütâla'am sâ'irleri tarafından şâyân-ı kabûl görülür ümîdiyle zâde-i fikrimin [4] vezn libâsını ve kafiye pâpûşunu hâmil olmamasını arz-ı endâmına bir mâni' addetmedim. Hüdâ bunu, âsâr-ı mu'azzama-i sâ'ireye bir fâtiha eyleye.

İbrahim Edhem [5]

1
Tevhîd

Zamân! Nereye gidiyorsun? Gittiğin yeri biliyor musun? Beni de beraber çekip götürüyorsun, bir girdâba sevk ediyorsun. Benden iznin var mı? Sen, bir serî'ü'l-cereyân nehirsin biliyorum, lâkin beni eli ayağı bağlı sana kim attı? Gitmekte olduğum yeri bilmiyorum, bilmediğim yere gitmek istemiyorum, fakat bir an da tevakkuf edemiyorum. Yok yok! Ben, ben değilim! Bir kuvvet kalbime girmiş, beni gezdiriyor. [6] İktidâr bende değil, ne ister ise o yapıyor. Ama yine beni terk edecek, geldiği yere gidecek. Heyhât! Âlem nedir? Âlem yoktur. İnsân nedir? İnsân yoktur. Bunlar gölgedir. Mevcûd ancak Allah'tır. Getiren O, götüren O, muharrik O, biz gideceğiz ömür nehrinin içinde bahr-i bî-kerân Mevlâ'ya vâsıl olacağız. Âlem ise harâb olacak, değişecek, yüz bin kalıba girecek, fakat yine mevcûd, yine mevcûd Allah'tır ki, o da bâkîdir.

(İnnâ li'llâhi ve innâ ileyhi râci'ûn.) [7]

2
Mahlûkatta Bir Terakkî

İnsân anâsırın imtizâcından hâsıl bir cisim değil midir? O cihetle mahlûkât-ı sâ'ireden farkı yoktur. Lâkin ondaki düşünmek, istemek, tekellüm etmek nedir? Nebât büyür, cemâd büyümez. Hayvan yürür, nebât yürümez. İnsân söyler, nebât söylemez. Hâsılı nebâtta cemâddan, hayvânda nebâttan, insânda hayvândan fazla bir şey var. Nebât, toprak ve havâdan tegaddî eder: Kökleri midesi, yaprakları ciğeridir. Beyaz ve soğuk bir kanı vardır ki, damarlarında cereyân eder. Yumurta makâmında tohumlara mâliktir ki, içinde nebâtın yavrucuğu (rüşeym) mevcûddur. Bu tohumlar nutfe yerinde

olan tal'î ile telkîh olunduğu vakit bizce meçhûl bir hâl kesbederek nev'inin müsâ'adesi kadar büyümeye muktedir olur, meyve verir. Yani o da evlâd doğurur, sonra kurur, yahud kesilir, velhâsıl ölür. Âyâ hayvânatta bu hâllerden fazla ancak [8] hareket ve bunun icâbından olan hiss ile sevk-i tabî'at değil midir? İşte bu, bir terakkîdir. Nebât nasıl cemâddan mümtâz ise, hayvân da nebâttan öyle mümtâz. Nebâtâttan ekserîsi sonbaharda yapraklarını döküp cansız gibi kalır ise, hayvânâtın da en âdilerinden ba'zıları kışın büzülüp ölü gibi olmaz mı? İnsâna gelir isek, daha ziyâde bir şey görürüz ki, o da tefekkür, tekellümdür. İşte bu da bir terakkîdir. Nev'-i beşerin en âkil ve muktedirleri ise, bayağı adamlardan ziyâde bir kuvve-i ma'neviyye veya mâddiyyeyi hâ'iz olduklarından kimsenin yapamayacağı şeylere muvaffak olurlar. Âlemi hayrette bırakırlar. İşte bu da bir büyük terakkîdir. [9]

3
Manzara-i Semâ
— Sa'y —

Ey parlak noktalar! Siz semânın ne ulvî medâr-ı zînetisiniz! Ey küçük cisimler! Siz kudret-i Hâlık'ın ne büyük âsârısınız! Ulviyyât-pesend olan nazarlar için sizden daha güzel bir şey tasavvur olunabilir mi? Zâten yeryüzünde ve gözleri önünde mevcûd olan bedâyi'i derk ve iz'ândan âciz kalan insanlar, size baktıkça nasıl mütehayyir olmasın! Gûyâ ki, kudret-i fâtıra, temâşâsıyla nev'-i benî beşeri hayret-ender hayret bırakmak ve bu acz ve hayret içinde dahi en rûhânî, en ulvî eşvâk ve lezâ'izden müstefid etmek için sizlerle birçok dilnişîn levhalar ve büyüklü küçüklü nûrânî şekiller resmetmiştir.

Âh! Siz Hakk'ın ne büyük nimetisinizki, havâss ü avâma [10] ve ganî ve fakîre müsâvâten çehrenümâ-yı letâfet ve envârbahşâ-yı hidâyetsiniz!

Fi'l-hakîka nefâyis-i dünyeviyyeden mahrûm olanlar için min-tarafillah ne büyük ihsân ve nezd-i Cenâb-ı Hâlık'da cümlenin siyyân olduğuna ise kezâlik ne büyük burhânsınız!

Ey ebnâ-yi beşer dünyâdaki hâl-i melâlet-iştimâlimize mi te'essüf ediyoruz? Eğer biz câmî'-i fezâ'il-i ahlâk ve tâbi'-i emr: (Fasbir .....) isek me'yûs olmayalım ki, nezd-i Cenâb-ı Kibriyâ'da mevki'imiz âlîdir. Lâkin Hazret-i Rezzâk-ı Kerîm ni'am-ı dünyâyı sa'y ü gayrete vâbeste kılmıştır. Çalıştığımız derecede o ni'metlere nâ'il olacağımızda şübhe yoktur. Allah vermiyor demeyelim! Çalışalım! Allah mün'im-i âdildir. Çalışalım da, biz de hissemizi alalım! Terakkî edelim de, biz de dünyâyı görelim! Allah kerîmdir, elbette onun kullarına inâyeti azîmdir. [11]

4
Hep Boş
— Gurûr —

Ey insân! Düşün! Bu dünyâya gelmişsin, bir müddet oturacaksın. Amma nasıl? Bir ızdırâb, bir keşmekeş içinde. Bulunduğun yerden habersizsin. Â'mâ gibi öteye beriye tutunarak, şundan bundan istimdâd ederek geçirmeye mecbûr olduğun ömrünü geçirirsin. Gûyâ bir nehrin içine düşmüşsün, etrafın zulmet kaplı, hiçbir yer görmüyorsun, akıntı kuvvetiyle gidiyorsun. Bir kerre tefekkür et, nesin? Bir âcîz mahlûk. Arzun çok, iktidârın az, ehemmiyetin ancak kendi nazarında. Ey gâfil, sen hiçbir şey değilsin, Cenâb-ı Halık'ın kürre-i arz üzerinde senin gibi milyarlarca mahlûku var, o milyarlarca mahlûka mesken olan kürre-i arz gibi milyarlarca âlemi var. Şu semâyı görüyor musun? Nihâyeti yok bir yerdir. Onda gördüğün ecrâmın her biri bir âlemdir. Bu kürre-i arz onların [12] içinde bir zerre gibi kalır. Bu dünyâ olmamakla ne seyyârâta, ne şemse ve ne de avâlim-i digere halel gelir. Âsâr-ı Hüdâ yine mevcud, yine bâkîdir. Biz ise o zerrenin üzerine konmuş mahlûkla-

nız. Hepimizin fezâ-yı lâ-yetenâhîden gelen bir rüzgâr ile alt üst olmamız ve ka'r-ı nâ-yâb-ı ademe gitmemiz pek kolaydır. Ey insân! Kendini şöyle bir cihete al, bir de kâ'inâta bak da düşün! Sen nesin? İki gün sonra ne olacaksın? Hiç gelmeyeydin ne olurdu? Hiç, hiç! Ayağının altında çiğnediğin toprağın içinde kemikleri mahvolmuş gördüğün nice insânlar senin gibi yine o toprağın üzerinde gezerler idi. Bunlara dikkatle bakar isen dünyânın bir oyuncak olduğunu anlayabilirsin, ol vakit gurûru da bırakırsın.

(ve mel-hayâtü't-dünyâ ille'l-metâu'l-gurûr) [13]

5
İlim ve Fazîletle Terbiye Olmayıp Câhil ve Bed-ahlâk Kalanların Ahvâli

Korkak ve müvesvis olurlar, herkesi kendilerinin casusu sanırlar. Hiçbir samimî dostları yoktur, hep ahbâbları me'mûriyyetinin, servetinindir, akrabaları bile dostları değildir. Kalben hiçbir şeyle irtibâtları olmaz, yürekleri ancak kanlarını tedvîr için hareket eder, çünkü "Kalbi bozuk olanlar için dostluk yoktur".

Lakırdı etmesini bilmezler, ammâ pek gevezedirler: Hiç sükût etmeyip, münâsebetli münâsebetsiz, râbıtalı rabıtasız dâ'imâ söz söylemek onlarca büyük bir hünerdir. Sözlerinden netîce çıkmaz, zâten netîce çıkarmamak isterler. Zîrâ her sözün netîcesinde karâr verilen şeyi yapmak lâzım gelir, bunlar ise hiçbirşey yapmak istemezler.

Ferd-i vâhid ile hüsn-i ülfet etmemekle berâber tenhâ yerlerde [14] dahi oturmazlar, kendilerini soyacaklar, kesecekler sanırlar. Korktuklarına tabasbus ile berâber gıybet ederler. Korkmadıklarının ise yüzlerine bile bakmazlar. Kimseye iyilik etmezler. Fakat herkesin kendileri için "İyi adamdır" demelerini isterler. Rütbe ve mansıba pek ziyâde harîs ve çocuklardan ziyâde âlâyişe heveskârdırlar. Fukaraya beş para vermezler de,

çeneleri gevşek adamlara hizmet etsinler diye liralar ihsân ederler. Çünkü kendilerinde hiçbir meziyet olmadığı hâlde, başkalarının sitâyişiyle şeref kazanırız zannederler. Hakîkî şereften mahrûm olduklarından sahte şeref ararlar. Evlerinin hâli karışıktır, gayr-i muntazam bir sûrette yaşarlar. Hayvândan hiç farkları yoktur, zîrâ sevk-i tabî'atla hareket ederler. İleriyi düşünecek akılları olmadığından bir tedbîr bulamazlar, zihinleri evhâm ile doludur.

Pek ziyâde hasîs olmakla berâber müsriftirler. Hiçbir arzularını husûle getiremezler ammâ para da tutamazlar.

Güzellik nedir, ulviyyet nedir, bilmezler. Çirkinliğe sefilliğe mâ'ildirler. Velhâsıl yeryüzünde kendilerini kaybetmiş sürünür mahlûklardır. Büyük adamları tahkîr, fazîleti [15] tezyîf ederler. Uluvv-i cenâb, sehâ, himmet, şecâ'at, kanâ'at, tasarruf, i'tidâl gibi fezâilin cümlesinden ârîdirler. Zâten indlerinde bir çok lugatların ma'nâları başkadır: Nezâket sözlerinde Arabca, Fârisîce garîb garîb lugatlar kullanmak ve terbiye: Nifâk, gıybet, kibir, kizb ile berâber yerden güzel bir temennâ etmek ve süslü gezmektir. Çok yerler, çok uyurlar, güzel yerlerde gezip de bedâyi'-i tabî'ata bakarak lezzet almazlar, hüsn-i tabî'attan büsbütün mahrûm, kâsîü'l-kalb, pinti, tembel, miskîn, mu'ârazacıdırlar. İşleri güçleri hem kendilerine, hem digerlerine sıkıntı vermektir. Yazık! Yazık ahvâli böyle olan adamlara ki, yanlarına sa'âdet hiç yanaşmaz, servetleri nisbetinde meşakkatleri artar. Nihâyet dünyâyı görmeden, birazcık olsun âlemi anlamadan toprağın altına girerler. Öteki dünyâdaki hâllerini ise, bu dünyâdaki gidişlerinden siz kıyâs edin! [16]

6
İnsânlar

İnsânlar üç kısımdır. Evvelkisi âlîlerdir ki, dâ'imâ hüsn-i ahlâklarının muhâfazasıyla mukayyed olduklarından az kimseler ile görüşürler, az söylerler. Çünkü nâssın ekseri sû-i hulk

erbâbıdır. Herkes ise, emsâline karîn olur. İkincisi âdîlerdir ki, her iki nev'-i ahlâktan berî olduklarından halkla en çok ihtilât ve en ziyâde kelâm israf ederler. Zîrâ bunlar hüsn-i hulk ashâbına mukârenet edebilecekleri gibi, sû-i hulk erbâbıyla dahi ihtilâtta be'is görmezler. Çaldıracak mâlı olmayanın hırsızdan endişesi bulunmaz. Üçüncüsü sâfillerdir ki, ikincilerle ülfet edebilirler ise de, e'âlî kendilerini reddedeceklerinden onlarla hem-nişîn olamazlar. Bunlardan birinci fırka tarîk-i necâtı tutmuş, üçüncü gürûh [17] girîve-i helâke düşmüş, ikinci takım ise necât ile helâk arasında kalmıştır.

İkincilerden birinci zümreye intisâb edenler, onlardan iktibâs-ı hasâ'il-i makbûle ile bilâhere onlara ve üçüncü gürûh ile muvâneset eyleyenler iktisâb-ı ahlâk-ı zemîme ile nihâyet bunlara mülhâk olurlar. (Düşün!) [18]

7
Dostlar

Dostlarınız üç kısımdır: Birincisi, ikbâlinizin dostlarıdır ki, mukaddemât-ı idbârınızı görür görmez yanınızdan kaçarlar. Yalnız size mazarrat vermeyecek kadar bahtiyârlığınızdan istifâde etmek isterler. Ne size zarar verirler ne de yardım ederler. İkincisi, şahsınızın dostlarıdır ki, felâketinizde sa'âdetinizden ziyâde size takarrüb edip arz-ı dest-i mu'âvenet ederler, aslâ istifâdeye bakmazlar, belki sizi müstefîd etmeye gayret ederler. Üçüncüsü, menfa'atinizin dostlarıdır ki, mes'ûd olduğunuz vakit sizden ayrılmayarak dâ'imâ fâ'ide görmeye çalıştıkları gibi, bedbaht bulunduğunuz zaman dahi yakanızı koyuvermeyip siz mahvoluncaya kadar istifâde ararlar. (ne'ûzü billah!) [19]

8

Dehâ'

Dehâ' bir alevdir ki, hem kabını hem de etrafındakileri yakar. Sâhibini dâ'imâ rahatsız eder. Taklîd etmez, hükm altına girmez. Dâ'imâ ihtirâ' eder. Ba'zen kavâ'id-i mer'iyyeye dahi muhâlefet eyler. Kendi ihtirâ ettiği sözleri söyler, çok kimselerle imtizâc edemez, düşünür keşf-i hakîkat eder. İstemediği, beğenmediği şeyle meşgûl olmaz. Mecbûr olur ise pek ağır davranır, lâkin arzûsuna muvâfık iş olur ise öyle sür'at ve mahâretle yapar ki, herkesi hayrân eder. Bu sebeble mâlik-i dehâ' ba'zı harekâtında pek ziyâde beğenilir. Ba'zılarında ise hiç beğenilmez. Vasatîsi yoktur. Görmek, işitmek ister, bir yerde mahbûs kalamaz, kitâbdan ayrılamaz. Hikemiyyât o alevin gıdâsıdır. [20]

9

Gözümüzde rahm-i mâderde iken nûr-i ilâhiyi görmeye hâ'il üç perde bulunur: Onlardan birincisi ziyâ-ı şems ile, ikincisi lem'a-i ma'ârif ile, üçüncüsü de berk-i mevt ile sıyrılır.

10

İnsân için en büyük sa'âdet sıhhat-i vücûddur. Cinnet, adem-i idrâk, nisyân gibi şeyler de vücûd-ı beşerin îcâbâtından olmakla birer hastalıktır. İşte bu hastalıklar sebebiyle insânlarda cehâlet, atâlet, hukûkunu adem-i muhâfaza misillü seyyi'ât peydâ olur. [21]

11

Âh! Gençlerde ma'lûmât, ihtiyârlarda iktidâr olaydı elbette kuvve-i beşeriyye tezâ'uf eder idi. Eğer gençler ihtiyârların tecârib-i adîde neticesi olan nesâyihini dinlerler ve ihtiyârlar da gençlerin vakt-i şebâbet muktezâsından bulunan kuvvetlerinden istifâde ederlerse bu sa'âdete nâ'il olunabilir.

12

Mütâla'a-i kütüb gençler için vakt-i şebâbetin kuvvetiyle, zamân-ı şeyhûhetin ma'lûmâtını cem' edecek birinci vâsıtadır. [22]

13

Ma'ârif donsa bile, altından yine su akar. Başlarında şems-i zekâ olanlar, buzları hemen eritip suyu içerler ve buz tabakasını geçenler ondan sonra hiçbir zahmet çekmezler. Başlarında şems-i zekâ olmayanlar ise, buz parçalarını yutmaya çalışırlar.

14

Güzel güzel, yeni yeni fikirler bulmak âyîne-i endîşenin gubârdan ârî ve gâyet parlak olmasına mütevakkıftır. Her ne kadar böyle fikirleri insânda hâsıl eden şeyler âlemde herkesin gözleri önünde mevcûddur. Lâkin yalnız zekîlerin zihinlerine aks ederler. [23]

15

Dünyâda hem âlimler hem câhiller bir batağa batmaktadırlar. Hiçbiri kendini kurtaramaz. Beynlerinde şu fark vardır ki: Âlimler battıkları bataktan âgâhtırlar. Bu sebeble insânın ilmi arttıkça endîşesi artar.

16

Ekser gevezelerin sözlerinden kizb, gıybet, iftirâ, lağv gibi şer'î ve aklî mezmûmâtı tenzîl ederseniz, onları ekser sükûtîlerden ziyâde sükûtî bulursunuz. [24]

17

Bir kavmi ıslâh etmek isterseniz mekteblerinden başlayın! Zîrâ bir bahçeyi düzeltmek için orada daha iyi fidanlar yetiştirmeye çalışırlar.

18

İnsânlar bu dünyâda gerek sa'âdet ve gerek felâkete doyamazlar fakat âhirette bir kısmı sa'âdete, bir takımı felâkete doyacaklardır. [25]

19

Cenâb-ı Hakk'ı ve dînini yâr ittihâz eden, muhabbette bir tarîk-i esleme gitmiş olur. Ondan sonra ise, muhabbet-i vataniyyedir.

20

Herkes kendi vazîfesini bilse idi, kimse digerin vazîfesine müdâhale etmez idi.

21

İnsân ikbâlinde idbârındaki gibi hareket edeydi, hayli terbiyeli olurdu. [26]

22

Rûh ver sözüne ki bâkî kalsın, rûh ebedîdir.

23

Kelâmda bâkî kalacak ma'nâdır.

24

Bir sözün ki, zamân-ı istikbâle ta'allûku yoktur, söylememeli.

25

Bir lugatin ma'nâsı, vakt-i hâzırda ondan ne anlaşılıyor ise odur. [27]

26

Nakd-i ömre mukâbil cevher-i fazîleti alanlar zarar etmezler.

27

Nefsine uyma, fazîleti bulursun.

28

Tabî'at güzeldir. Zîrâ her şey tabî'îdir. [28]

29

Zamân en serî' geçen fırsattır.

30

Erbâb-ı kemâl lütf-i Hüdâ'ya vâsıtadır. [29]

İhtâr

Mü'ellifin Ticâret Mektebi'nde kırâ'at olunmak üzere tertîb eylediği *Âsâr-ı Müntahabe* ve birâderiyle müştereken te'lîf eyledikleri *Nazarî ve Amelî Jimnastik* nâm kitâblar derdest-i tab'dır. [30]

AKLIN SEMERELERİ

İbrahim Edhem

Hâriciye Tercüme Odası Müdavimlerinden
ve Hamidiye Ticaret Mektebi Muallimlerinden
Mülkiye Mektebi'nden mezun

Maarif Nezareti Celilesi'nin İzniyle basılmıştır.
İzin Belgesi Numarası: 672

İstanbul
Matbaa-i A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye
Bâb-ı Âlî Caddesinde Numara 34

1887

Giriş

Rahmân ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla

Kamunun dikkatine sunduğum şu eserimi oluşturan parçalar, fikir icbarı ile meydana gelmiş başlıca eserlerden değildir. Bunlar ağacında olgunluğa varıp da, kendiliğinden yere düşen meyveler gibi, zihinde vücut bularak külfetsiz ağızdan dökülen sözlerdendir. O bakımdan her biri neredeyse birkaç dakikada yazılmıştır.

İfade şekline gelince: Acizin indinde vezinli ve vezinsiz söz arasında esasen bir fark bulunmayıp nihaî maksat mana olduğundan, bu değerlendirmem başkaları tarafından kabule değer görülür ümidiyle fikrimden doğanların [4] vezin elbisesini ve kafiye pabucunu taşımamasını boy göstermesine bir engel olarak görmedim. Hüdâ bunu, başka büyük eserlere bir başlangıç eyleye.

İbrahim Edhem [5]

1
Tevhid

Zaman! Nereye gidiyorsun? Gittiğin yeri biliyor musun? Beni de beraber çekip götürüyorsun, bir girdaba sevk ediyorsun. Benden iznin var mı? Sen, hızla akan bir nehirsin biliyorum, ama beni eli ayağı bağlı sana kim attı? Gitmekte olduğum yeri bilmiyorum, bilmediğim yere gitmek istemiyorum, fakat bir an da duramıyorum. Yok yok! Ben, ben değilim! Bir kuvvet kalbime girmiş, beni gezdiriyor. [6] İktidar bende değil, ne ister ise o yapıyor. Ama yine beni terk edecek, geldiği yere gidecek. Heyhat! Alem nedir? Alem yoktur. İnsan nedir? İnsan yoktur. Bunlar gölgedir. Mevcut ancak Allah'tır. Getiren O, götüren O, hareket ettiren O, biz gideceğiz ömür nehrinin içinde sonsuz deniz olan Mevlâ'ya kavuşacağız. Alem ise harap olacak, değişecek, yüz bin kalıba girecek, fakat yine mevcut, yine mevcut Allah'tır ki, o da bâkîdir.

(Biz Allah'ınız ve nihayet ona döneceğiz. Bakara, 156.) [7]

2
Mahlûklarda Bir Yükseliş

İnsan unsurların kaynaşmasından meydana gelen bir cisim değil midir? O bakımdan diğer mahlûklardan farkı yoktur. Ancak ondaki düşünmek, istemek, konuşmak nedir? Bitki büyür, cansız cisim büyümez. Hayvan yürür, bitki yürümez. İnsan söyler, bitki söylemez. Kısacası bitkide cansız cisimden, hayvanda bitkiden, insanda hayvandan fazla bir şey var. Bitki, toprak ve havadan beslenir: Kökleri midesi, yaprakları ciğeridir. Beyaz ve soğuk bir kanı vardır ki, damarlarında dolaşır. Yumurta yerine geçen tohumlara sahiptir ki, içinde bitkinin yavrucuğu (embriyon) mevcuttur. Bu tohumlar nutfe yerinde olan çiçektozu ile döllendiği vakit bizce meçhul bir hal kazana-

rak türünün müsaadesi kadar büyümeye muktedir olur, meyve verir. Yani o da evlat doğurur, sonra kurur, yahut kesilir, kısacası ölür. Hayvanlarda bu hallerden fazla ancak [8] hareket ve bunun gereğinden olan duygu ile içgüdü değil midir? İşte bu, bir yükseliştir. Bitki nasıl cansız cisimden üstün ise, hayvan da bitkiden öyle üstün. Bitkilerden çoğu sonbaharda yapraklarını döküp cansız gibi kalır ise, hayvanların da en adilerinden bazıları kışın büzülüp ölü gibi olmaz mı? İnsana gelirsek, daha fazla bir şey görürüz ki, o da düşünme, konuşmadır. İşte bu da bir yükseliştir. İnsanoğlunun en akıllı ve muktedirleri ise, bayağı adamlardan fazla bir manevî veya maddî kuvvete sahip olduklarından kimsenin yapamayacağı şeyleri başarırlar. Alemi hayrette bırakırlar. İşte bu da bir büyük ilerlemedir. [9]

3
Semanın Manzarası
— Çalışma —

Ey parlak noktalar! Siz semanın ne yüce süs kaynağısınız! Ey küçük cisimler! Siz Yaradan'ın kudretinin ne büyük eserlerisiniz! Yüceliğe tutkun olan bakışlar için sizden daha güzel bir şey tasarlanabilir mi? Zaten yeryüzünde ve gözleri önünde mevcut olan eşsiz güzellikleri anlayıp kavramaktan aciz kalan insanlar, size baktıkça nasıl hayretlere düşmesin! Güya ki, Allah'ın yaratma kudreti, temaşasıyla insanoğlunu hayret içinde hayret bırakmak ve bu acz ve hayret içinde de en ruhânî, en ulvî arzular ve lezzetlerden faydalandırmak için sizlerle birçok hoş levhalar ve büyüklü küçüklü nurânî şekiller resmetmiştir.

Ah! Siz Hakk'ın ne büyük nimetisinizki, seçkinlere ve halka [10] ve zengin ve fakire eşit şekilde güzelliğin yüzünü gösterir ve hidayet nurları bahşedersiniz!

Gerçekten de dünyevî güzelliklerden mahrum olanlar için Allah tarafından ne büyük ihsan ve Yaradan açısından her şeyin birbirine eşit olduğuna ise yine ne büyük kanıtsınız!

Ey insanoğulları dünyadaki kuşatılmışlığımızın bezginliğine mi esef ediyoruz? Eğer biz ahlâki faziletlere sahipsek ve "Sabret ...." emrine tâbi isek ümitsiz olmayalım ki, Cenâb-ı Kibriyâ'nın nezdinde mevkiimiz yücedir. Ancak bütün mahlûkların rızkını veren Hazret-i Allah dünya nimetini çalışma ve gayrete bağlı kılmıştır. Çalıştığımız derecede o nimetlere ulaşacağımızda şüphe yoktur. Allah vermiyor demeyelim! Çalışalım! Allah nimet vermekte adildir. Çalışalım da, biz de hissemizi alalım! İlerleyelim de, biz de dünyayı görelim! Allah kerimdir, elbette onun kullarına inayeti büyüktür. [11]

4
Hep Boş
— Gurur —

Ey insan! Düşün! Bu dünyaya gelmişsin, bir müddet oturacaksın. Ama nasıl? Bir ızdırap, bir keşmekeş içinde. Bulunduğun yerden habersizsin. Kör gibi öteye beriye tutunarak, şundan bundan yardım isteyerek geçirmeye mecbur olduğun ömrünü geçirirsin. Güya bir nehrin içine düşmüşsün, etrafın karanlıkla kaplı, hiçbir yer görmüyorsun, akıntı kuvvetiyle gidiyorsun. Bir kere düşün, nesin? Bir aciz mahlûk. Arzun çok, iktidarın az, önemin ancak kendi nazarında. Ey gafil, sen hiçbir şey değilsin, Yaradan'ın yeryüzü üzerinde senin gibi milyarlarca mahlûku var, o milyarlarca mahlûka mesken olan yeryüzü gibi milyarlarca âlemi var. Şu semayı görüyor musun? Nihayeti yok bir yerdir. Onda gördüğün yıldızların her biri bir âlemdir. Bu yeryüzü onların [12] içinde bir zerre gibi kalır. Bu dünya olmamakla ne gezegenlere, ne güneşe ve ne de diğer âlemlere eksiklik gelir. Hüdâ'nın eserleri yine mevcut, yine bâkîdir. Biz ise o zerrenin üzerine konmuş mahlûklarız.

Hepimizin sonsuz fezadan gelen bir rüzgar ile alt üst olmamız ve yokluğun dipsizliğine gitmemiz pek kolaydır. Ey insan! Kendini şöyle bir yana al, bir de kainata bak da düşün! Sen nesin? İki gün sonra ne olacaksın? Hiç gelmeyeydin ne olurdu? Hiç, hiç! Ayağının altında çiğnediğin toprağın içinde kemikleri mahvolmuş gördüğün nice insanlar senin gibi yine o toprağın üzerinde gezerler idi. Bunlara dikkatle bakarsan dünyanın bir oyuncak olduğunu anlayabilirsin, o vakit gururu da bırakırsın.

(Yoksa dünya hayatı aldatıcı bir metâdan başka bir şey değildir. Âl-i İmrân, 185) [13]

5
Bilgi ve Faziletle Terbiye Olmayıp Cahil ve Kötü Ahlâklı Kalanların Halleri

Korkak ve vesveseli olurlar, herkesi kendilerinin casusu sanırlar. Hiçbir samimi dostları yoktur, dost sandıkları onu değil, statüsünü ve servetini severler, akrabaları bile dostları değildir. Kalben hiçbir şeyle irtibatları olmaz, yürekleri ancak kanlarını dolaştırmak için hareket eder, çünkü "Kalbi bozuk olanlar için dostluk yoktur".

Konuşmasını bilmezler, ama pek gevezedirler: Hiç sükut etmeyip, yerli yersiz, ilgili ilgisiz daima söz söylemek onlarca büyük bir hünerdir. Sözlerinden sonuç çıkmaz, zaten sonuç çıkarmamak isterler. Zira her sözün sonucunda karar verilen şeyi yapmak lazım gelir, bunlar ise hiçbirşey yapmak istemezler.

Tek kişi ile iyi dostluk etmemekle beraber tenha yerlerde [14] dahi oturmazlar, kendilerini soyacaklar, kesecekler sanırlar. Korktuklarına yaltaklanma ile beraber gıybet ederler. Korkmadıklarının ise yüzlerine bile bakmazlar. Kimseye iyilik etmezler. Fakat herkesin kendileri için "İyi adamdır" demelerini isterler. Rütbe ve makama pek fazla düşkün ve çocuklardan fazla gösterişe heveslidirler. Fakirlere beş para vermezler de, çeneleri gevşek adamlara hizmet etsinler diye para dağıtır-

lar. Çünkü kendilerinde hiçbir meziyet olmadığı halde, başkalarının övgüsüyle şeref kazanırız zannederler. Hakiki şereften mahrum olduklarından sahte şeref ararlar. Evlerinin hali karışıktır, düzensiz bir şekilde yaşarlar. Hayvandan hiç farkları yoktur, zira içgüdüyle hareket ederler. İleriyi düşünecek akılları olmadığından bir tedbir bulamazlar, zihinleri evham ile doludur.

Pek fazla cimri olmakla beraber savurgandırlar. Hiçbir arzularını gerçekleştiremezler ama para da tutamazlar.

Güzellik nedir, yücelik nedir, bilmezler. Çirkinliğe, sefilliğe eğilimlidirler. Kısacası yeryüzünde kendilerini kaybetmiş sürünür mahlûklardır. Büyük adamları aşağılarlar, fazileti [15] hor görürler. Âlicenaplık, cömertlik, yardım, yiğitlik, kanaat, tasarruf, itidal gibi faziletlerin hepsinden uzaktırlar. Zaten kelimelerin onların zihinlerindeki anlamları da farklıdır: Nezaket sözlerinde Arapça, Farsça garip garip lugatlar kullanmak ve terbiye: Nifak, gıybet, kibir, yalan ile beraber yerden güzel bir temenna etmek ve süslü gezmektir. Çok yerler, çok uyurlar, güzel yerlerde gezip de tabiat güzelliklerine bakarak lezzet almazlar, zevk güzelliğinden büsbütün mahrum, katı yürekli, pinti, tembel, miskin, kavgacıdırlar. İşleri güçleri hem kendilerine, hem başkalarına sıkıntı vermektir. Yazık! Yazık! böyle adamlara ki, yanlarına saadet hiç yanaşmaz, servetleri nisbetinde sıkıntıları artar. Nihayet dünyayı görmeden, birazcık olsun âlemi anlamadan toprağın altına girerler. Öteki dünyadaki hallerini ise, bu dünyadaki gidişlerinden siz kıyas edin! [16]

6
İnsanlar

İnsanlar üç kısımdır. Birincisi yüce kişilerdir ki, daima güzel ahlâklarının muhafazasıyla kayıtlı olduklarından az kimseler ile görüşürler, az söylerler. Çünkü insanların çoğunluğu kötü ahlâk sahibidir. Herkes ise benzerine yakın olur. İkincisi

adilerdir ki, her iki tür ahlâktan beri olduklarından halkla en çok görüşürler ve en fazla söz israf ederler. Zira bunlar güzel ahlâk sahiplerine yaklaşabilecekleri gibi, kötü ahlâk sahipleriyle de görüşmekte beis görmezler. Çaldıracak malı olmayanın hırsızdan endişesi bulunmaz. Üçüncüsü sefillerdir ki, ikincilerle dostluk edebilirler ise de, yüce kişiler kendilerini reddedeceklerinden onlarla oturup kalkamazlar. Bunlardan birinci grup kurtuluş yolunu tutmuş, üçüncü güruh [17] helâk olma yoluna düşmüş, ikinci takım ise kurtuluş ile helâk arasında kalmıştır.

İkincilerden birinci zümreye intisap edenler, onlardan beğenilen hasletler kazanarak daha sonra onlara katılırlar; üçüncü güruh ile ahbaplık kuranlar ise kötü ahlâk kazanarak sonunda bunlara katılırlar. (Düşün!) [18]

7
Dostlar

Dostlarınız üç kısımdır: Birincisi, yaver giden talihinizin dostlarıdır ki, talihinizin kötüye gitmeye başladığını görür görmez yanınızdan kaçarlar. Yalnız size zarar vermeyecek kadar bahtiyarlığınızdan istifade etmek isterler. Ne size zarar verirler ne de yardım ederler. İkincisi, şahsınızın dostlarıdır ki, felaket anınızda saadetinizdekinden fazla size yaklaşıp yardım eli uzatırlar, asla istifadeye bakmazlar, hatta sizi istifadelendirmeye gayret ederler. Üçüncüsü, menfaatinizin dostlarıdır ki, mesut olduğunuz vakit sizden ayrılmayarak daima fayda görmeye çalıştıkları gibi, bedbaht bulunduğunuz zaman da yakanızı koyuvermeyip siz mahvoluncaya kadar istifade ararlar. (Allah'a sığınınız!) [19]

8
Dehâ

Dehâ bir alevdir ki, hem kabını hem de etrafındakileri yakar. Sahibini daima rahatsız eder. Taklit etmez, hüküm altına girmez. Daima yaratır. Bazen yürürlükteki ilkelere de muhalefet eyler. Kendi yarattığı sözleri söyler, çok kimselerle iyi geçinemez, düşünür hakikati keşfeder. İstemediği, beğenmediği şeyle meşgul olmaz. Mecbur olur ise pek ağır davranır, ancak arzusuna uygun iş olursa öyle sürat ve maharetle yapar ki, herkesi hayran eder. Bu nedenle dehâ sahibi bazı hareketlerinde pek fazla beğenilir. Bazılarında ise hiç beğenilmez. Orta hali yoktur. Görmek, işitmek ister, bir yerde mahpus kalamaz, kitaptan ayrılamaz. Hikemiyât o alevin gıdasıdır. [20]

9

Gözümüzde ana rahmindeyken ilâhî nuru görmeye engel olan üç perde bulunur: Onlardan birincisi güneş ışığı ile, ikincisi bilgi parıltısı ile, üçüncüsü de ölüm şimşeği ile sıyrılır.

10

İnsan için en büyük saadet vücut sağlığıdır. Cinnet, idraksizlik, unutkanlık gibi şeyler de insan vücudunun gereklerinden olmakla beraber birer hastalıktırlar. İşte bu hastalıklar nedeniyle insanlarda cehalet, atalet, haklarını muhafaza edememe gibi kötülükler ortaya çıkar. [21]

11

Ah! Gençlerde bilgi, ihtiyarlarda iktidar olaydı elbette insan kuvveti iki katına çıkardı. Eğer gençler ihtiyarların bir çok tecrübe neticesi olan nasihatlerini dinlerler ve ihtiyarlar da gençlerin gençlik çağının gereklerinden olan kuvvetlerinden istifade ederlerse, bu saadete ulaşılabilir.

12

Kitap okumak gençler için gençlik çağının kuvvetiyle, ihtiyarlık zamanının bilgisini bir araya getirecek birinci vasıtadır. [22]

13

Bilgi donsa bile, altından yine su akar. Başlarında zekâ güneşi olanlar, buzları hemen eritip suyu içerler ve buz tabakasını geçenler ondan sonra hiçbir zahmet çekmezler. Başlarında zekâ güneşi olmayanlar ise, buz parçalarını yutmaya çalışırlar.

14

Güzel güzel, yeni yeni fikirler bulmak endişe aynasının tozsuz ve gayet parlak olmasına bağlıdır. Her ne kadar böyle fikirleri insanda meydana getiren şeyler âlemde herkesin gözleri önünde mevcut ise de bunlar sadece zekilerin zihinlerine çarpar. [23]

15

Dünyada hem alimler hem cahiller bir batağa batmaktadırlar. Hiçbiri kendini kurtaramaz. Aralarında şu fark vardır ki: Alimler battıkları bataktan haberdardırlar. Bu nedenle insanın ilmi arttıkça endişesi artar.

16

Gevezelerin çoğunun sözlerinden yalan, gıybet, iftira, boş söz gibi aklın ve hukukun reddettiği şeyleri çıkarırsanız, onları çoğu sukunlardan daha suskun bulursunuz. [24]

17

Bir kavmi ıslah etmek isterseniz mekteplerinden başlayın! Zira bir bahçeyi düzeltmek isteyenler, orada daha iyi fidanlar yetiştirmeye çalışırlar.

18

İnsanlar bu dünyada gerek saadet ve gerek felakete doyamazlar, fakat ahirette bir kısmı saadete, bir takımı felakete doyacaklardır. [25]

19

Cenâb-ı Hakk'ı ve dinini yâr edinen, sevgide en doğru bir yola gitmiş olur. Ondan sonra ise, vatan sevgisi gelir.

20

Herkes kendi vazifesini bilse idi, kimse başkasının vazifesine müdahale etmezdi.

21

İnsan talihi yaver giderken talihsiz zamanındaki gibi hareket etseydi, hayli terbiyeli olurdu. [26]

22

Ruh ver sözüne ki bâkî kalsın, ruh ebedidir.

23

Sözde bâkî kalacak olan manadır.

24

Bir sözün ki, gelecek zamanla ilgisi yoktur, söylememeli.

25

Bir kelimenin manası, içinde bulunulan vakitte ondan ne anlaşılıyor ise odur. [27]

26

Ömür sermayesine karşılık fazilet cevherini alanlar zarar etmezler.

27

Nefsine uyma, fazileti bulursun.

28

Tabiat güzeldir. Zira her şey tabiidir. [28]

29

Zaman en hızlı geçen fırsattır.

30

Kemâl sahipleri Hüdâ'nın lütfuna vasıtadır. [29]

Hatırlatma

Yazarın Ticaret Mektebi'nde okutulmak üzere hazırladığı *Âsâr-ı Müntahabe* [Seçilmiş Eserler] ve biraderiyle ortaklaşa yazdıkları *Nazarî ve Amelî Jimnastik* [Teorik ve Uygulamalı Jimnastik] adlı kitaplar basılmakdır. [30]

Terakkî-i Sanâyi'

İbrâhim Edhem Mesut (Dirvana)

Avrupa akvâmı her nev' terakkîlerini, san'atlarını, eserlerini kendi yedleriyle, kendi sây' ve kuvvetleriyle husûle getirmektedirler. Çünkü her kavim ayrı ayrı müterakkî, mütemeddin, san'atkârdır. Çünkü efrâdı sanâyi' ve medeniyet ve terakkiyâtın müvellidi olan ulûma vâkıftır. Bu cihetle her kavim kendi hüvviyetine, san'atına servetine sâhib ve diger akvâmın medeniyyeten ve san'aten tegallüb ve istilâsından vârestedir. Hiçbir kavim kendi memleketinde ecânibin yediyle vücûda gelen te'sîsât ve âsârı kendisi için terakkîden add etmez. Fi'l-hakîka bir memleket dâhilinde yerliler yedindeki sanâyi' evâ'il-i ezmineden beri hâl-i tevakkufda kalmış olduğu hâlde mahzâ ecânibin eser-i hüner ve ma'rifetleri olarak vücûda gelen ve diyâr-ı ecnebîden gönderilen her türlü eşyâ-yı ma'mûle-i nefîseden dolayı o memleket nasıl terakkî etti denilebilir. Bir memlekette terakkî ona derler ki, yerli ahâlînin i'mâl ettikleri şeyler bir hâlde kalmayıp dâ'imâ teceddüd ve tekemmül etmek üzere bulunur. İşte bugünkü Avrupa medeniyyetinin hâl ü şâru bundan başka bir şey değildir.

Avrupa'da hiçbir san'at görülmez ki, bir hâlde kalsın; hiçbir esere tesâdüf olunmaz ki, mütemâdiyen tebdîl ve ıslâh-ı şekl eylemesin. Fi'l-hakîka Paris Sergi-i Umûmîsi'nin Târîh-i Sanâyi' şûbesinde nice tekerlekli sabanlar ve mükemmel matba'a âlet ve makineleri görülür ki, bugün daha mükemmellerinin zuhûruyla isti'mâlden ıskât edilirler, müzeye konmak için hıfz olunurlar. Bunlar öyle güzel şeylerdir ki, eğer bugün medeniyeti geride ve meselâ sabanları tâ Hazret-i Âdem vaktindeki sabanların aynı hâlde olan bir kavime bahş olunsalardı, o kavim için ne büyük bir devr-i terakkî hâsıl olurdu. Fakat acabâ Avrupa sanâyi'i tâ ezmine-i kadîmeden beri böyle mi idi

ve bu muhayyirü'l-ukûl olan âsâr onlara dedelerinden mi intikâl etti? Bunu anlamak için mezkûr Târîh-i Sanayi' şûbesinin farazâ şamdanlar kısmını gezmek kifâyet eder. Bu kısımda gerek Fransa ve gerek memâlik-i sâ'ire ahâlisinin ezmine-i kadîmeden bugüne kadar karnen-ba'de-karn kullanmış oldukları şamdanlar teşhîr edildiğinden görülür ki, Fransa'da on beşinci ve on dördüncü asr-ı mîlâdîlerde ve daha evvel isti'mâl olunan şamdanlar âdî ve sâde prinçten dökme şeylerdir. Sonra bunların başka kalıba ifrâğı ve ıslâh-ı şekli en evvel İtalya'da başlıyor ki, bu da medeniyyetin ve ta'bîr-i digerle ulûm ve fünûnun orada evân-ı intişârına tevâfuk ediyor. Ulûm ve fünûn ise Fransa ve memâlik-i sâ'irede daha sonra intişâra başladığından, onların ma'mûlâtınca olan terakkî de o nisbetde sonra bed' ediyor. Şu hâl ve hakîkat ise yalnız bu kısımda değil, her san'atın her şu'besinde arz-ı vücûd eyliyor. Hâsılı anlaşılıyor ki, dört beş asır evvel akvâm-ı muhtelife hemen bir hâlde iken sonraları ulûmun teceddüdü üzerine buna ehemmiyet veren kavimler terakkî etmişler, vermeyenler ise geride ve zulmette kalmışlardır. İlimsiz hiçbir sanatın terakkisi kâbil değildir. Nasıl kâbil olur ki, meselâ âdî bir bıçağı ıslâh edip çakı hâline koymak lâzım gelse, evvelâ demirin mâhiyyetini, hasâ'isini, sûret-i istihsâlini, nasıl çelik hâline konduğunu ve sâ'ir ulûm-ı tabî'iyye ve riyâziyeyi bilmek îcâb eder; bir memleketde ki bunları bilen adam yetişmez, o bıçağı çakı hâline getiremez. Her san'at ise buna mukayyesdir. Ma'lûmât-ı esâsiyye-i ilmiyye olmayınca her san'at erbâbı elindeki mâddenin künh ve hakîkatine ve kavânîn-i tabî'iyyeye vâkıf bulunmayınca hiçbir san'at asırlar geçtiği hâlde bir hatve terakkî edemez.

Bir memleket için âsâr-ı ecnebiyyenin terakkîden ma'dûd olmadığını bâlâda beyân etmiş idik. Bu ciheti îzâh için bir misâl alalım. Meselâ bir memlekette ahâlî yedlerinde bulunan değirmenin fenâlığına bakıp da Londra'dan makineli birkaç a'lâ değirmen getirmek sanayi'in terakkîsine hizmet eder mi? Fi'l-hakîka bu değirmenin çok buğday öğütmek gibi bir fâ'ide-i muvakkatesi vardır ki, kâbil-i inkâr değildir. Fakat ahâlînin

cümleten bunlardan tedârikleri farz olunsa bile aynını yapabilmelerine ve bir sabanın bir dişi kırılsa ta'âmir edebilmelerine ve hele mukaddemâ en âdî ve sâde bir değirmeni mürûr-ı zamân ile ıslâh eylemelerine ihtimâl olmadığından ale'd-devâm terakkî ve teceddüd etmekte bulunan Avrupa sanâyi'i önünde âciz kalması mukadder olan yerli değirmencilik san'atının terakkîsine gayr-ı şâmildir. Fakat böyle birkaç değirmen getirileceğine, ahâlînin ellerindeki âdî değirmenleri velev ki cüz'î olsun tebdîl ve ıslâh edebilecek yerliden erbâb-ı ilm ü fenn yetişebilecek olsun, o memleket dâhilinde ne kadar değirmen varsa cümlesi az zamanda cüz'î mertebe olsun ıslâh edilmiş olur ve bunların mecmû'undan hâsıl olacak fâ'ide-i umûmî ve dâ'imî elbette birkaç değirmenin fâ'ide-i mahdûde ve mevkûtesine kat kat fâ'ik bulunur. Ve böylece değirmencilik san'atı da bir tarîk-i terakkîye girmiş olur. Demek ki, esâs ilimdir ve terakkî-i sanayi' için ulûm öğrenmekten başka çâre yoktur. Çünkü ezmine-i kadîmede sanayi' sâde ve el ile yapılır ve göz ile öğrenilir bir mâdde olduğundan tahsîli ve bir memleketten digerine nakli kolay idi ve terakkîye ihtiyâçları mübrem olmadığından her san'at bir kere öğrenenin ile'l-ebed vesîle-i ta'ayyüşü olurdu. Şimdi ise öyle olmayıp her san'at bir fen olmuş ve hemen hepsi makine veya fabrika ile icrâ olmakta bulunmuş olduğundan bir san'at öğrenmek ile'l-ebed vesîle-i inti'âş olmayıp o san'atta tekessür eden erbâbı yekdigerine bi't-tefevvuk mahsûllerini daha ziyâde satabilmek için ulûmdan istimdâd ile san'atlarını dâ'imâ ıslâh ve i'lâya çalıştıklarından o san'atın terakkî ve teceddüdü daha yeni yeni şeyler öğrenmeye ve dâ'imâ terakkiyyât-ı ulûmdan agâh olmaya muvâfık bulunmuştur. Bu cihetle zamânımızda ulûm-ı esâsîye vâkıf adamların mu'âvenetine ihtiyâçtan vâreste hiçbir san'at olmadığı gibi, keşfiyyât ve teceddüdât-ı ilmiyyeden istifâde etmeyen san'atkâr dahi mürûr-ı zamân ile digerlerinin i'mâl-gerdeleri olan eşyâyı satarak dükkâncılık etmekten başka bir şey yapamaz.

Cümle-i sanâyi'den ma'dûd olan zirâ'at dahi ulûm-ı tabî'iyye ve fizikiyyenin başlıca tatbîkâtından biri ve kuvvâ-yı

tabî'iyyenin kavânînine tevfîk-i hareket etmek zürrâ'ın vazîfe-i esâsîsi olmuştur. "Tabî'ata galebe, ona itâ'atle olur."

Şimdi bir derece daha ileri gidilecek olursa görülür ki, ulûmun dahi Avrupalılardan bize geldiği gibi yalnız öğrenilip bilinmeyle iktifâ olunmamak îcâb eder. Çünkü ulûm dahi bir tarafta durmayıp terakkî ve teceddüd etmekte olmasıyla meselâ bugün öğrenilen fizik ve kimyâ ve ulûm-ı tabî'iyye ile bundan yirmi otuz sene sonra bir işe girilemez. Bizzât âlim olmak, yani ihtirâ' derecesine irtikâ edip hâ'iz olduğu ilmi dâ'imâ ileri götürmek lâzım gelir. Her ilmin en umûmî kavâ'id ve kavânîni ise o ilmin felsefesini teşkîl ettiğinden ulûm-ı mütenevvi'adan her birinin terakkî ve teceddüdü taharriyyât-ı ilmiyyenin usûlünü ve sâ'ir ulûm ile münâsebât ve revâbıtını ve bi'l-cümle ulûma şâmil kavâ'id ve ahkâm-ı umûmiyyeyi ve'l-hâsıl felsefe-i ulûmu bilen ve bunlarla tevaggul eden adamlar yetişmesine mütevakkıftır. İlim cemâd değil, zî-hayâttır.

Bugün faraza Müttehide-i Cemâhîr-i Amerika memâliki baştan başa gezilecek olursa, her tarafta kışlalar kadar lâyu'add fabrikaları, ejderler gibi makineleri, tarrâka-i müdhişeleri ve etrâfı kaplayan dumânları ile âleme mahsûlât-ı gûnâgûn saçtıkları görülür. Fakat yalnız bunlar görülecek olursa bizde de böyle fabrikalar vücûda gelmiyor diye ta'accüb olunur, lâkin diger taraftan yine her şehirde ve her fabrikanın civârında dârü'l-fünûn ve mekteb nâmlarıyla yine öyle büyük bir takım mebânî-i aliyye vardır ki, oralarda hiçbir gürültü çıkarmaksızın binlerce zekâ çalışıyor, ulûm ve fünûnu tahsîl ediyor. O ulûm ve fünûnu ki, yine o mektebler civârında yüzlerce ulemâ daha sessizce ve daha mahfîce kendilerine mahsûs hücre-i sa'ylerde esrâr-ı tabî'atdan bir sır istirâkı arkasında gece gündüz uğraşarak meydâna koyuyorlar. Bunların da kurbunda diger hiç sesleri duyulmayıp âlem-i inzivâ ve vahdetlerine dalmış bulunan ve fakat ulemâya meslek ve usûl-i cedîde-i tefekkür bulmak ve sûret-i tefekkür-i beşeriyyeyi tahlîl etmekle ve edyân ve efkâr ve ahlâk hakkında amîk olduğu derecede fâ'ide-i âyniyyesi gayr-ı mer'î mülâhazât ile imrâr-ı hayât eden bir takım hükemâ vardır. İşte bir tarafta zaman be-zamân

dünyâya velveleler veren bu mütefekkirîn ve bunların neşr ettikleri âsâr ve efkâr ve diger tarafta o ulemâ ve muhteri'în olmasa, ne o keşfiyyât-ı ilmiye vücûda gelir, ne onları tedrîs eden o dârü'l-fünûn ve mektebler açılır, ne de oralarda öğrenilen ulûm ve fünûnu tatbîk eden o gürültülü, dumânlı fabrikalar görülürdü. Âlemi sevk ve idâre eyleyen mâdde değil, ma'nâdır.

Avrupa'nın vakt-i cehâlet ve vahşetinde, Arablar dahi ulûm ve felsefe-i Yunaniyyenin menâbi'-i ezeliyyesine su'ûd ile ma'lûmât-ı mektebeyi muhâfaza ile kanâ'at etmeyerek onları tevsî' ettiler ve keşf-i esrâr-ı tabî'atda tarîk-i cedîde bulmakla medeniyet oldular. İslâm'ın devr-i evvel-i cihângirânesini hülefâ-yı Abbâsiyye zamânında sarf-ı sa'y-i fikriyye ile revnakdâr bir devr-i nâgehânî ta'kîb eyledi. Nastûrîler Sûriyeliler'e bunlarda Arablara edebiyât-ı Yunaniyyeyi öğrettiler. Eser-i istibdâd ile Atina Medrese-i Eflâtûniyyesi'nden tard ve iclâ olunan felâsife İran tarafında ekilen tohm-ı medeniyet-i Garbiyyenin mahsûlü Arablar tarafından devşirildi. Bağdad'ın o vakit dünyânın merkez-i ilim ve hikmeti olması şerefi evvelâ Halîfe el-Mansûr'a â'iddir. Halefleri dahi ona imtisâlen memleketlerini ilhâk eyledikleri yerlerdeki ulemâ ve hükemâyı nezdlerine celb ile Yunancadan en mu'teber kitâbları tercüme ettirirler, büyük büyük kütübhâneler, medreseler, akademiler te'sîs ederlerdi. Mansûr birçok masraflarla İskenderiye meslek-i felsefiyyesine â'id kitâbları elde etmekle kanâ'at etmeyerek Yunan âsâr-ı ilmiye ve felsefiyyesini Atina'ya varıncaya kadar arattı. Arablarda felsefe Aristo'nun âsârının tercümesiyle başlar. Felâsife-i Yunaniyyenin hemen kâffesi Arablarca ma'lûm olmuştur. Medreselerde tefsîr-i şerîfe ile birlikte Aristo, Hipokrat, Galinus, Diyoskorid, Öklid, Arşimed, Apollonyus, Batlamyus ve ilâ-âhirih felâsife ve ulemâ-yı Yunaniyyenin âsârı tedrîs olunurdu ki, bunlardan birçoklarının Avrupalılar yedine doğrudan doğruya asılları vâsıl oluncaya kadar Arablar vasıtasıyla tercümeleri intikâl etmiştir. İşte böylece fikr-i beşerin bi'l-cümle şû'abatının tevsi' ve intişârına çalışıldı. Ve kesb-i efkâr-ı cedîde eden ezhânın mahsûlü olarak her nev'den lâ-

yu'add âsâr vücûda geldi ki, bunlar lisân-ı Arabîyi Şark'ın ve büyük memâlik-i İslâmiyyenin lisân-ı ilmiyesi eyledi. Hattâ Avrupa'nın iskolastik denilen Kurûn-ı Vustâ felsefesine Arabların âsârı menba' olmuştur. Yine bu sâyededir ki, Arablar ulûm-ı tabî'iyyenin mü'essîs-i tabî'îleri sayılır. Alman ulemâsından Aleksander de Humbold *Kozmos* nâm eserinde der ki: "Ulûm-ı tabî'iyye te'sîs olundu add eylenemez illâ o zamân ki, bu ulûm ile meşgûl olanlarla ma'an ve müttehiden diger birçok adamlar velev ki muvaffakiyât-ı gayr-ı mütesâviyye ile olsun diger turuk-ı cedîde-i fikriyyede ilerlesinler. Tabî'ata sâde bir nazar-ı im'ân atfından ve hâdisât-ı tabî'iyyenin müşâhadesinden sonra ikinci bir şey kalır ki, o da bu hâdisâtın tedkîk ve tahlîli ve anâsır ve kuvâ-yı tabî'iyyenin sûret-i amîkada teftîş-i mahiyyâtı ve üçüncü bir iş olarak dahi felsefe-i cedîdeye esâs olan usûl-i tecrübîye dikkat edilmesidir. Arablar kudemâca meçhûl olan bu üçüncü derece-i ilme vâsıl oldular." İşte bugün harâbelerini ve kurumuş toprak dolmuş cedvellerini gördüğümüz Endülüs, Şâm, Cezîretü'l-Arab ol vakit birer hadîka olduysa bu sâyede oldu. Hârûn el-Reşîd Şarlman'a ve Çin imparatoruna o zamâna kadar emsâli görülmeyen ve Arablar nezdinde sanâyi'-i mihanikiyyenin vâsıl olduğu derece-i kemâlin bir enmûzeci olan hedâyâyı gönderdi ise bu sâyede gönderebildi. Ve'l-hâsıl memâlik-i İslâmiyye İslâmiyyet'e lâyık bir hâle geldi ise bu sâyede gelebildi. Eğer bu feyz bâkî kalsa idi bugün medeniyyet ve rif'at âlem-i İslâmiyyet için olacağına şübhe yok idi. Şimdi soralım acabâ Arablar bu kadar zahmetlere ne diye girdiler? Neden başlıca felsefeye bu kadar emek sarf ettiler? Neden ilm-i hey'et ile, kimyâ ile, cebir ile, ve'l-hâsıl bi'l-cümle ulûm-ı nazariye ve tabî'iyye ve ilâhiye ile bunların her birini ileri götürmeye çalışarak meşgûl oldular ve her nev' meşgûliyet serbest olduğu cihetle ileri götürmeye de muvaffak oldular? Bir nizâmnâme yapıvere idiler. Sergiler açıvere idiler, zirâ'at ve sanâyi' dersleri vere idiler de matlûb hâsıl oluvere idi. Fransa Krallığı zamânında dahi hükûmet elbet masarifine para yetiştirebilmek için tezyîd-i vâridât ve serveti arzu ederdi. Fakat oldu mu?

Bi'l-cümle mahsûlât-ı fikriyyeye meydân-ı cevelân ve intişâr verinceye kadar ahâlî sefîl, fakîr, aç ve çıplak ve hükûmet âcîz ve müflîs olmakta devâm etti. Demek taharriyât-ı ilmiye için fikr-i beşer hiçbir kayd ve tazyîk altında bulunmaksızın tamâmıyla serbest olarak her nev' mesâ'il ile meşgûl olabilmelidir. Çünkü bir fikre sen filân şeyle meşgûl olacaksın filân şeyle olmayacaksın denemez. Denirse, o fikir hiçbir şeyle meşgûl olmaz. Az çok serbest meydân bulmaya başlayan insânın ilk meşgûl olacağı şey ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği, dünyâda neye i'tikâd etmesi lâzım geleceği gibi vicdânını, aklını, kalbini en ziyâde tazyîk ve teşvîş eden ve kendisince en mühim olan mesâ'il-i azîmedir. Bu demek değildir ki makineyle, şimendiferle meşgûl olmayacak Fakat siz onu o gibi mesâ'il ile iştigâlden men' ederseniz, beynini bir tazyîk-i müz'ic altında bırakmış ve mecrâ-yı fikrini sedd etmiş olursunuz. Dünyâda akıl kadar kuvvetli, fakat akıl kadar da nâzik ve kâbil-i inhinâ bir âlet yoktur. Yolundan çevrilmemeli, aslâ tazyîk görmemelidir ki, icrâ-yı fikr edebilsin. Bize kimyâger, zürrâ', tabîb ve mühendis, yani erbâb-ı san'at ve fen lâzım; âlim, feylesof, nazariyât, fikr ve hikmet lâzım değildir demek bu şeylerin yekdigerine bağlı olduğunu ve o istenilen şeyin ne gibi terakkînin ve nasıl nazariyât-ı fikriyyenin mahsûlü bulunduğunu bilmemekten ileri gelir. Fikri serbest bırakmayıp da fen ve san'at istemek havuzun menba'ını kapayıp da o havuzda su icrâ ederek değirmen çevirmek istemeye ve yâhûd bir adamın gözlerini ve ayaklarını bağlayıp da ona niçin şu yokuşu çıkmıyorsun demeye benzer. Avrupada dahi nazariyât-ı ilmiye ve mebâhis-i felsefiyye taht-ı tazyikden kurtulmamış bulunduğu zamânlarda o sanâyi' ve fünûn-ı ameliyyenin hiçbiri müşâhede olunmamıştır. Niçin Kurûn-ı Vustâ, yani bin seneyi mütecâviz bir müddet zarfında şu son yüz sene içindeki terakkiyât görülmedi? Akl-ı beşer yine o akl-ı beşer idi. Tabî'at yine büyük adamlar yetiştirmekte semîh idi. Yine mühendis, tabîb, makineci olmaya kimse bir şey demez idi. Bin seneden ziyâde ilim ve san'at hâl-i tevakkufda kalsın da yüz sene zarfında akıllara hayret veren terakkiyyât zuhûr et-

sin, buna elbet bir sebeb lâzım. İşte o sebeb serbestî-i tefekkürdür, yani herkesin düşünmekte, söylemekte ve yazmakta tamâmiyle hür olmasıdır.

Kurûn-ı Vustâ'da ise fikr-i beşer serbest değildi. Aristo'nun çizdiği dâ'irede mahsûr ve papazların yed-i ta'assublarında makhûr idi. Böyle bir dâ'ire içinden harice çıkmamaya ve istediği şeyle istediği gibi meşgûl olamamaya mahkûm olan ezhânda ne kadar istitâ'at, ne derecede kudret-i tefekkür ve cevelân olabilir ki, ilim gibi gâyet güç bir şeye muvaffak olsun. Auguste Comte'a göre nazariyât-ı felsefiyyenin meşy ve hareketi cem'iyyet-i beşeriyyenin başlıca muharrikidir. İngiliz hukemâ-yı âhiresinden Stuart Mill *Mantık*'ında der ki: "Ancak nazariyyât-ı felsefiyyenin terakkîsidir ki, cem'iyyet-i beşeriyyenin her cihetde terakkîsini mûcib olmuştur." Fransız felâsife-i hâzırasından Fouillée *Târîh-i Felsefe*'sinin mukaddimesinde şöyle der: "Ulûmun hâli en yüksek nazariyât-ı hikemiyye ile ta'ayyün eder. Fikr-i beşerin en âlî harekâtıdır ki, harekât-ı süfliyyesine takaddüm ve onları sevk eyler. Nazariyâtın keşf ü feth ettiği ekâlim-i cedîde-i fikriyyeyi ulûm-ı ameliye açar ve işletir. Vehle-i ûlâda ameliyât ve tatbîkâttan en ba'îd görünen en âlî nazariyât-ı felsefiyye o ameliyyât ve tatbîkâtın sırrını ve mâyesini hâmildir." *Milli İlerlemelerin Bilimsel Kanunları* adlı eserde deniliyor ki: "Şu hâlihazır meşgaleleri ve fiilleri başlamazdan evvel asırlarca mütâla'at-ı münzeviyyâne ve sâkitâne ve mütefekkirâne lâzım gelmiştir. O soluk benizli sa'yler olmasa idi onların semeresi olan şu hâl vücûda gelmezdi. Ulûm-ı hâzıranın yüzde doksanı da böyledir. Biz bu ulûma zamânlarında kendilerine hayâlât-perver nazarıyla bakılan ve darb-ı meselin dediği gibi yıldızlara bakarken kuyuya düşen ve'l-hâsıl hiçbir işe yaramaz add edilmiş olan adamlar sâyesinde mâlikiz."

Bir de Avrupa'da şu asr-ı âhir zarfında her türlü mahsûlât-ı fikriyye kayd ve tazyîkten kurtulduğu ve bu sâyede terakkî eden ulûmun sanâyi'e tatbîkâtı küşâde bulunduğu cihetle fi'l-hakîka bugün Avrupa hükûmetlerince yapılacak şey sınâyi'in tanzîm-i mu'âmelâtı ve sergiler küşâdı ve teşvîkât

icrâsı gibi şeylere münhasır kalmış olmasına bakılıp da bizde dahi bunların terakkî-i sınâyi'e kâfî olduğuna zâhib olmak pek yanlış bir fikirdir. Çünkü esâs ve mâye olmazsa, fikir olmazsa, ilim olmazsa, san'at olmazsa ne tanzîm edilecek, ne sergi açılacak, ne teşvîk olunacak.

Yoksa acabâ fikir durdu mu, dünyâda artık her şey pamuk balyalarından, çûha denklerinden, şimendüfer hatlarından ibâret mi kaldı zann olunuyor. Evet, bugün Londra'ya giden bir sathî nazar İngiltere'nin yalnız ticâretini, sanâyi'ini, parlementosunu, gemilerini, bunların azamet ve cûşişini görür. Fakat bugün İngiltere'nin hayât-ı nazariyâtı dahi öylece feyezân hâlindedir. Farkı şu ki, bu feyezân sokaklarda, limanlarda görülmez. Bugün İngiltere'den gelen bir sigara kutusu ne kadar zarîf, ne kadar yeni bir şey ise, İngiltere'nin ulûm ve hikemiyyâtı da aynı derecede nevîn ve müte'ayyindir. Kutuyu alıp da onun vücûda gelmesine sebeb olan ulûm ve hikemiyyâtı almamak ne sefâhet ve bâ-husûs bunları almaksızın öyle kutu yapılmasını istemek ne gaflettir.

Biz felsefeyi Eflâtûn'da, Aristo'da, İbn Sînâ'da hatm olmuş hurâfât kabîlinden bir şey zann ediyoruz da Almanya'nın yalnız askerlerinin üniformalarını, tüfenklerini ve sâ'ir ma'mulâtını tahsîn ediyoruz. Hâlbuki Almanya'nın yalnız şu son asırda Kant, Fichte, Schelling, Hegel gibi Sokrat ve Eflâtûn'a mu'âdil felâsifesi zuhûr etmiştir. Evet, Sokrat ne derecede mücerred bir feylesof ise, Kant da o derecede mücerred bir feylesoftur. Almanya'da eğer serbestî-i tefekkür olmasa idi bu hükemâ ve ulemâ zuhûr eder miydi? Ve bunlar zuhûr etmese idi, Almanya bugünkü kuvvet ve azamet ve servetini bulur muydu? Vaktiyle Arabların bu kadar mesâ'î-i tefeyyüzkârânesine mazhar olmuş olan ilm-i hey'et neden Uluğ Bey'de dursun da ancak bir buçuk asır sonra gelen ve kendinden evvelki usûl ve faraziyâtı alt üst eden ve efkâr ve keşfiyyâtının yeniliği ve büyüklüğü ile ilm-i hey'et-i cedîdenin bânîlerinden biri olan Kepler Şark'ça meçhûl olsun. Hattâ bilinmek, ma'lûm olunmak kâfî değil, bi'l-fi'l fa'âliyyet lâzım. Zîrâ ilim insânın zihninden hâric ve gayrı bir şey değildir, bel-

ki zihnin bir fi'li hasîsasıdır. Zihin fa'âliyyetden mahrûm olunca onun öğrendiğine ilim denilemez. Biz ise bir asırdan beri hep şimdi gitmeye çalıştığımız yolu gittik. Yani fikre hiç ehemmiyet vermeyerek zirâ'at ve sınâ'at hakkında nizâmnâme yapmak, sergi açmak, Avrupa'dan makine getirmek, san'at öğretmeye çalışmak ve bunun gibi şeylerle vaktimizi geçirdik, bir semeresi görüldü mü? Hep taklîdden ibâret ve esâsdan mahrûm oldukları için ne pâyidâr olurlar, ne feyzdâr. Bir değneğe ağacı taklîden meyveler assanız, yapraklar taksanız hakîkaten ağaç olur mu? Rüzgâr eser, güneş vurur, dört gün sonra meyveler düşer, yapraklar dökülür. Yine kuru bir değnek.

Sanatların İlerlemesi

İbrâhim Edhem Mesut (Dirvana)

Avrupa kavimleri her tür ilerlemelerini, sanayisini, eserlerini kendi elleriyle, kendi çalışmalarıyla ve kuvvetleriyle meydana getirmektedirler. Çünkü her kavim ayrı ayrı ilerlemiş, medenileşmiştir, sanatkârdır. Çünkü fertleri sanayi, medeniyet ve ilerlemenin kaynağı olan bilimlere vakıftır. Bu yüzden her kavim kendi kimliğine, sanatına servetine sahiptir ve diger kavimlerin medeniyet ve sanat bakımından galibiyet ve istilasından varestedir. Hiçbir kavim kendi memleketinde yabancıların eliyle vücuda gelen tesisleri ve eserleri kendisi için ilerleme olarak görmez. Gerçekten de bir memleket dâhilinde yerliler elindeki sanayiin başlangıç zamanlarından beri duraklama halinde kalmış olduğu halde, sırf yabancıların hüner ve marifetiyle üretilen ve yabancı diyarlardan gönderilen her türlü güzel ürün ve eşyadan dolayı o memleket nasıl ilerledi denilebilir. Bir memlekette ilerleme ona derler ki, yerli ahalinin ürettikleri şeyler bir halde kalmayıp daima yenilenmek ve gelişmek üzere bulunur. İşte bugünkü Avrupa medeniyyetinin hali ve şârıı bundan başka bir şey değildir.

Avrupa'da hiçbir sanat görülmez ki, bir halde kalsın; hiçbir esere tesadüf olunmaz ki, sürekli şekil değiştirmesin, iyileşmesin. Gerçekten de Paris Sergi-i Umûmîsi'nin Sanayi Tarihi şubesinde nice tekerlekli sabanlar ve mükemmel matbaa âlet ve makinaları görülür ki, bugün daha mükemmellerinin zuhuruyla kullanımdan çıkarılırlar, müzeye konmak için saklanırlar. Bunlar öyle güzel şeylerdir ki, eğer bugün medeniyeti geride ve mesela sabanları ta Hazret-i Âdem vaktindeki sabanların aynısı olan bir kavime bahşolunsalardı, o kavim için ne büyük bir ilerleme devri hâsıl olurdu. Fakat acaba Avrupa sanayii ta kadim zamanlardan beri böyle mi idi ve bu akıllara

hayret veren eserler onlara dedelerinden mi intikal etti? Bunu anlamak için söz konusu Sanayi Tarihi şubesinin söz gelimi şamdanlar kısmını gezmek kifayet eder. Bu kısımda gerek Fransa ve gerek diğer memleketler ahalisinin kadim zamanlardan bugüne kadar devirden devire kullanmış oldukları şamdanlar teşhir edildiğinden görülür ki, Fransa'da on beşinci ve on dördüncü miladi asırlarda ve daha evvel kullanılan şamdanlar adi ve sade prinçten dökme şeylerdir. Sonra bunların başka kalıba dönüşmesi ve şeklinin ıslahı en evvel İtalya'da başlıyor ki, bu da medeniyetin ve başka bir deyişle bilimler ve sanatların orada intişarı dönemine rastlıyor. Bilimler ve fenler ise Fransa ve diğer memleketlerde daha sonra gelişmeye başladığından, onların sanayideki ilerlemeleri de o nispette geç başlıyor. Şu hal ve hakikat ise yalnız bu kısımda değil, her sanatın her şubesinde varlık gösteriyor. Hâsılı anlaşılıyor ki, dört beş asır evvel muhtelif kavimler hemen bir halde iken sonraları bilimlerin yenilenmesi üzerine buna önem veren kavimler ilerlemişler, vermeyenler ise geride ve karanlıkta kalmışlardır. Bilimsiz hiçbir sanatın ilerlemesi mümkün değildir. Nasıl mümkün olur ki, mesela adi bir bıçağı ıslah edip çakı haline koymak lazım gelse, evvela demirin mahiyetini, niteliklerini, üretim şeklini, nasıl çelik haline konduğunu ve diğer tabiat ve matematik bilimlerini bilmek icap eder. Bir memlekette ki bunları bilen adam yetişmez, o bıçağı çakı haline getiremez. Her sanat ise bununla kıyaslanabilir. Temel bilimsel bilgiler olmayınca her sanat erbabı elindeki maddenin künhüne ve hakikatine ve tabiat kanunlarına vakıf bulunmayınca hiçbir sanat asırlar geçtiği halde bir adım ilerleyemez.

Bir memleket için yabancılar tarafından meydana getirilen eserlerin ilerlemeden sayılmayacağını yukarıda beyan etmiş idik. Bu konuyu açıklamak için bir misal alalım. Mesela bir memlekette ahali ellerinde bulunan değirmenin fenalığına bakıp da Londra'dan makinalı birkaç iyi değirmen getirmek sanayinin ilerlemesine hizmet eder mi? Gerçekten de bu değirmenin çok buğday öğütmek gibi geçici bir faydası vardır ki, inkâr edilebilir değildir. Fakat ahalinin cümleten bunlardan

tedarikleri farzolunsa bile aynını yapabilmelerine ve bir sabanın bir dişi kırılsa tamir edebilmelerine ve hele başlangıçta en adi ve sade bir değirmeni zaman geçtikçe ıslah eylemelerine ihtimal olmadığından devamlı olarak ilerlemekte ve yenileşmekte bulunan Avrupa sanayisi önünde aciz kalması mukadder olan yerli değirmencilik sanatının ilerlemesine şamil değildir. Fakat böyle birkaç değirmen getirileceğine, ahalinin ellerindeki adi değirmenleri velev ki cüz'î olsun değiştirebilecek ve ıslah edebilecek yerliden bilim ve fen erbabı yetişebilecek olsun, o memleket dâhilinde ne kadar değirmen varsa cümlesi az zamanda cüz'î mertebe olsun ıslah edilmiş olur ve bunların toplamından hâsıl olacak genel ve daimi fayda elbette birkaç değirmenin sınırlı ve geçici faydasından kat kat üstündür. Böylelikle değirmencilik sanatı da bir ilerleme yoluna girmiş olur. Demek ki, aslolan bilimdir ve sanatların ilerlemesi için bilimleri öğrenmekten başka çare yoktur. Çünkü kadim zamanlarda sanatlar sade ve el ile yapılır ve göz ile öğrenilir bir madde olduğundan tahsili ve bir memleketten digerine taşınması kolaydı. Geliştirilmeye ihtiyaçları çok gerekli olmadığından her sanat bir kere öğrenenin ilelebet yaşam ve geçim vesilesi olurdu. Şimdi ise öyle olmayıp her sanat bir fen olmuş ve hemen hepsi makina veya fabrika ile icra olmakta bulunmuş olduğundan bir sanat öğrenmek ilelebet yaşam ve geçim vesilesi olmayıp o sanatta çoğalan erbabı birbirine üstünlük sağlamak için mahsullerini daha ziyade satabilmek için bilimlerden yardım alarak sanatlarını daima ıslah edip yükseltmeye çalıştıklarından o sanatın ilerlemesi ve yenilenmesi daha yeni yeni şeyler öğrenmeye ve daima bilimlerin ilerlemelerinden haberdar olmaya bağlı bulunmuştur. Bu yüzden zamanımızda temel bilimlere vakıf adamların yardımına ihtiyaç duymayan hiçbir sanattan söz edilemeyeceği gibi, bilimsel keşifler ve yeniliklerden istifade etmeyen sanatkârlar da zaman geçtikçe digerlerinin ürettikleri eşyayı satarak dükkâncılık etmekten başka bir şey yapamaz.

Sanatlar cümlesinden sayılan ziraat da tabiat ve fizik bilimlerinin başlıca tatbikatından biri ve tabiat kuvvetlerinin ka-

nunlarına uygun hareket etmek ziraatçinin temel vazifesi olmuştur. "Tabiata galip gelmek, ona itaatle olur."

Şimdi bir derece daha ileri gidilecek olursa görülür ki, bilimlerin dahi Avrupalılardan bize geldiği gibi yalnız öğrenilip bilinmeyle yetinmemek icap eder. Çünkü bilimlerin dahi bir tarafta durmayıp ilerlemekte ve yenilenmekte olmasıyla mesela bugün öğrenilen fizik ve kimya ve tabiat bilimleri ile bundan yirmi otuz sene sonra bir işe girilemez. Bizzat âlim olmak, yani icat ve buluş derecesine yükselip sahip olduğu bilimi daima ileri götürmek lazım gelir. Her bilimin en genel kuralları ve kanunları ise o bilimin felsefesini teşkil ettiğinden çeşitli bilimlerden her birinin ilerlemesi ve yenilenmesi bilimsel araştırmaların metodunu ve diğer bilimler ile münasebetlerini ve bağlarını ve bütün bilimlere şamil kuralları ve genel hükümleri velhâsıl bilimler felsefesini bilen ve bunlarla uğraşan adamlar yetişmesine bağlıdır. Bilim cansız değil, canlıdır.

Bugün söz gelimi Amerika Cumhuriyetler Birliği memleketleri baştanbaşa gezilecek olursa, her tarafta kışlalar kadar sayısız fabrikaları, ejderler gibi makinaları, müthiş gümbürtüleri ve etrafı kaplayan dumanları ile âleme çeşit çeşit ürünler saçtıkları görülür. Fakat yalnız bunlar görülecek olursa bizde de böyle fabrikalar vücuda gelmiyor diye şaşırılır, lâkin diger taraftan yine her şehirde ve her fabrikanın civarında üniversite ve okul adlarıyla yine öyle büyük bir takım yüksek binalar vardır ki, oralarda hiçbir gürültü çıkarmaksızın binlerce zekâ çalışıyor, bilimler ve fenleri öğreniyor. O bilimleri ve fenleri ki, yine o okullar civarında yüzlerce bilim insanı daha sessizce ve daha gizlice kendilerine mahsus çalışma odalarında tabiatın sırlarından bir sır çalmak arkasında gece gündüz uğraşarak meydana koyuyorlar. Bunların da yakınlarında diger hiç sesleri duyulmayıp inziva ve vahdet âlemlerine dalmış bulunan ve fakat bilim insanlarına yeni düşünce metodu ve mesleği bulmak ve insanlığın düşünme suretini tahlil etmekle ve dinler ve fikirler ve ahlâk hakkında derin olduğu derecede pratik faydası görülmeyen mülahazalar ile hayât süren bir takım filozoflar vardır. İşte bir tarafta zaman zaman dünyâya velveleler veren

bu düşünürler ve bunların yayınladıkları eserler ve fikirler ve diger tarafta o bilim insanları ve mucitler, kâşifler olmasa, ne o bilimsel keşifler vücuda gelir, ne onları öğreten o üniversite ve okullar açılır, ne de oralarda öğrenilen bilimler ve fenleri tatbik eden o gürültülü, dumanlı fabrikalar görülürdü. Âlemi sevk ve idare eyleyen madde değil, manadır.

Avrupa'nın cehalet ve vahşet vaktinde, Araplar dahi Yunan felsefesi ve bilimlerinin ezeli kaynağına yükselerek yazılı bilgileri muhafaza ile kanaat etmeyerek onları genişlettiler ve tabiatın sırlarını keşfetmekte yeni yol bulmakla medeniyet oldular. İslâm'ın cihangirâne ilk devresini Abbâsi halifeleri zamanında fikri çaba sarfı ile taptaze bir ani devir takip eyledi. Nasturiler Suriyelilere bunlarda Arablara Yunan edebiyatını öğrettiler. İstibdat sonucunda Atina Eflatun Okulu'ndan kovulan ve sürülen filozoflar İran tarafında ekilen Batı medeniyeti tohumunun mahsulü Araplar tarafından devşirildi. Bağdat'ın o vakit dünyanın bilim ve hikmeti merkezi olması şerefi evvela Halife el-Mansûr'a aittir. Halefleri de ona uyarak memleketlerini ilhak eyledikleri yerlerdeki bilim adamlarını ve filozofları yanlarına çağırarak Yunancadan en muteber kitapları tercüme ettirirler, büyük büyük kütübhaneler, medreseler, akademiler tesis ederlerdi. Mansûr birçok masraflarla İskenderiye felsefi mesleğine ait kitapları elde etmekle kanaat etmeyerek Yunan bilim ve felsefe eserlerini Atina'ya varıncaya kadar arattı. Arablar'da felsefe Aristo'nun eserlerinin tercümesiyle başlar. Yunan filozoflarının hemen tümü Arablarca malum olmuştur. Medreselerde tefsir ile birlikte Aristo, Hipokrat, Galinus, Dioskorides, Öklid, Arşimed, Apollonius, Batlamyus vb. Yunan filozofları ve bilim adamlarının eserleri tedris olunurdu ki, bunlardan birçoklarının Avrupalılar eline doğrudan doğruya asılları ulaşıncaya kadar Araplar vasıtasıyla tercümeleri intikal etmiştir. İşte böylece insan düşüncesinin bütün şubelerinin geliştirilmesine ve genişletilmesine çalışıldı. Ve yeni fikirler kazanan zihinlerin mahsulü olarak her türden sayısız eserler vücuda geldi ki, bunlar Arap dilini Doğu'nun ve büyük İslâm memleketlerinin bilim dili eyledi. Hatta Avrupa'nın skolastik

denilen Ortaçağ felsefesine Arapların eserleri kaynak olmuştur. Yine bu sayededir ki, Araplar tabiat bilimlerinin tabii kurucuları sayılır. Alman bilim adamlarından Alexander de Humbold *Kozmos* adlı eserinde der ki: "Tabiat bilimleri tesis olundu sayılamaz illâ o zaman ki, bu bilimler ile meşgul olanlarla birlikte diger birçok adamlar isterse denk olmayan başarılar ile olsun diger yeni fikir yollarında ilerlesinler. Tabiata sade bir dikkat nazarı atfından ve tabii hadiselerin gözlemlenmesinden sonra ikinci bir şey kalır ki, o da bu hadiselerin incelenip çözümlenmesi ve tabii unsurlar ve kuvvetlerin mahiyetinin derinlikli araştırması ve üçüncü bir iş olarak da modern felsefeye esas olan deneysel metoda dikkat edilmesidir. Araplar kadimlerin meçhulü olan bu üçüncü bilgi derecesine ulaştılar." İşte bugün harabelerini ve kurumuş toprak dolmuş cetvellerini gördüğümüz Endülüs, Şam, Arap Yarımadası o vakit birer yemyeşil bahçe olduysa bu sayede oldu. Harun el-Reşid Şarlman'a ve Çin imparatoruna o zamana kadar emsali görülmeyen ve Araplar nezdinde mekanik sanatların ulaştığı kemal derecesinin bir nümunesi olan hediyeleri gönderdi ise bu sayede gönderebildi. Velhâsıl İslâm memleketleri İslâmiyet'e lâyık bir hale geldi ise bu sayede gelebildi. Eğer bu feyiz bâki kalsa idi bugün medeniyet ve yükseklik İslâmiyet âlemi için olacağına şüphe yok idi. Şimdi soralım acaba Araplar bu kadar zahmetlere ne diye girdiler? Neden başlıca felsefeye bu kadar emek sarfettiler? Neden astronomi ile, kimya ile, cebir ile velhâsıl bütün teorik, tabii ve ilâhi bilimler ile, bunların her birini ileri götürmeye çalışarak meşgul oldular ve her tür meşguliyet serbest olduğu için ileri götürmeyi de başardılar? Bir nizamnâme yapıvereydiler, sergiler açıvereydiler, ziraat ve sanayi dersleri vereydiler de istenen gerçekleşivereydi. Fransa Krallığı zamanında dahi hükûmet elbet masraflarına para yetiştirebilmek için gelirleri ve serveti arttırmayı arzu ederdi. Fakat oldu mu? Bütün fikri mahsullere dolaşım ve yayılma meydanı verinceye kadar ahali sefil, fakir, aç ve çıplak ve hükûmet aciz ve iflas etmiş olmakta devam etti. Demek bilimsel araştırmalar için insan fikri hiçbir kayıt ve baskı altında bulun-

maksızın tamamıyla serbest olarak her tür meseleler ile meşgul olabilmelidir. Çünkü bir fikre sen filan şeyle meşgul olacaksın filan şeyle olmayacaksın denemez. Denirse, o fikir hiçbir şeyle meşgûl olmaz. Az çok serbest meydan bulmaya başlayan insanın ilk meşgul olacağı şey ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği, dünyada neye itikat etmesi lazım geleceği gibi vicdanını, aklını, kalbini en ziyade uğraştıran ve kendisince en mühim olan büyük meselelerdir. Bu demek değildir ki makinayla, şimendiferle meşgul olmayacak Fakat siz onu o gibi meseleler ile uğraşmaktan alıkoyarsanız, beynini rahatsız edici bir baskı altında bırakmış ve düşüncesinin yoluna set çekmiş olursunuz. Dünyada akıl kadar kuvvetli, fakat akıl kadar da nazik ve eğilebilir bir âlet yoktur. Yolundan çevirilmemeli, asla baskı görmemelidir ki, düşünce yürütebilsin. Bize kimyager, ziraatçı, tabip ve mühendis, yani sanat ve fen erbabı lazım; bilim insanı, filozof, teoriler, fikir ve hikmet lazım değildir demek bu şeylerin birbirine bağlı olduğunu ve o istenilen şeyin ne gibi ilerlemelerin ve nasıl teorik düşünüşlerin mahsulü bulunduğunu bilmemekten ileri gelir. Fikri serbest bırakmayıp da fen ve sanat istemek havuzun kaynağını kapayıp da o havuzda su icra ederek değirmen çevirmek istemeye veyahut bir adamın gözlerini ve ayaklarını bağlayıp da ona niçin şu yokuşu çıkmıyorsun demeye benzer. Avrupada dahi bilimsel teoriler ve felsefi tartışmalar baskı altından kurtulmamış bulunduğu zamanlarda o pratik sanatlar ve fenlerin hiçbiri müşahede olunmamıştır. Niçin Ortaçağ, yani bin seneyi aşkın bir müddet zarfında şu son yüz sene içindeki ilerlemeler görülmedi? İnsan aklı yine o insan aklı idi. Tabiat yine büyük adamlar yetiştirmekte cömert idi. Yine mühendis, tabip, makinacı olmaya kimse bir şey demez idi. Bin seneden ziyade bilim ve sanat duraklama halinde kalsın da yüz sene zarfında akıllara hayret veren ilerlemeler zuhur etsin, buna elbet bir sebep lazım. İşte o sebep düşünce özgürlüğü, yani herkesin düşünmekte söylemekte ve yazmakta tamamıyla özgür olmasıdır.

Ortaçağ'da ise insan düşüncesi serbest değildi. Aristo'nun çizdiği dairede sıkışmış ve papazların taassupları elinde ezil-

mekte idi. Böyle bir daire içinden dışarı çıkmamaya ve istediği şeyle istediği gibi meşgûl olamamaya mahkûm olan zihinlerde ne kadar takat, ne derecede düşünme kudreti olabilir ki, bilim gibi gayet güç bir şeye muvaffak olsun. Auguste Comte'a göre felsefi teorilerin yürüyüşü ve hareketi insan toplumunun başlıca hareket ettiricisidir. Son dönem İngiliz filozoflarından Stuart Mill *Mantık*'ında der ki: "Ancak felsefi teorilerin ilerlemesidir ki, insan toplumunun her yönde ilerlemesini sağlamıştır." Günümüz Fransız filozoflarından Fouillée *Felsefe Tarihi*'nin mukaddimesinde şöyle der: "Bilimlerin hali en yüksek felsefi teoriler ile açığa çıkar. İnsan düşüncesinin en yüce hareketleridir ki, süfli hareketlerini önceler ve onları sevk eyler. Teorilerin keşfedip feth ettiği yeni düşünce iklimlerini pratik bilimler açar ve işletir. İlk bakışta pratiklerden ve uygulamalardan en uzak görünen en yüksek felsefi teoriler o pratiklerin ve uygulamaların sırrını ve mayasını taşımaktadır." *Terakkî-i Milelin Kavânîn-i İlmiyesi* nâm eserde deniliyor ki: "Şu hâl-i hazır meşâgil ve ef'al başlamazdan evvel asırlarca münzevi, sessiz ve mütefekkirâne mütalalar lazım gelmiştir. O soluk benizli çalışmalar olmasa idi onların semeresi olan şu hal vücuda gelmezdi. Günümüz bilimlerinin yüzde doksanı da böyledir. Biz bu bilimlere zamanlarında kendilerine hayalperest nazarıyla bakılan ve darbımeselin dediği gibi yıldızlara bakarken kuyuya düşen velhâsıl hiçbir işe yaramaz sayılmış olan adamlar sayesinde malikiz."

Bir de Avrupa'da şu son asır zarfında her türlü fikir mahsulleri kayıttan ve baskıdan kurtulduğu ve bu sayede ilerleyen bilimlerin sanatlara uygulanmaları başladığı için gerçekten de bugün Avrupa hükûmetlerince yapılacak şey sanatların muamelatının düzenlenmesi ve sergiler açılması ve teşvikler icrası gibi şeylere münhasır kalmış olmasına bakılıp da bizde dahi bunların sanatların ilerlemesine yeterli olduğunu sanmak pek yanlış bir fikirdir. Çünkü esas ve maya olmazsa, fikir olmazsa, bilim olmazsa, sanat olmazsa ne tanzim edilecek, ne sergi açılacak, ne teşvik olunacak.

Yoksa acaba fikir durdu mu, dünyada artık her şey pamuk balyalarından, çuha denklerinden, şimendifer hatlarından ibaret mi kaldı zannolunuyor. Evet, bugün Londra'ya giden bir sathi nazar İngiltere'nin yalnız ticaretini, sanayisini, parlementosunu, gemilerini, bunların azametini ve kaynayışını görür. Fakat bugün İngiltere'nin teori hayatı dahi öylece kaynama halindedir. Farkı şu ki, bu kaynayış sokaklarda, limanlarda görülmez. Bugün İngiltere'den gelen bir sigara kutusu ne kadar zarif, ne kadar yeni bir şey ise, İngiltere'nin bilimleri ve felsefeleri de aynı derecede nevîn ve müte'ayyindir. Kutuyu alıp da onun vücuda gelmesine sebep olan bilimleri ve felsefeleri almamak ne düşkünlük ve özellikle de bunları almaksızın öyle kutu yapılmasını istemek ne gaflettir.

Biz felsefeyi Eflatun'da, Aristo'da, İbn Sina'da hatmolmuş hurafeler kabilinden bir şey zannediyoruz da Almanya'nın yalnız askerlerinin üniformalarını, tüfeklerini vesair mamullerini övüyoruz. Halbuki Almanya'nın yalnız şu son asırda Kant, Fichte, Schelling, Hegel gibi Sokrat ve Eflatun'a muadil filozofları zuhur etmiştir. Evet, Sokrat ne derecede mücerret bir feylesof ise, Kant da o derecede mücerret bir filozoftur. Almanya'da eğer düşünce özgürlüğü olmasa idi bu filozoflar ve bilim adamları zuhur eder miydi? Ve bunlar zuhur etmese idi, Almanya bugünkü kuvvet ve azamet ve servetini bulur muydu? Vaktiyle Arapların bu kadar feyizli çalışmalarına mazhar olmuş olan astronomi neden Uluğ Bey'de dursun da ancak bir buçuk asır sonra gelen ve kendinden evvelki metot ve varsayımları alt üst eden ve fikirlerinin ve keşiflerinin yeniliği ve büyüklüğü ile modern astronominin kurucularından biri olan Kepler Doğuca meçhul olsun. Hatta bilinmek, malum olunmak yeterli değil, bilfiil faaliyet lazım. Zira bilim insanın zihninden hariç ve gayrı bir şey değildir, aksine zihnin bir fiili ve karakteridir. Zihin faaliyetten mahrum olunca onun öğrendiğine ilim denilemez. Biz ise bir asırdan beri hep şimdi gitmeye çalıştığımız yolu gittik. Yani fikre hiç önem vermeyerek ziraat ve sanatlar hakkında nizamnâme yapmak, sergi açmak, Avrupa'dan makina getirmek, sanat öğretmeye çalışmak ve

bunun gibi şeylerle vaktimizi geçirdik, bir semeresi görüldü mü? Hep taklitten ibaret ve esastan mahrum oldukları için ne payidar olurlar, ne feyizdar. Bir değneğe ağacı takliden meyveler assanız, yapraklar taksanız hakikaten ağaç olur mu? Rüzgâr eser, güneş vurur, dört gün sonra meyveler düşer, yapraklar dökülür. Yine kuru bir değnek.

Notlar

İbrahim Edhem Mesut

Büyük bir şey yapacağımı iddi'â etmem, fakat küçük bir şey yapmayacağımı iddi'â edebilirim. Fâzıl olacağım diyemem, fakat fâsid olmayacağım diyebilirim. Büyük olmak elimde olmayabilir, fakat küçük olmamak her zaman elimdedir. Fazıl olmak bana güç gelebilir, fakat fâsid olmamak kolaydır. Ama küçük olmamak büyüklüğü, fâsid olmamak fazîleti vücuda getirirse, feni'me'l-matlûb.

***

Herkes bayramlarda, kandillerde birbirlerine giderler, düğün yaparlar, nişan olurlar, rütbe alırlar, munassab olurlar ve bunlar gibi beyhûde ef'âl ve merasimi kendilerine iş edinerek bir şey yapıyoruz, günlerimizi dolduruyoruz zann ederler, ömürlerini geçirirler. Ben ise bunların hiçbirini yapmayacağım ve bu halde hiçbir şey yapmadığımı ve binaenaleyh kendimde bir şey yapmak lüzumunu hissedeceğim. Bu surette eğer bir şey yapmağa muvaffak olursam, bu yaptığım şey elbette hadd-izâtında fâ'ideli ve bir iş denmeğe lâyık bir fi'l olur ve bir şey yapmağa muaffak olmayacak olursam, ki bu suret pek ba'îddir, çünkü eğer insan fa'âliyyet hâssasından büsbütün mahrum değilse mutlak bir şey yapmağa çalışır, hiç olmazsa kendimi beyhûde yere yormamış ve belki sairlerince daha ziyâde müfîd bir usûl, bir misâl koymuş olurum. İnsanların fâ'ideli bir şey yapmamalarına sebeb dâ'ima fâ'idesiz şeylerle meşgul olmalarıdır.

***

Türkler zann ediyorlar ki büyük adam yalnız İslâmlarda bulunur. Evliyâ yalnız İslâmiyyet'te olur. Bunların burunlarını kırmak, Şark ile Garb'ın ittihâdına, efkâr-ı Garbiyyenin Şarkça mesmû'atına hidmet için Garb'ın büyük adamlarını, hattâ evliyâsını Türklere tanıtdırmak lâzımdır. Descartes'ı Türkçe'ye tercümeden bir maksadım da bu idi.

***

Bana yazdığın şeylerde bizdeki ilm-i kelâmdan ve Arabların felsefesinden niçin bahs etmiyorsun, diyenler var. Ben onlara Descartes'ın mukaddemâ bu gibi bir sü'âle verdiği cevâbı vermekle iktifâ edeceğim: "Ben kendimden evvel dünyada adam bulunup bulunmadığını bile bilmek istemem". Kütüb-i Şarkiyyeden yalnız kelime alacağım cümle değil, lafz alacağım ma'nâ değil. Fakat kâri'ler âsârımı okudukları vakit mündericâtını, mesâ'ilini bildikleriyle mukâyese etsinler, mukaddemâ okumuş oldukları kütüb-i Şarkiyyenin muhteviyyâtına tatbîk eylesinler. Onlarca asıl büyük fâ'ide bu sûretle hâsıl olur. O yolda mütâla'âtda bulunmamış olan ve ma'lûmâtları olmayanlara gelince, bunların geri hiç bakmamaları, kendilerini bahtiyâr add etmeleri lâzım gelir, ileri, dâ'imâ ileri.

***

Dünyâda benim için ilimden başka bir şeyin lüzûmu, fâ'idesi olmadığı gibi başkaları için dahi yoktur. O cihetle ben vaktimi ilim iktisâb ve neşrine sarf edecek olursam hem kendime hem de insânlara en iyi hidmeti etmiş olurum. Zîrâ dünyâda ilimden başka ne varsa hiçbirinin fâ'idesi, insânlara lüzûmu yoktur. İlimden başkası hep vakt-i cehâlet ve vahşet âsârıdır. Ve hep birer birer zâ'il olacaktır. Çünkü insân tabî'atin elinde esîr olduğu için en büyük, yegâne fâ'ideli meşgalesi kendisini o esâretden, o pençe-i kahrdan kurtarmaya çalışmasıdır. Buna ise ancak tabî'ati bilmekle muvaffak olabilir ve olabilecektir.

***

Himmet az olsa dahi fâ'ide küllî görünür.

"İhtiyâca muvâfık olan ef'âle çalış" diyenlerden değiliz. Zîrâ neye muhtâc olduğunu bilmek de büyük bir hünerdir. Yani neye muhtâc olduğunu bilmeye muhtâc insânlar çoktur. Biz ise işte bunu bildirmek, yani insânlar için ihtiyâc halk eylemek iddi'âsındayız. O cihetle himmetimiz kesîr olmakla berâber fâ'idesinin cüz'î olmasında be's yoktur. Bu suret, velev ki bir adım olsun ileri gitmek olur. Öteki sûret ise, "Sana ısmarladılar mı bu dünyayı" diyenlere yakışır. Çünkü ihtiyâc ahlâka, efkâra göredir. Bir harîs-i zer-perest için dünyâda paradan başka ihtiyâc olmadığı gibi ahlâkı, efkârı bozuk insânlar için de ihtiyâc hep o ahlâkları, efkârları nisbetindedir. Onların ihtiyâcların hidmet etmek fi'l-hakîka kendi ihtiyâcına, menfa'atine de hidmet etmek olursa da yine enzâr-ı a'lâda şâyân-ı tahsîn olamaz. Asıl lâzım olan ise umûmun ahlâk-ı fâsidine ve ihtiyâc-ı süflîsine tebe'iyyet etmeyip ihtiyâcât-ı âliyye vücûda getirmektir. Tâ ki bu ihtiyâcât ile halkın efkârı, ahlâkı tebeddül ve terakkî eylesin.

***

Bazen ashâb-ı dehâ öyle şeyler yaparlar ki, herkes anlayamadıklarından, "O! Bitti, mahv oldu. Bundan fenâ şey olamaz. Vâkı'â zekî bir adam idi, fakat bu husûsda pek dîvânece hareket etti" derler. Bunlar şu vahşîlere benzerler ki, yüzmek nedir bilmediklerinden kendisini denize atıp gözden gâ'ib olan bir dalgıcı gördükleri vakit, "O! Boğuldu, gitti" der, feryâd ederler. Bilmezler ki, o adamda nasıl denizin dibine kadar gitmek iktidârı varsa, bir tekmede yüzüne çıkmak iktidârı da vardır. İleriyi gören telâş etmez.

***

Nişân takmak, dördüncü, üçüncü, ikinci, birinci. Rütbe almak: Sâlise, sâniye, mütemâyiz, ûlâ, bâlâ, vezîr. Ma'âş: Bin, üç bin, yüz bin. Yemek, içmek, uyumak, arabaya binmek, a'lâ bir konağı olmak, Hazm, haşem, i'tibâr. Eğer hayât bundan ibâret ise, ben şimdiden o hayâtı terke hazırım. Bunların hiç birinin bence ehemmiyyeti, değeri yok. Hayât-ı ebediyyeyi kazanmalıdır, hayât-ı ebediyyeyi. Ancak bunun için ben dünyada yaşayabiliyorum. Öyle ise çekin benim gözümün önünden onları. Onlarla benim gözlerimi kamaştıramazsınız.

***

Hürriyyet, hürriyyet diyorsunuz da ben sell-i seyf ettiğim ve bir kuvve-i azîme-i istibdâdiyyeye karşı yegâne silâh-ı mü'essir olan silâh-ı isti'fâya mürâca'at eylediğim vakit geri çekiliyorsunuz ve karşıma geçer beni tezyîf edersiniz. Hâyır, hâyır sarâydan adamlar gelip de milleti idâre etmemeli, milletten adamlar gitmeli de sarâyda oturmalı. İnkılâb ancak bu yolda olur. Mirabeaular, Robespierreler, Dantonlar, Condorcetler karanlık odalarda sefîl, ser-gerdân sürünüyorlardı. Bu adamlarda On Altıncı Louis'nin me'mûrîninden biri olacak kadar iktidâr yokmuydu? Ama onlar istemediler, açlıktan ölmeyi göze aldılar, istibdâda hidmet etmediler, müstebidin eteğini öpmediler, zâlime müdâhane etmediler, hâ'ine dalkavukluk etmediler ve böyle ettikleri için Fransa inkılâbını vücûda getirdiler, eğer aksi, sizin gibi hareket ede idiler, inkılâb olmazdı.

Bir kavın ki ahlâksızdır, hürriyyete lâyık değildir. Fakat vatana hidmet, ni'met-şinâslık diyeceksiniz. Dünyâda hiçbir şey hürriyyete tefevvuk edemez. Benim insân olmak hasiyetiyle birtakım hukûkum var. Bu hukûk bana â'iddir. Eğer birisi bunları benim elimden aldıktan ve benim elimi ayağımı bağladıktan sonra bî-çâre ölmesin diye bana bir parça ekmek verecek olursa, ben fırsat bulunca zincirlerimi kırarım, hukûkumu istirdâd ederim ve bundan dolayı kâfir-i ni'met olmam. Ben köpek değilim ki benim önüme bir lokma ekmek atmakla

beni ef'âl-i cinâ'iyyeye sevk edebilsinler. Köpek için ni'met-şinâslık insân için hakk-ı adâlet. Bu re'yimi kabûl etmiyor musunuz? Öyle ise kalın efendim, kalın boyunduruğun altında. Niçin şikâyet ediyorsunuz. O fikrinizi tebdîl edinceye kadar hiç şübhe yok ki boyundurukdan kurtulamayacaksınız.

***

Sen herkesi kendin gibi adam mı sanırsın. Sen herkesi kendin gibi cevher mi sanırsın. Bu senin safvet-i kalbinin eseri. Dünyâda akrebden hâ'in, yılandan dessâs, kaplandan yırtıcı insânlar var. Merhamet, âh sen herkesin kalbinde merhamet mi arıyorsun. Her hayvânın yalnız bir hulku var, gerek iyi gerek fenâ. Fakat bi'l-cümle hayvânâtın iyi huylarını câmi' insân olabildiği gibi, fenâ huylarını câmi' insân da var. İnsana emniyyet câ'iz değil. Bugün sana tatlı tatlı gözlerle bakan bir adam yarın senin kanını emer. Fakat gözlere dikkatle bakmış olsa idin o gözlerdeki korkunçluk senin tüylerini ürpertirdi. Eğer bu re'yimi kabûl etmeyip de fikrinde ısrâr edersen sen de benim gibi tecrübe ile fikrini tashîh edersin.

***

Bana gelir de dersin ki, niçin yaptın bu kadar şeyleri. Haydi, haydi git, senin hiç şâ'ir olduğun var mı? Şâ'irlerin kalbinde bir tazyîk var, çeşminde başka bir hâl. Âh, sen şâ'irin kalbindeki âlâmı bilir misin? Eğer şâ'ir değilsen bilmezsin, bilmez. Şâ'ir dâ'imâ arar, dâ'imâ arar. Onun için kanâ'at yoktur. Güzel. Güzelle kanâ'at edemez, daha güzel lâzım. İyi. İyi ile kanâ'at edemez, daha iyi lâzım. Gider, böyle gider araya araya. Aramak durunca, kanâ'at gelince şi'rde biter, şâ'ir de.

***

Bir gülistân isterim, fakat bana münhasır
İstemem hele nev'-i beşer, bir iki hem-rûh müstesnâ.
O gülistânı onlar için isterim, onları o gülistân için isterim.
O gülistânı tenvîr edecek çerâğ-ı şeb-efrûz
Onların dîde-i nûr-feşânları olmalı, bir de mâh-tâb
Fakat bunu da istemem, cihânı da istemem, vücûdu da istemem;
Cihândan âzâde, vücûddan âvâre bir rûh-ı pâk,
O çeşm-i tâb-nâkde pertev-bâr olan (câna işleyen) nûru, yalnız o nûru isterim.
Nedir o nûr?
O nûr-ı mutlak benim enîsim, benim hâher-i cânımdır,
O mutlak, beni ihyâ eden rûhumun eczâsıdır,
Gelin, gelin, verin o eczâyı, verin benim rûhuma
Ki rûhum tamâm olsun da min ba'd giryân olmasın.

Notlar

İbrahim Edhem Mesut

Büyük bir şey yapacağımı iddia etmem, fakat küçük bir şey yapmayacağımı iddia edebilirim. Fazilet sahibi olacağım diyemem, fakat fesat çıkarıcı olmayacağım diyebilirim. Büyük olmak elimde olmayabilir, fakat küçük olmamak her zaman elimdedir. Fazilet sahibi olmak bana güç gelebilir, fakat fesat çıkarıcı olmamak kolaydır. Ama küçük olmamak büyüklüğü, fesat çıkarıcı olmamak fazileti varlığa getirirse, isteyip aradığımızın en âlâsıdır bu.

***

Herkes bayramlarda, kandillerde birbirlerine giderler, düğün yaparlar, nişan olurlar, rütbe alırlar, memur olurlar ve bunlar gibi boş işleri ve merasimi kendilerine iş edinerek bir şey yapıyoruz, günlerimizi dolduruyoruz zannederler, ömürlerini geçirirler. Ben ise bunların hiçbirini yapmayacağım ve bu halde hiçbir şey yapmadığımı ve bu yüzden kendimde bir şey yapmak gerekliliğini hissedeceğim. Bu surette eğer bir şey yapmayı başarırsam, bu yaptığım şey elbette aslında faydalı ve bir iş denmeye layık bir fiil olur ve bir şey yapmayı başarmayacak olursam, ki bu suret pek uzaktır, çünkü eğer insan faaliyet kuvvetinden büsbütün mahrum değilse mutlaka bir şey yapmaya çalışır, hiç olmazsa kendimi boş yere yormamış ve belki başkalarınca daha ziyade faydalı bir usul, bir misal koymuş olurum. İnsanların faydalı bir şey yapmamalarına sebep daima faydasız şeylerle meşgul olmalarıdır.

***

Türkler zannediyorlar ki büyük adam yalnız İslâmlarda bulunur. Evliya yalnız İslâmiyyet'te olur. Bunların burunlarını kırmak, Doğu ile Batı'nın birliğine, Batılı fikirlerin Doğu tarafından işitilmesine hizmet etmek için Batı'nın büyük adamlarını, hatta evliyasını Türklere tanıtmak lazımdır. Descartes'ı Türkçe'ye tercümeden bir maksadım da bu idi.

***

Bana yazdığın şeylerde bizdeki kelâm ilminden ve Arapların felsefesinden niçin bahsetmiyorsun, diyenler var. Ben onlara Descartes'ın eskiden bu gibi bir soruya verdiği cevabı vermekle yetineceğim: "Ben kendimden önce dünyada insan bulunup bulunmadığını bile bilmek istemem". Doğu'nun kitaplarından yalnız kelime alacağım cümle değil, lafız alacağım mana değil. Fakat okurlar eserlerimi okudukları vakit içindekileri, meselelerini bildikleriyle mukayese etsinler, eskiden okumuş oldukları Doğulu kitapların içerdiklerine tatbik eylesinler. Onlar açısından asıl büyük fayda bu suretle elde edilir. O yolda okumaları bulunmayan ve malumatları olmayanlara gelince, bunların geriye hiç bakmamaları, kendilerini bahtiyar kabul etmeleri gerekir, ileri, daima ileri.

***

Dünyada benim için ilimden başka bir şeyin gereği, faydası olmadığı gibi başkaları için de yoktur. O bakımdan ben vaktimi ilim kazanmaya ve yaymaya harcayacak olursam hem kendime hem de insanlara en iyi hizmeti etmiş olurum. Zira dünyada ilimden başka ne varsa hiçbirinin faydası, insanlara gereği yoktur. İlimden başkası hep cehalet ve vahşet vakinin eserleridir. Ve hep birer birer yok olacaktır. Çünkü insân tabiatın elinde esir olduğu için en büyük, biricik faydalı uğraşı kendisini o esaretten, o kahır pençesinden kurtarmaya çalışmasıdır. Bunu ise ancak tabiatı bilmekle başarabilir ve başarabilecektir.

***

Çaba az olsa da fayda çok görünür.

"İhtiyaca uygun olan işlere çalış" diyenlerden değiliz. Zira neye muhtaç olduğunu bilmek de büyük bir hünerdir. Yani neye muhtaç olduğunu bilmeye muhtaç insanlar çoktur. Biz ise işte bunu bildirmek, yani insanlar için ihtiyaç yaratmak iddiasındayız. O bakımdan çabamız çok olmakla beraber faydasının az olmasında zarar yoktur. Bu suret, isterse bir adım olsun ileri gitmek olur. Öteki suret ise,

"Sana ısmarladılar mı bu dünyayı" diyenlere yakışır. Çünkü ihtiyaç ahlâka, fikirlere göredir. Altına tapan haris için dünyada paradan başka ihtiyaç olmadığı gibi ahlâkı, fikirleri bozuk insanlar için de ihtiyaç hep o ahlâkları, fikirleri nispetindedir. Onların ihtiyaçlarına hizmet etmek aslında kendi ihtiyacına, menfaatine de hizmet etmek olursa da yine yüce nazarlarda takdire değer olamaz. Asıl gerekli olan ise genelin kötü ahlâkına ve aşağılık ihtiyaçlarına boyun eğmeyip yüksek ihtiyaçlar varlığa getirmektir. Ta ki bu ihtiyaçlar ile halkın fikirleri, ahlâkı değişsin ve gelişsin.

***

Bazen dehâ sahipleri öyle şeyler yaparlar ki, herkes anlayamadıklarından, "O! Bitti, mahvoldu. Bundan fena şey olamaz. Aslında zeki bir adamdı, fakat bu hususta pek divanece hareket etti" derler. Bunlar şu vahşilere benzerler ki, yüzmek nedir bilmediklerinden kendisini denize atıp gözden kaybolan bir dalgıcı gördükleri vakit, "O! Boğuldu, gitti" der, feryat ederler. Bilmezler ki, o adamda nasıl denizin dibine kadar gitmek iktidarı varsa, bir tekmede yüzüne çıkmak iktidarı da vardır. İleriyi gören telaş etmez.

***

Nişan takmak, dördüncü, üçüncü, ikinci, birinci. Rütbe almak: Sâlise, sâniye, mütemâyiz, ûlâ, bâlâ, vezir. Maaş: Bin, üç bin, yüz bin. Yemek, içmek, uyumak, arabaya binmek, Güzel bir konağı olmak, Kararlılık, hizmetkârlar, itibar. Eğer hayat bundan ibaret ise, ben şimdiden o hayatı terke hazırım. Bunların hiç birinin bence önemi, değeri yok. Ebedi hayatı kazanmalıdır, ebedi hayatı. Ancak bunun için ben dünyada yaşayabiliyorum. Öyle ise çekin benim gözümün önünden onları. Onlarla benim gözlerimi kamaştıramazsınız.

***

Hirriyet, hürriyet diyorsunuz da ben kılıç çektiğim ve bir büyük despot kuvvete karşı yegâne etkili silah olan istifa silahına müracaat eylediğim vakit geri çekiliyorsunuz ve karşıma geçer benimle alay edersiniz. Hayır, hayır saraydan adamlar gelip de milleti idare etmemeli, milletten adamlar gitmeli de sarayda oturmalı. İnkılâp ancak bu yolda olur. Mirabeaular, Robespierreler, Dantonlar, Condorcetler karanlık odalarda sefil, perişan sürünüyorlardı. Bu adamlarda On Altıncı Louis'nin memurlarından biri olacak kadar iktidar yokmuydu? Ama onlar istemediler, açlıktan ölmeyi göze aldılar, despotluğa hidmet etmediler, despotun eteğini öpmediler, zalime yaltaklık etmediler, haine dalkavukluk etmediler ve böyle ettikleri için Fransa inkılâbını varlığa getirdiler, eğer aksi, sizin gibi hareket etseydiler, inkılâp olmazdı.

Bir kavim ki ahlâksızdır, hürriyete layık değildir. Fakat vatana hizmet, iyilikbilirlik diyeceksiniz. Dünyada hiçbir şey hürriyetten üstün olamaz. Benim insan olmak sıfatıyla birtakım haklarım var. Bu haklar bana aittir. Eğer birisi bunları benim elimden aldıktan ve benim elimi ayağımı bağladıktan sonra biçare ölmesin diye bana bir parça ekmek verecek olursa, ben fırsat bulunca zincirlerimi kırarım, haklarımı geri alırım ve bundan dolayı iyilikbilmez olmam. Ben köpek değilim ki benim önüme bir lokma ekmek atmakla beni canice fiillere sevk edebilsinler. Köpek için iyilikbilirlik insan için adalet hakkı. Bu

görüşümü kabul etmiyor musunuz? Öyle ise kalın efendim, kalın boyunduruğun altında. Niçin şikayet ediyorsunuz. O fikrinizi değiştirinceye kadar hiç şübhe yok ki boyunduruktan kurtulamayacaksınız.

***

Sen herkesi kendin gibi adam mı sanırsın. Sen herkesi kendin gibi cevher mi sanırsın. Bu senin kalbinin saflığının eseri. Dünyada akrepten hain, yılandan hileci, kaplandan yırtıcı insanlar var. Merhamet, ah sen herkesin kalbinde merhamet mi arıyorsun. Her hayvanın yalnız bir tabiatı var, gerek iyi gerek fena. Fakat bütün hayvanların iyi huylarını kendinde toplayan insan olabildiği gibi, fena huylarını kendinde toplayan insan da var. İnsana güvenmek caiz değil. Bugün sana tatlı tatlı gözlerle bakan bir adam yarın senin kanını emer. Fakat gözlere dikkatle bakmış olsaydın o gözlerdeki korkunçluk senin tüylerini ürpertirdi. Eğer bu görüşümü kabul etmeyip de fikrinde ısrar edersen sen de benim gibi tecrübe ile fikrini düzeltirsin.

***

Bana gelir de dersin ki, niçin yaptın bu kadar şeyleri. Haydi, haydi git, senin hiç şair olduğun var mı? Şairlerin kalbinde bir tazyik var, gözünde başka bir hal. Ah, sen şairin kalbindeki elemleri bilir misin? Eğer şair değilsen bilmezsin, bilmez. Şair daima arar, daima arar. Onun için kanaat yoktur. Güzel. Güzelle kanaat edemez, daha güzel lazım. İyi. İyi ile kanaat edemez, daha iyi lazım. Gider, böyle gider araya araya. Aramak durunca, kanaat gelince şiirde biter, şair de.

***

Bir gülistân isterim, fakat bana münhasır
İstemem hele nev'-i beşer, bir iki hem-rûh müstesnâ.
O gülistânı onlar için isterim, onları o gülistân için isterim.
O gülistânı tenvîr edecek çerâğ-ı şeb-efrûz
Onların dîde-i nûr-feşânları olmalı, bir de mâh-tâb
Fakat bunu da istemem, cihânı da istemem, vücûdu da istemem;
Cihândan âzâde, vücûddan âvâre bir rûh-ı pâk,
O çeşm-i tâb-nâkde pertev-bâr olan (câna işleyen) nûru, yalnız o nûru isterim.
Nedir o nûr?
O nûr-ı mutlak benim enîsim, benim hâher-i cânımdır,
O mutlak, beni ihyâ eden rûhumun eczâsıdır,
Gelin, gelin, verin o eczâyı, verin benim rûhuma
Ki rûhum tamâm olsun da min ba'd giryân olmasın.

[Bir gül bahçesi isterim, fakat bana özel
İstemem hele insan türü, bir iki ruhdaş müstesna.
O gül bahçesini onlar için isterim, onları o gül bahçesi için isterim.
O gül bahçesini aydınlatacak parıltılı kandil
Onların nur saçan gözleri olmalı, bir de mehtap
Fakat bunu da istemem, cihanı da istemem, varlığı da istemem;
Cihandan azade, varlıktan avare tertemiz bir ruh,
O parıltılı gözde ışık saçan (cana işleyen) nuru, yalnız o nuru isterim.
Nedir o nur?
O mutlak nur benim dostum, benim canımın kızkardeşidir,
O mutlak, beni ihya eden ruhumun eczasıdır,
Gelin, gelin, verin o eczayı, verin benim ruhuma
Ki ruhum tamam olsun da bundan sonra ağlamasın.]

USÛL HAKKINDA NUTUK

Mü'ellifi
Descartes

Mütercimi
İbrahim Edhem Mes'ûd

İkinci Tab'
Tekrâr gözden geçirilerek tashîh ve hâşiyeler ilâve edilmiştir.

Ma'ârif Vekâleti Millî Ta'lîm ve Terbiye Dâ'iresi'nin
16 Mayıs 1928 Târîhli ve 11771 Numaralı Emirnâmesiyle
Birinci Def'a 1500 Nüsha Olarak Basılmıştır

Ma'ârif Vekâleti
Devlet Matba'ası
İstanbul İstanbul
1928

İkinci Tab' Hakkında Birkaç Kelime

Hayâl ve şi're ta'alluk etmeyen böyle bir eserin ikinci tab'ına ihtiyâç hâsıl olması, memleketimizin ilmî istikbâli için büyük bir beşârettir. İlim ve fikir sâhasında mâzînin bütün sultasını atarak, insânlara sırf kendi akılları dâ'iresinde hareket yolunu göstermiş olan Descartes, bizim pîrimiz olsa revâdır.

Târîhe bakalım: Türkiye'de Üçüncü Murad vefât ettiği sene, Fransa'da Descartes doğuyor (Milâdî 1596); İngiltere'de, Francis Bacon, usûl-i tecrübîyi te'sîs ediyordu. İtalyan Galileo, biraz evvelce bayrak açmıştı. Avrupa'da bu sûretle başlayan teceddüdün semereleri belirdikçe, bizim harp meydânlarındaki tefevvukumuz bile artık kalmıyor; meş'ûm mu'âhedeler birbirini vely ediyordu. Bir tarafta ilmin ve buna tebe'an bütün fünûn ve sanâyi'in terakkîsi, diğer tarafta Arablardan bize dökülüp gelmiş, eskimiş ve tahaccür etmiş ma'lûmâtın gittikçe kifâyetsizliği ve netîcesi olarak büyük bir acz ve akâmetin mahsûl-i hüsrânı.

İşte i'tikâdımca, ancak bu hâldir ki, bizim o zamânki cengâverâne mücâdelâtımızdaki mağlûbiyetlerimizi ve şimdiki medeniyet-cûyâne mübârezâtımızdaki mâdûniyetlerimizi îzâh edebilir. Bu derde ise, bugün yegâne tefevvuk ve i'tilâ sebebi olan bilgiye mürâca'attan başka devâ yoktur. [3]

Birinci Tab'ın İfâde-i Mütercimi

Avrupa felsefe-i cedîdesinin mü'essislerinden biri, belki en büyüğü Fransız filozofu Descartes, bunun da en mühim eseri, şu tercümesini arz ettiğimiz *Nutuk*'tur. Binâenaleyh bu eser, Avrupa felsefe-i cedîdesinin esâsı, mebde'i addolunabilir. Bizim de bu felsefeye dâ'ir diğer daha yeni ve daha mufassal bir kitâbın neşrine, böyle iki buçuk asırlık bir eserin neşrini tercîh etmekliğimiz bu esâs olması sebebine mebnîdir. Fakat eserin eskiliğine bakılıp da, ehemmiyetten sukûtuna zâhib olunmamalıdır; zîrâ bugün bile mekteblerde tedrîs olunan kitâblardan biri, bu *Nutuk*'tur. Böyle mûciz bir eser ise, şerhten istiğnâ edemediğinden, hem gavâmızının lâyıkıyla hall ve îzâhı, hem de muhtevî olduğu mesâ'il-i ilmiyyeden ba'zı eskimiş olanların mümkün mertebe ulûmun hâl-i hâzırına tevfîki hemen metin cesâmetinde bir şerhe ihtiyâç göstermiştir.[1]

Felsefenin lüzûmu muhtâc-ı beyân olmadığı için, bu yolda ne kadar emek sarf edilse çok görülmez zanneylerim; zîrâ ilimsiz terakkî ve felsefesiz [4] ilim olmayacağı elbette ma'lûmdur. Çünkü ilim taharrî-i esbâb ve kavânîn demek olduğu cihetle, kavânîn-i tabî'iyye ve havâss-ı anâsır bilinmedikçe hiçbir san'at bir hatve terakkî edemez; ve bi'l-cümle ulûmda usûl, bedâhet, zamân, mekân, mâdde, kuvvet, illiyet gibi mebâdî ve külliyât hep felsefenin dâ'ire-i istiksâsı dâhilinde bulunduğu cihetle, her şeydeki hakîkati taharrî ile meydâna çıkarmak, ve buna muvaffakiyet için, efkâr ve taharriyâtını bir tarîk ve nizâm tahtında yürütmek, ve eşyâyı umûmiyyet üzere aklen ihâta ederek, kavâ'id-i külliye ve mebâdî istihrâc eylemek ve mü'essirât ve âsârın sûret-i tesellüsünü teftîş etmek

---

1 Eserin kırâ'atini ağırlatmamak için, ikinci tab'da şerhe â'id bu ikinci kısım tayy edilerek, en mühim noktaları telhîsan hâşiye şeklinde metnin zîrine ilâve kılınmıştır. [4]

melekâtı, hulâsa-i kelâm, ihtirâ' derecesine irtikâ eylemek iktidârı ki, asl-ı ilimdir denilebilir, ancak felsefe ile husûl bulur. Sanâyi' ve âsâr-ı beşeriyye meyveye teşbîh olunduğu hâlde, onun ağacı ilim, o ağacın kökü de felsefedir. Bir memlekette ilimsiz, felsefesiz masnû'ât-ı beşeriyye vücûd bulmasına çalışmak, kuru bir değnek üzerine meyveler ta'lîk eylemeye benzer; rüzgâr eser, güneş vurur, dört gün sonra ortada ne meyve var, ne tohum, ancak yine kuru bir değnek. Bir memleketteki nazariyyât-ı ilmiyyenin derecesi ma'lûm olunca, o memleketteki sanâyi'in derecesi de ma'lûm olur ve derece-i sanâyi' derece-i ulûmu aslâ tecâvüz edemez. Âlemi sevk ve idâre eden mâdde değil, ma'nâdır. Ve bir adamın olduğu gibi, bir cemiyetin de ef'âli tabî'at, âlem, insân, rûh, hak, vazîfe, ahlâk, cem'iyet gibi en âlî ve en mücerred mefhûmlar hakkında olan nazariyyâtına tâbi'dir. Mevzû'u bu nazariyyât olan ilim ise felsefedir. Bir **[5]** asırdaki vukû'ât-ı târîhiyyenin en derin esbâbı aransa, o asrın efkâr-ı ahlâkiyye ve i'tikâdiyye ve ilmiyyesinde, yani felsefesinde bulunur. Asırlar filozoflarında taşahhus ve filozoflar asırlarına takaddüm eder. Efkâr-ı ilmiyyece görülen terakkiyyât, ancak usûl-i ulûmu tecdîd ve kâ'inâtı yeni bir şekilde tasavvur ve binâ eden e'âzım-ı felâsife ile anlaşılabilir. Kurûn-ı vustâyı mütâla'a-i tabî'ata alıştıran Aristoteles ve kâffe-i ulûma usûl-i riyazîyi tatbîk ve ilm-i kâ'inâtı bir makine mes'elesine kalb ve ircâ eden Descartes'tır. Mevzû'un bu azameti önünde, benim tercümece olan kusûrlarım elbette mestûr kalır. Me'mûldür ki, ulûm ve sanâyi'in terakkîsine cidden çalışmak istenilen şu asırda, böyle bir eser fâ'ideden hâlî kalmaz.

Sene 1311 [6]

Descartes'ın Tercüme-i Hâli

René Descartes, mîlâdın 1596 senesinde, Fransa'nın Touraine eyâletinde kâ'in La Haye kasabasında doğmuştur. Pederi, asîlzâdegândan ve Bretagne eyâleti parlamentosu a'zâsından idi. Sabâvetinden beri mütefekkir ve merâklı bir tabî'atta idi. Her şeyin niçinini sorardı. Pederinin kendisine bundan dolayı "Benim küçük filozofum" diye hitâb etmek mu'tâdı idi. Sekiz yaşında, La Fléche nâm Cizvit mektebine giderek on altı yaşında çıkmıştır. Gençliğinden beri efkârınca vukû'a gelen tebeddülâtı, tercümesini arz ettiğimiz işbu *Nutuk*'ta bizzât hikâye eder.

Decartes ilme gâyet harîs olmakla berâber, kitâblardaki ma'lûmât ile kanâ'at etmezdi. Bu cihetle mektebten hurûcunu müte'âkip birkaç sene Paris'te vakit geçirdikten sonra, "âlemde oynanan komedyalarda oyuncu değil, seyirci sıfatıyla hâzır bulunmak üzere" Hollanda'da, Bavyera'da, Fransa'da gönüllü olarak, ordularla berâber seyr u sefer ettiği gibi, maksadı zaten askerlik etmek değil, bu vesîle ile muhtelif akvâmın ahlâk ve âdâtını tedkîk ve dünyâda mevcûd ulemâ ile sohbet ve kesb-i münâsebet eylemek olduğundan, askerlikten çıktıktan sonra da hemen tekmîl Almanya, İsveç, Danimarka, Hollanda, İngiltere, İsviçre, İtalya'yı dolaşmıştır.

Paris'teki ikâmeti müddetiyle berâber, on yedi seneye bâliğ olan bu zamân-ı seyâhati esnâsında en ziyâde nazar-ı dikkatini celbeden şey, muhtelif kavimlerin [7] kabûl etmiş oldukları usûl, kavânîn, tecârib ve adât beynindeki ihtilâf olmuştur. Ba'zı akvâm tarafından musırrâne muhâfaza edilen birçok âdât ve efkârın, yine onlar kadar âkil diğer birtakım kavimler tarafından reddedilmesine nazaran, bunların akla müstenid şeyler olmadığına kâni' olmuştur. Bu sâyede birçok bâtıl efkâr ve i'tikadâttan kurtulmakla berâber, insânların ekseriyetinin kavl ve re'yi yerine, kendi tabî'atına ircâ' edilen, ve zâten değişmez olan aklın bulduğu bedâheti hakîkate mi'yâr ittihâz etmekte kesb-i rüsûh eylemiştir. Nihâyet seyâhatlerinden biri esnâsındaki derin tefekkürâtı netîcesinde aradığı felsefenin

temellerini atmıştır. Ve güyâ o sırada kulağına hatiften bir nidâ gelerek mevcûd felsefeyi ıslâha da'vet olunmuştur. İlk bulduğu esâs ise cebir, hendese ve makine ilimlerinin tek bir ilme kalbiyle umûmî bir tahlîl ve terkîb usûlü tasavvur eylemek idi. Fakat kendisi meşgûl olacağı şey hakkında kat'î bir karâr verinceye kadar, dehâsı tarafından kâh bir mâddeye, kâh diğer mâddeye, meselâ bazen riyâziyyâta ve fiziğe, bazen de ilm-i ahlâk ve beşere şiddetle sevk olunduğu hâlde, aslâ râhat ve huzûr görmeyerek, bir efkâr-ı mütezâde cezr ü meddi içinde çalkanmış olduğu gibi, tutacağı meslek-i ma'îşet hakkında da uzun uzadıya mütereddid kalmıştır.

Ancak otuz iki yaşında bütün bu fırtınalar kesb-i sükûn etmiştir. Verdiği karâr ise hiçbir mesleğe girmeyerek, ömrünün bakiyesini yeni bir felsefe te'sîsine sarf etmek olmuştur. İnsânların tenvîr-i efkârına çalışmak, insânlık vazîfesini bihakkın îfâya kâfî olduğu kanâ'atinde idi. Bunun üzerine Hollanda'da ikâmet etmek için 1629'da Fransa'yı terk etti. [8] Ve akrabâ ve eviddâsına garîb görünmesi melhûz olan bu karârından, onları yalnız ba'de'l-hareke mektûbla haberdâr etti. Ancak böyle bir tasavvurda bulunabileceklerdir ki, öyle bir hareketi tasvîb edebilirler. Fransa'yı terkine sebeb ise, evvel emirde harâret-i havâ kuvve-i mütehayyileyi tehyîc eylemesi cihetiyle, Hollanda'nın iklimini keşfiyyât-ı felsefiyye için îcâb eden huzûr-ı kalb ve istirâhat-ı fikrin husûlüne daha müsâ'id bulması, sâniyen inzivâ ve vahdet âleminde daha ziyâde serbest yaşamak hakkındaki şiddetli arzûsu idi. Bu cihetle, gerek ehibbâsının, gerek tasavvurâtı bir kerre ma'lûm olunca, her taraftan peydâ olan şâkirdânın ta'cîzlerinden daha kolaylıkla kurtulmak için, ikâmetgâhını ihfâ ve sık sık tebdîl ederek, tâm bir uzlet içinde, Hollanda'da yirmi sene imrâr eylemiştir.

Dostlarından birine Amsterdam'dan yazdığı bir mektûbta şöyle der:

"Burada benden başka herkes, kâr u kesbleriyle o kadar meşgûldürler ki, hiç kimseye ma'lûm olmaksızın yaşamak benim elimdedir. Ben, bunların arasında sizin sayfiyenizdeki yollarda gezdiğiniz kadar râhatla her gün gezinmekteyim. Yol-

larda tesâdüf ettiğim adamlar bana aynı sizin ormanlarınızdaki ağaçların ve kırlarınızdaki sürülerin edeceği hüküm ve te'sîri eder. Bütün bu ticâret erbâbının şamataları bile, bir ırmağın çağıltısından ziyâde benim istirâhatımı ihlâl eylemez. Eğer ben bazen bunların ne yaptıklarına dikkat edersem, bunda da, aynı sizin tarlalarınızı zer' eden çiftçilerin harekâtını teftîşte hissettiğiniz lezzeti duyarım. Zîrâ bütün bu meşâgilden maksat, benim şu oturduğum mahalli tezyin ve ihtiyâcâtımı tedârikten başka bir şey değildir. Eğer siz, bostanlarınızda meyvelerin büyüyerek va'd-i bereket ettiklerini gördüğünüz [9] vakit mütelezziz olursanız, zanneder misiniz ki ben, sâhillerime yanaşan ve bana Avrupa ile Hindistan'ın mahsûlâtını getiren gemileri gördüğüm zamân sizden az mütelezziz olurum?"

Descartes başlıca âsârını, Flemenk'te geçirdiği bu yirmi sene zarfında vücûda getirmiştir. Zamânını riyâziyyât, felsefe, fizik, kimyâ ve teşrîh ilimlerine taksîm ederdi. Bütün bu meşgaleleri içinde hangisine daha ziyâde ehemmiyet verdiğini ta'yîn müşkildir. Kendisi filozof olmak üzere ebedî bir nâm bırakmakla berâber, riyâziyyât muhteri'lerinin e'âzımından ma'dûddur. Cebiri hendeseye tatbîk eden, hendese-i hilyeyi îcâd eyleyen Descartes'tır. Fakat riyâziyyât bile kendisince fiziğe duhûl için bir vâsıtadan ibâret idi. Âsârının müte'addid mahallerinde ve husûsiyle usûl hakkındaki işbu *Nutuk*'un altıncı kısmında göreceğimiz veçhile, Descartes bilhâssa ilmî nazariyyâttan insâniyyetin en büyük menâfi'ine hâdim amelî tatbîkât çıkarmakla meşgûl idi. Kendisinin en büyük maksadı, galibâ tıbba dâ'ir ba'zı derin ma'lûmâta destres olarak, azîm terakkiyyât vücûda getirmek idi. Hele zî-rûh cisimler ile pek çok tevaggul etmiş olduğu muhakkaktır. Hayvânların kesildiklerini görmek için, Amsterdam'da selh-hânelere giderek, teşrîh etmek istediği a'zâyı hanesine getirtirdi. Ehibbâsından biri kendisini ziyâret ettiği sırada kütübhânesini görmek istedikte, Descartes onu evinin arka tarafına götürerek, bir perde kaldırıp: "İşte benim kütübhânem; işte en ziyâde sevdiğim, en

ziyâde okuduğum kitâb!" diye teşrîhiyle meşgûl olduğu bir tâneyi göstermiştir.

Descartes 1637 senesinde *Mebhas-ı İnkisâr-ı Ziyâ* ve *Mebhas-ı Alâ'im-i Ceviyye* [10] ile berâber *Usûle Dâ'ir Nutuk*, sonra *Hendese*'sini, daha sonra *Te'emmülât*'ını neşretmekle az zamânda büyük bir nâm kazanmıştır. Fransa'da bile şöhreti o derecede idi ki, *Usûle Dâ'ir Nutuk* Flemenk'te Leiden şehrinde tab' olunurken, meşhûr Fransız riyazîlerinden biri tarafından matba'aya ikâme edilen bir adam kitâbın cüzlerini basıldıkça ona gönderirdi.

Biraz sonra Descartes'ın tilmîzlerinden ve Utrecht Dârülfünûnu mu'allimlerinden Le Roy kendisinden yeni felsefeyi işâ'a etmek müsâ'adesini almakla, Aristo felsefesi taraftarları Descartes'ın aleyhine kıyâm etmişlerdir. O cihetle Fransa'da dûçâr olmaktan korktuğu cevr u tazyîk gelip kendisini Hollanda'da bulmuştur. Utrecht Dârülfünûnu müdürü Voetius'un ihbârı üzerine, kendisine isnâd olunan ilhâd ve iftirâ cürümlerine karşı müdâfa'a-i nefs etmek, ve kitâblarının cellât elinde yakıldığını görmek için, huzûr-ı mahkemeye da'vet olunmuştur. Ve ancak Fransa sefîrinin müdâhalesiyle, da'vânın devâm-ı cereyânı men' olunabilmiştir. Şurasını da ilâve etmelidir ki, Descartes ba'dehu tebrie-i zimmet için müte'addid âsâr yazarak nihâyet hakk kazanmıştır.

Şübhesiz bu münâkaşâttan bîzâr olmuş olan Descartes, bir hayli zamândan beri kendisini İsveç'e da'vetten ferâgat etmemekte olan İsveç kraliçesi Christine'in da'vetine âkıbet icâbet eyleyerek, 1649 senesinde Christine tarafından kendisini almak için mahsûsan gönderilen bir harb gemisiyle Stockholm'e azîmet etmiştir. Hakkında icrâ edilen merâsim-i kabûliyye hakîkaten fevka'l-âde ve büyük bir adama lâyık derecede idi. Her sabah seher vakti, sarâyın kütübhânesine gider ve orada Kraliçe'nin huzûrunda felsefeye dâ'ir konferanslar verirdi. Fakat sıhhati hiçbir vakit pek yolunda [11] olmamış olan filozof, seher vaktinde sarâyda hâzır bulunmak için i'tiyâdını tebdîl ve râhatını ihlâl eylemiş olmasına ve İsveç'in sert havâsına tahammül edememesine mebnî, birkaç ay sonra, 1650 Şu-

bat'ında, elli üç yaşında olduğu hâlde vefât etmiştir. Na'şı 1667 senesinde İsveç'ten Fransa'ya nakl olunmuştur. Kendisi Fransız milletinin hâlâ medâr-ı iftihârı ve beşeriyetin terakkiyyât-ı efkârına pek büyük hizmeti görülmüş bir kahramandır.

Descartes kısa boylu, gâyet büyük başlı, geniş ve çıkık alınlı idi. Siyâh saçları kaşlarına kadar inerdi. Gözleri birbirinden pek ayrık idi. Burnu uzunca, alt dudağı üst dudağını biraz mütecâviz, veçhi hayli beyaz idi. Benzi çocukluğunda soluk, gençliğinde biraz kızıl iken yaşlandıkta zeytûnî olmuştur. Çehresi tefekkür ve ciddiyet ve vakara delâlet ederdi. Bünyesinin za'afından dolayı kullandığı usûl, muntazam yaşamak ve her türlü nâgehânî tebeddülâttan ihtirâz ederek, mu'tedil bir riyâziyyât-ı bedeniyyeye ve perhize ri'âyetle, tabî'atın kuvvetlerine istinâd eylemekten ibâret idi. Elbisesi gâyet sâde ve bunda tercîh ettiği renk siyâh idi. Ta'âmında da sâdeliğe i'tinâ ederdi. Mizâcının garîb bir hâli olarak, hüzün ve havf iştihâsını artırırdı. Gâyet az şarâp içer ve ekseriyâ aylarca hiç içmezdi. Kuvvetli etlerden ictinâb ederek, kök ve meyveleri tercîh eder ve bunların onlardan ziyâde insâna nâfi' olduğu i'tikâdında bulunurdu. Geceleri on sâ'at uyur ve insânın mümkün olduğu kadar uyuması lâzımdır, derdi. Sabâhları yatakta iken çalışırdı. Mahsûlât-ı fikriyye vücûda getirmek için biraz tembellikle berâber, dâ'imâ mu'tedil, fakat muntazam ve mutarrid bir sa'y tavsiye ederdi. [12] Öğle yemeğinden sonra birkaç sâ'at musâhabet ve bahçesini tanzîm ve ekseri süvari olarak seyr ve tenezzüh ile vakit geçirdikten sonra, yine çalışmaya başlar ve sa'yinde akşamın geç vaktine kadar devâm ederdi. Müddet-i ömrünce mücerred kalmıştır. Servet-i zâtiyyesi senevî 6.000-7.000 Frank'tan ibâret idi; buna ömrünün son on senesi zarfında kendisine Fransa Hükûmeti tarafından tahsîs edilmiş olan senevî 3.000 Frank'ı ilâve etmelidir.

Başlıca âsârı şunlardır: (1) Tercümesini takdim ettiğimiz *Usûl Hakkında Nutuk* ki, *Mebhas-ı İnkisâr-ı Ziyâ* ve *Mebhas-ı Alâ'im-i Ceviyye* ile birlikte bir kitâb olarak neşredilmiştir; (2) *İlk Felsefeye Dâ'ir Te'emmülât*; (3) *Mebâdî-i Felsefe*; (4) *Kitâb-ı İnfi'âlât-ı Beşeriyye*; (5) *Kitâb-ı Âlem yahud Ziyâ*; (6) *İdare-i Akl Kavâ'idi*; (7) *Mekâtib*.

Aklı Hüsn-i İdâre ve
Ulûmda Hakîkati Taharrîye Dâ'ir
USÛL HAKKINDA NUTUK

Eğer bu nutuk bir def'ada okunmak için çok uzun görünürse, altı kısma taksîm olunabilir: Ve birincide ulûm hakkında ba'zı mülâhazât; ikincide mü'ellifin aradığı usûlün başlıca kavâ'idi; üçüncüde bu usûlden istihrâc ettiği kavâ'id-i ahlâkiyyeden ba'zıları; dördüncüde Allah'ın ve nefs-i insânînin mevcûdiyyetini isbât eden delâ'il ki, müellifin mâ-ba'de't-tabî'iyyâtının esâslarıdır; beşincide tedkîk ettiği fizik mesâ'ili ve bilhâssa kalbin hareketiyle tıbba â'id diğer ba'zı müşkilâtın halleri, ve bizim rûhumuzla hayvânâtın rûhu beyninde olan fark; ve son kısımda da istikşâf-ı tabî'atta şimdiye kadarkinden daha ileri gidilebilmek için lüzûmu i'tikâdında bulunduğu şeyler ve kendisini tahrîre sevk eden esbâb görülür. [13]

BİRİNCİ KISIM
Ulûm Hakkında Ba'zı Mülâhazât

Hâsse-i selîme (*boen sens*) en iyi taksîm olunmuş şeydir: Zîrâ herkes kendisinin buna olan ihtiyâcının o kadar iyi tedârik edilmiş olduğu fikrindedir ki, sâ'ir her şeyde en kanâ'atsiz olanların bile bu husûsta mâlik olduklarından ziyâdesini arzû ettikleri yoktur.[1] Bunda ise cümlenin[2] hatâ etmesi muhtemel değildir; belki bu hâl delâlet eder ki, hüsn-i muhâkeme ve hakkı bâtıldan temyîz iktidârı ki asıl hâsse-i selîme, yahud akıl (*raison*) denilen şeydir, insânların kâffesinde müsâvîdir; ve bu cihetle re'ylerimiz arasındaki ihtilâf,

1 "Herkes hâfızasından şikâyet eder, fakat kimse aklından şikâyet etmez." (La Rochefaucauld).

2 Bu umûmiyyet-i i'tikâd, Descartes'a göre kâfî bir beyyine-i hakîkattir.

ba'zılarımızın ba'zılarından daha akıllı olmasından değil, belki mahzâ hepimizin fikirlerimizi muhtelif yollara sevk etmekliğimizden ve aynı mâddeleri nazar-ı mütâla'aya almamaklığımızdan neş'et etmektedir.[3] Çünkü akla mâlik olmak kâfî olmayıp aslolan onu iyi tatbîk etmektir.[4] En büyük nefisler en büyük fezâ'ile oldukları gibi, [14] en büyük rezâ'ile de müsta'iddirler; ve dâ'imâ gâyet yavaş yürüyenler, eğer doğru yoldan hiç ayrılmazlar ise, koşup da ondan inhirâf edenlerden çok ziyâde ilerleyebilirler.[5]

---

3 Bu böyle olmasa idi, aklı hüsn-i idâre için usûl vaz'ı abes olurdu. Çünkü eğer akıl tab'an muhtî olsa idi, kendisi için konulan usûl ve kavâ'idi ters kullanırdı.

4 "İnsânlar o kadar gâfilâne bir merâka düşmüşlerdir ki, ekseriyâ akıllarını, hiçbir ümîd ve bir sebeb olmadığı hâlde, mahzâ bakalım aradığımız şey tesâdüfî olarak [14] şurada mıdır, diye bilinmeyen yollara sevk ederler. Bunlar şu adama benzerler ki, bir hazîne bulmak emel-i mecnûnânesiyle, acabâ yolculardan biri düşürmüş müdür yahud terk etmiş midir diye bütün yolları lâyenkati' dolaşa. Kimyâgerlerin hemen hepsi, erbâb-ı hendesenin ekserîsi, filozofların kısm-ı küllîsi ekseriyâ bu yolda hareket ederler. Kendilerinin bu sırada ahyânen ba'zı hakâ'ika tesâdüf etmek bahtiyârlığına nâ'il olabilmelerini inkâr etmem; fakat bundan dolayı onların diğerlerinden daha mâhir olmalarına hükmedilmek îcâb etmez. Daha mâhir değil, belki daha tâli'lidirler. Hiçbir şey üzerine taharrî-i hakîkate aslâ kalkışmamak, taharrîyi usûlsüz yapmaya bin kat müreccahtır. Zîrâ şurası muhakkaktır ki, intizâmsız öğrenilen şeyler ve muğlak sûrette edilen tefekkürât zekânın tabî'i envârını karartır ve zihni köreltir. Ve her kim böyle karanlıkta yürümeye alışırsa, nûr-ı basarını o kadar zayıflatır ki, sonra günün parlaklığına tahammül edemez. Bunu tecrübe de te'yîd eder. Zîrâ ağlebiyetle görülür ki, hiç tahsîlde bulunmamış olanlar, tesâdüf ettikleri mevâddı, mekâtib ve medârise devâm eylemiş olanlardan daha çok metânet ve vuzûh ile muhâkeme ederler." (Descartes).

5 "Doğru yolda giden topal, yoldan sapan tîz-reftârı geçer." (Bacon). [15]

Bana gelince, kendi zihnimin hiçbir husûsta herkesinkinden ekmel olduğuna aslâ zâhib olmadım; belki ba'zılarının fikirleri kadar serî' bir fikre, ya hayâlleri kadar parlak ve ayân bir hayâle, yahud hâfızaları kadar vâsi' veya hâzır bir hâfızaya mâlik olmayı çok kerre arzû eyledim. Ve zihnin kemâline hâdim bunlardan başka evsâf bilmem: Çünkü aklıma gelince, alelhusûs bizi insân eden ve hayvânâttan tefrîk eyleyen yegâne şey bu [15] olduğundan,[6] bunun her fertte tâm ve bütün olduğuna inanmak; ve bu husûsta fazla ve noksân ancak aynı nev'e mensûb efrâdın a'râzlarındadır, sûret[7] yahud mâhiyyetlerinde değildir diyen filozofların kavl-i âmlerine tâbi' olmak isterim.

Fakat şurasını beyândan çekinmem ki, gençliğimden beri tesâdüf etmek tâli'-i azîmine mazhariyet i'tikâdında bulunduğum ba'zı yollar beni birtakım mülâhazât ve ta'âlîme sevk eylemişlerdir, ben de bunlardan, vâsıtasıyla ma'lûmâtımı derece-be-derece tevsî' etmek, zihnimin kifâyetsizliği ve ömrümün kısalığı müsâ'it olabilecek en yüksek mertebeye yavaş yavaş îsâl eylemek zannında bulunduğum bir usûl teşkîl eylemiştir. Zîrâ bundan şimdiye kadar öyle semerât iktitâf ettim ki[8] kendi hakkımdaki muhâkemâtımda nefsime mağrûr olmaktansa, i'timât etmemek[9] cihetine dâ'imâ temâyüle çalışmaklığın ve bütün insânların muhtelif ef'âl ve teşebbüsâtına bir filozof gözüyle bakınca, bana boş ve beyhûde görünmeyen hemen hiçbiri bulunmadığını nazar-ı dikkate almaklığımla berâber, [16] ta-

6 Akıl insânın faslıdır ve mantık da insânın faslı (*différence*) diye insân nev'ini hayvân cinsinde dâhil eden ve diğer nev'lerden ayıran vasf-ı zâtîye denir.

7 Sûret yahud sûret-i cevheriyye (*forme substantielle*) diye bir şeyin zâtını teşkîl ederek mâhiyyet ve tabî'atını vücûda getiren ve nev'in bütün efrâdına şâmil ve ta'rîfinde dâhil olan vasfa denir, insâna nisbetle akıl gibi. A'raz (*accident*) ise fertten ferde ve hâlden hâle değişen ve fürû' ve levâhık kâbilinden olan birtakım darbtır (*modes*); yine insâna nisbetle hâfızanın vüs'ati gibi.

8 Descartes bu *Nutuk*'u yazmazdan evvel, büyük keşfiyyât-ı riyâziyyede bulunmuş idi.

9 Nefsine adem-i emniyyet, fikr-i felsefînin bir alâmetidir. [16]

harrî-i hakîkat husûsunda şimdiye kadar etmiş olmak zu'munda bulunduğum terakkîden dolayı o kadar memnûn ve âtî için de o derece ümîdvâr olmaktan geri kalmamaktayım ki insânların, sırf insânların[10] meşgûliyetleri içinde cidden bir iyisi ve mühimmi var ise, onun da benim ihtiyâr ettiğim meşgûliyet olduğunu i'tikâda cür'et eylerim.[11]

Bununla berâber, olabilir ki hatâ ediyorum ve ihtimâl ki altın ve elmas zannettiğim, bir parça bakırla sırçadan başka bir şey değildir. Kendimize â'id şeylerde aldanmaya ne kadar müsta'id olduğumuzu ve dostlarımızın hükümleri lehimizde bulunduğu vakit bizce ne kadar maznûn addedilmek lâzım geldiğini bilmez değilim. Fakat herkesçe muhâkeme edilebilmek, ve hâsıl olacak güft ü gû-yi umûmîden cümlenin re'ylerini anlayarak, bunu, yeni bir vâsıta-i tahsîl olmak üzere, şimdiye kadar kullanmak mu'tâdım olan diğer vesâ'ite ilâve etmek için, tuttuğum yollar hangileri olduğunu bu nutukta irâ'e ve sûret-i güzerân-ı ömrümü aynı bir levhada olduğu gibi tasvîr ile mahzûz olacağım.

Böylece niyetim burada herkesin aklını hüsn-i isti'mâl için ta'kîb etmesi lâzım gelen usûlü ta'lîm eylemek değil,[12] belki sırf kendi [17] aklımı nasıl isti'mâle çalıştığımı göstermekten ibârettir.[13] Herkese nesâyih vermeye kalkışanlar, kendilerini

10 Âtîde görüleceği veçhile, Descartes ilm-i akâ'id ve kelâmda muvaffakiyet için "hârikulâde bir mu'âvenet-i ma'neviyyeye mazhar bulunmak ve fevka'l-beşer bir şey olmak lâzım geldiği" fikrindedir.

11 Descartes, dâ'imî bir taharrî-i hakîkati kendisi için birinci kâ'ide-i ahlâkiyye ittihâz eder.

12 Descartes bu lisânı yalnız tevâzu'dan dolayı kullanmaz. Kendisi ilmin her türlü ve hattâ en âdî zekâ ve isti'dâdların dâ'ire-i iktidârları dâhilinde [17] bir şey olduğuna hakîkaten mu'tekid idi. Âlim olmak için dühâttan olmak îcâb etmez. Bir eserinde der ki: "Ben keşifte bulunmakla birçok arayan adamların göremedikleri bir hazîneyi tesâdüfen ayağının altında bulan bir köylüden ziyâde müstehakk-ı âferîn değilim."

13 "Kendimi levhanın arkasına saklayarak" (Descartes).

onlardan daha mâhir addeylemeleri lâzım gelir ve zerre kadar kusûrları vukû'unda müstehakk-ı takbîh ve mu'âhaze olurlar. Fakat ben bu eseri ancak bir târîh, yahud, daha münâsib görürseniz, bir kıssa[14] -ki onda taklîd olunabilecek ba'zı emsâl arasında, belki adem-i iktifâsı muhikk olacak diğer birçoklarına da tesâdüf edilebilir- olmak üzere arz eylediğimden, bunun kimseye zararı olmaksızın ba'zılarına nef'i dokunacağı, ve cümlenin hulûs-i kalbimden memnûn olacağını, ümîd eylerim.[15]

Ben çocukluğumdan beri edebiyât ile perveriş-yâb olmuş ve bununla hayât için fâ'ideli her şey hakkında vâzıh ve emîn ma'lûmât ahz olunabileceğine iknâ' edilmekte bulunduğum için, onu tahsîlde nihâyet derecede bir hâhiş göstermiş idim. Fakat hitâmında ulemâ zümresine kabûl olunmak mu'tâd olan bütün şu mevâdd-ı tahsîliyyeyi ikmâl eder etmez, [18] fikrimi büsbütün değiştirdim. Zîrâ kendimi o kadar şübbehât ve hatî'ât ile dûçâr-ı müşkilât bulmakta idim ki, kesb-i ma'lûmâta çalışmaktan gittikçe cehâletimi keşiften başka bir fâ'ide görmemiş gibi idim.[16] Bununla berâber, Avrupa'nın en meşhûr mekteblerinden birinde bulunmakta ve eğer dünyâ yüzünde ulemâ varsa, onların da orada olmaları lâzım geleceğini i'tikâd etmekte idim. Orada herkes ne öğreniyorsa ben de hepsini öğrenmiş; ve hattâ, bize tedrîs olunan ulûm ile kanâ'at etmeyerek, en garîb ve en nâdir addolunanlara dâ'ir elime ne kadar kitâb geçebildiyse cümlesini gözden geçirmiş idim:[17] Ma'ahâzâ diğerlerin hakkımdaki hükümlerini bilir, arkadaşlarım

14 Lisân-ı cezm ve ihtiyât. Bu eseri kitâb değil, *Nutuk* tesmiye eylemesinin de sebebi budur.

15 "Bizim işimiz rehberlikten ibârettir, pek büyük bir şey değildir. Ve buna liyâkat ve dehâdan ziyâde tâli' sâyesinde nâ'il oluruz" (Bacon).

"Bizim eserimizde iktidârdan ziyâde baht vardır. Eserimiz fikrimizden ziyâde zamânın semeresidir" (Descartes). [18]

16 Sokrat da dâ'imâ bu fikirde bulunurdu.

17 Aşağıda görüleceği veçhile, Descartes ilm-i nücûm ve sihir gibi ulûm-ı garîbeyi bile öğrenmeye çalışmıştır. [19]

meyânında hocalarımızın yerlerini tutmaya daha o zamândan hâzırlatılanları olmakla berâber, onlardan hiçbirinin dûnunda addolunduğumu görmezdim; nihâyet asrımız erbâb-ı zekâ husûsunda bana geçmiş asırların kâffesi kadar zengin ve feyzdâr görünmekte idi. Bu hâl, benim bütün o asırları muhâkeme etmekliğime, ve mukaddemâ beni ümîdvâr ettikleri kadar hiçbir mezheb-i ilmî mevcûd olmadığı kanâ'atinde bulunmaklığıma bana cesâret vermekte idi.

Bununla berâber, mekâtibde tavaggul olunan dersleri takdîr etmez değildim. Biliyordum ki, onlarda öğrenilen lisânlar eski kitâbların anlaşılması için lâzımdır; kısas ve hikâyâtın zarâfeti zihni uyandırır; târîhlerin vukû'ât-ı azîmesi onu i'lâ eder, ve temyîz ile okundukları hâlde kuvve-i hâkimeyi teşkîle yardım eyler; ve her iyi kitâbın mütâla'ası mü'ellifleri olan geçmiş [19] asırların en sâlih adamlarıyla bir musâhabet,[18] hattâ öyle i'tinâlı bir musâhabettir ki, onda muhâtablarımız bize fikirlerinin ancak en iyilerini keşfederler; belâgatin nâ-kâbil-i kıyâs kuvvet ve mahâsini; şi'irin pek dilkeş nezâket ve halâveti; riyâziyyâtın hem ashâb-ı merâkın celb-i hoşnûdîsine, hem de bi'l-cümle sanâyi'i teshîl ve mesâ'î-i beşeriyyeyi taklîle ziyâdesiyle hizmet edebilir çok dakîk muhteri'âtı vardır; ve ahlâktan bâhis âsâr pek fâ'ideli birçok tedrîsâtı ve fazîlet hakkında teşvîkâtı hâvîdir; ve ilm-i kelâm cenneti kazanmanın yolunu öğretir; ve felsefe her şeyden ihtimâl üzerine bahsetmenin, ve kendisine daha az âlim olanlar tarafından nazar-ı hayretle baktırmanın çâresini buldurur;[19] ilm-i fıkıh ve tıbb ve sâ'ir ulûm, müntesiblerine ikbâl ve servet getirir; velhâsıl bunların cümlesini ve hattâ hakîkî değerlerini bilerek dâ'ire-i iğfâllerine düşmemek için en hurâfâtı ve bâtıl olanlarını[20] hadde-i tedkîk ve imtihândan geçirmiş olmak hayırlıdır.

18 Bir kırâ'at istifâdeli olabilmek için fa'âlâne olmalıdır, yani okunan kitâbın mü'ellifine su'âl etmeli ve cevâb vermelidir.

19 Lisân-ı tezyîf.

20 Yani sihir, kimyâ-yı bâtıl ve nücûm. [20]

Fakat ben şimdiye kadar lisânlara, hattâ eski kitâbların mütâla'asına, bunların târîhlerine, masallarına kâfî derecede zamân sarf etmiş olmak i'tikâdında idim. Zîrâ diğer asırların adamlarıyla konuşmak, seyâhat etmenin hemen aynıdır. Kendi ahlâk ve âdetimizi daha sıhhatle muhâkeme etmekliğimiz, usûl ve âdâtımıza uymayan her şeyi, hiçbir şey görmemişlerin dâ'imâ yaptıkları gibi, gülünç ve gayr-ı ma'kûl kıyâs etmemekliğimiz için, muhtelif milletlerin ahlâk ve âdâtından ba'zı şeyler bilmemiz iyidir; **[20]** fakat seyâhat etmeye lüzûmundan ziyâde zamân sarf edilecek olursa, âkıbet kendi memleketinde ecnebi kalınacağı gibi, a'sâr-ı mâziyyede cereyân etmiş ahvâl de çokluk merâk edilecek olursa, sonra asr-ı hâzırda cârî ahvâlden ekseriyâ pek câhil kalınır. Bir de hikâyât ve kısas birtakım vukû'âtı mümkün değilken mümkün gibi gösterir; ve en sâdık târîhler bile, şâyed okunmağa daha ziyâde şâyân kılmak için vukû'âtın ne kıymetlerini tağyîr, ne de i'zam etmeseler bile, hiç olmazsa belli başlı olmayanlarını hemen dâ'imâ ihmâl ettiklerinden,[21] geri kalan kısmı hakîkî vech üzere görünmez; ve ahlâk ve etvârlarını buralardan aldıkları misâllere tevfîk edenler, romanlarımızdaki kahramanların hadden hariç ahvâline ma'rûz ve kuvvetleri fevkinde ef'âle müteşebbis olurlar.

Belâgati pek takdîr ederdim; ve şi'irin âşığı idim. Fakat her ikisinin de tahsîl semeresi olmaktan ziyâde birer zihin mevhibesi oldukları zannında idim. Müfekkireleri en kavî olan ve fikirlerini, ayân ve vâzıh kılmak için en iyi sindirenler, velev ki kaba bir lisân söylesinler ve hiç fenn-i hitâbet tahsîl etmemiş olsunlar, sözlerini dâ'imâ daha mukni' kılabilirler; ve en hoş icâdâta sâhib olup da, bunları en ziynetli ve halâvetli sûrette ifâdeye muktedir olanlar, velev ki san'at-ı şi'ir meçhûlleri olsun, en iyi şâ'ir olmaktan geri kalmazlar.

21 Târîh okumanın yolu hakkında mühim bir mütâla'a, eski müverrihlerde bu kusûr vardır. **[21]**

Bâhusûs delillerinin hâ'iz-i yakîn ve bedâhet olması cihetiyle, ulûm-ı [21] riyâziyyeyi pek severdim;[22] fakat bunların hizmet-i hakîkasının hâlâ farkına varamamakta ve sanâyi'-i mihânikiyyeden başka bir şeye yaramadıkları zehâbıyla, esâsları bu kadar sâbit ve metîn olduğu hâlde, üstüne daha âlî bir binâ yapılmamış olmasına ta'accüb eylemekte idim.[23] Hâlbûki ahlâktan bâhis kadîm putperestlerin eserlerini bilakis sırf kum ve çamur üzerine kurulmuş gâyet müzeyyen ve muhteşem saraylara teşbîh ederdim: Bunlar fezâ'ili pek ziyâde i'lâ ederler, ve dünyâda her şeyin fevkinde şâyân-ı takdîr gösterirler de, sonra asıl kendilerinin neden ibâret olduklarını lüzûmu derecede bildirmezler, ve ekseriyâ o kadar güzel bir nâm ile yâd ettikleri ya bir ma'dûmiyyet-i hiss,[24] ya bir kibir,[25] ya bir ye's,[26] yahud bir katl-i peder[27]den başka bir şey değildir.

İlm-i kelâmımıza hürmet eder, ve cennete duhûl husûsunda kimseden geri kalmamak iddi'âsında bulunuyordum; fakat bunun yolu en âlimlere olduğu kadar, en câhillere de açık ve bizi oraya îsâl eden hakâyık-ı mülheme aklımızdan hariç bulunduğunu pek muhakkak sûrette bildiğimden, bunları za'f-ı nazarıma tâbi' kılmaya cesâret edemez ve bu mâddede tahkîke teşebbüs [22] ve ihrâz-ı muvaffakiyyet için harikulâde bir mu'âvenet-i ma'neviyyeye mazhar bulunmak ve fevkal-beşer bir şey olmak lâzım geldiği fikrinde bulunurdum.

Felsefeye dâ'ir ise, yalnız şu kadar diyeceğim ki, birçok asırlardan beri yetişen en âkil adamlar bununla meşgûl oldukları hâlde, hâlâ hâric-i münâkaşa ve binâenaleyh şübheden

22 Fikr-i felsefînin diğer bir alâmeti. Hakîkî felsefe her şeyden ziyâde riyâziyyâta yakındır.

23 Fiziği bile riyâziyyâta idhâl etmek fikri, Descartes'ın en esâslı fikirlerinden biridir ve isâbeti ilm-i cedîdin terakkiyâtıyla her zamân zâhire çıkmaktadır.

24 Oğullarının i'dâmları temâşâsında hâzır bulunan Romalı I. Brutus.

25 Yunan filozofu Zenon ve peyrevleri.

26 Romalılar'dan intihâr eden Katon.

27 Kayserin kâtilleri meyânında bulunan Romalı II. Brutus. [22]

âzâde hiçbir mes'ele bulunmadığından, benim de sâ'irlerinden ziyâde nâil-i muvaffakiyyet olacağımı ümîd edecek kadar nefsime mağrûriyetim yok idi; ve onda aynı mâddeye dâ'ir, cümlesinin ulemâ tarafından hakîkatleri iddi'â edilen ne kadar çok akvâl olabildiğini, ve ma'a-hâzâ bunların yalnız birinden başkası aslâ doğru olamayacağını nazar-ı dikkate alarak; doğruya yalnız benzeyen şeylerin kâffesini hemen bâtıl gibi addetmekteydim.[28]

Sonra, diğer ulûm hakkında ise, bunlar mebâdîlerini felsefeden isti'âre eyledikleri cihetle[29] bu kadar çürük esâslar üzerine sağlam hiçbir şey kurulamayacağına hükmeylemekte idim; ve va'd ettikleri ne şeref ne de kazanç beni onları tahsîle sevke kâfî değildi: Zîrâ Allah'a şükür kendimi, ulûmu, terfîh-i hâlim için san'at ittihâzına mecbûr olacak bir hâlde bulmuyordum; ve şân ve şöhreti, Kelbiyyûn gibi, bî-pervâ pây-ı tahkîr altına **[23]** almayı iş edinmemekle berâber, ancak sahte bir sıfatla[30] kazanabilmek ümîdinde bulunduğum şeylere çokluk ehemmiyet vermemekte idim. Ve nihâyet mezâhib-i bâtıla husûsunda, bundan sonra ne bir kimyâger-i kâzibin mevâ'idi, ne bir müneccimin ihbârâtı, ne bir sâhirin kizbiyâtı, ne de bildiklerinden ziyâdesini bilir görünenlerden hiçbirinin desâyis ve tefâhurâtı ile aldatılmayacak kadar onların değerlerine kesb-i vukûf etmiş olmak zannında idim.

Bu cihetle sinnim, mürebbîlerimin taht-i vesâyetinden çıkmama müsâ'ade eder etmez,[31] tahsîl-i edebiyâttan külliyen

---

28 Felsefe, her türlü münâkaşaya nihâyet vermelidir. Onda hiçbir şey kapalı kalamaz. Felsefede kat'î delâ'ile vâsıl olmayınca, her şeyden şübhe etmek mesleği en doğrusudur.

29 Fi'l-hakîka o vaktin ulûmu mebâdîlerini ve ahkâm-ı esâsiyyelerini felsefeden, daha doğrusu ulûm-ı mâ-ba'de't-tabî'îden alırlardı. Zamânımızda ise, ma'lûmdur ki, bu ahkâm ve mebâdînin vesîle verdiği mâ-ba'de't-tabî'î mesâ'ilin meşkûkiyeti, asıl ilmi teşkîl eden netâyic ve âsâr-ı müberhenenin yakîn ifâde etmelerine mâni' olmaz. **[23]**

30 Yani ulûm-ı bâtılayı bilmekle.

31 On altı yaşında.

ferâgat eyledim; ve ba'demâ bizzât nefsimde yahud kitâb-ı azîm-i âlemde bulunabilecek ilimden başkasına tâlib olmamaya karâr vererek, gençliğimden bâkî kalan zamânı seyâhat etmeye,[32] hükümdârânın saraylarını ve orduları görmeye ve muhtelif mizâç ve meslekte insânlarla ihtilâta ve kesb-i tecâribe ve sergüzeştlerimde nefsimi imtihâna ve her yerde tesâdüf ettiğim şeyler üzerine, bence bâdî-i ibret tefekkürâta hasreyledim. Zîrâ herkesin kendine â'id bulunup, yanlış muhâkemesi hâlinde zararı der-akab nefsine dokunacak olan umûra dâ'ir mütâla'âtında, bir sâhib-i kalemin hiçbir eser husûle getirmeyen ve belki muhtemel bir şekilde göstermek için sarfına mecbûr olmuş olduğu hüner ve sânî'a sâyesinde dâ'ire-i akl-ı selîmin hâricine çıkarması nisbetinde ondan iktisâb-ı gurûr etmesinden başka kendisince bir netîceyi mûcib olmayan nazariyyâta dâ'ir odasında ettiği mütâla'âttakinden ziyâde hakîkate tesâdüf edeceğimi zanneylemekte idim[33] [24] ve ef'âlimde rûşen görmek, ve şu ömürde sağlam bir zemîn üzerinde yürümek için hatâyı savâbdan temyîz husûsunda dâ'imâ derece-i gâyede bir arzûm var idi.

Şurası doğrudur ki, sâ'ir insânların ahlâk ve etvârını tafahhustan başka bir şey yapmadığım sırada da, bana pek emniyyet-bahş olacak bir şeye tesâdüf edemez ve bunlarda da hemen mukaddemâ filozofların efkârı beynindeki kadar ihtilâf bulurdum. Şu sûretle ki bundan etmekte bulunduğum en büyük istifâde, birçok şeylerin bize gâyet garîb ve gülünç görünmekle berâber, diğer birtakım büyük kavimler tarafından umûmiyyet üzere kabûl ve tasvîb olunmaktan hâlî kalmadıklarını görerek, yalnız misâl ve âdet tarîkiyle zihnime ilkâ edilmiş ne kadar şey varsa hiçbirine çokluk i'timâd eylememeye

32 On yedi sene seyâhat etmiştir. [24]

33 Descartes, üdebâ hakkındaki istihfâfını izhâr fırsatını hiç kaybetmez.

alışmaklığım idi;[34] ve böylece nûr-ı irfân tabî'atımızı karartarak, idrâk-i hakîkatteki kâbiliyetimizi azaltabilen birçok hatî'âttan yavaş yavaş kurtulmakta idim.[35] Fakat kitâb-ı âlemde tahsîle, ve iktisâb-ı tecrübe için sa'ye bu sûretle birkaç seneler tahsîs eyledikten sonra, bir gün bir kerre de kendi nefsimde te'emmüle, ve bütün kuvâ-yı akliyyemi, tutmaklığım îcâb eden yolu intihâba sarfı tasmîm eyledim; buna ise, zannederim ki eğer memleketimden ve kitâblarımdan aslâ ayrılmamış olsaydım, hiç bu kadar muvaffak olamazdım. **[25]**

İKİNCİ KISIM
Usûlün Başlıca Kavâ'idi

O aralık Almanya'da bulunuyordum ki, henüz hitâm bulmayan muhârebât[36] beni oraya celb etmiş idi. İmparatorun tetevvücü resminden[37] orduya avdet etmekte iken, kışın başlaması beni karârgâhta alıkoydu ki, orada musâhabetiyle bana imrâr-ı vakt ettirecek hiçbir kimse olmadıktan başka, çok şükür teşviş-i derûna bâdî bir gûne hizmet ve ibtilâm da bulunmadığından, bütün gün bir odada ocak başında kapanıp kalır, ve tek ü tenhâ tefekkürâta dalmaya bol bol vakit bulurdum. Bunların birincilerinden biri şu idi ki, ekseriyâ birçok parçalardan terekküb eden ve müte'addid ustaların ellerinden çıkan âsârda, yalnız bir adamın semere-i sa'yi olan âsârdaki kadar mükemmeliyet bulunmuyor. Bu cihetle bir mi'mâr tarafından başlanılarak ikmâl edilen binâların, başka maksada mebnî inşâ edilmiş eski duvarlar kullanılarak, müte'addid mi'mârlar tara-

---

34 Burası pek şâyân-ı dikkattir. Fi'l-hakîka ecnebi memleketlerde, milletlerin âdât ve efkârını teftîş ederek seyâhatten hâsıl olan en büyük fâ'ide, görenek kaziyyesinden kurtulmasıdır.

35 Demek ki bir şey öğrenmekten ziyâde, öğrenmiş olduğu şeyleri zihninden çıkarmak için seyâhat ediyordu. **[25]**

36 Otuz Sene Muhârebeleri.

37 Frankfurt'ta II. Ferdinand'ın tetevvücü. **[26]**

fından birbirine eklenmeye çalışılan ebniyeden daha güzel ve muntazam olageldikleri görülür. Böylece mukaddemâ küçük köylerden ibâret iken mürûr-ı zamân ile büyük şehirler i'dâdına giren kadîm medîneler, bir mühendisin bir ova üzerinde istediği gibi çizdiği muntazam taksîmât ile vücûda gelen şehirlere kıyâs olununca, o kadar fenâ resmedilmiş kalıyor ki, [26] binâlarına ayrı ayrı bakıldıkta, ekseriyâ diğer şehirlerin ebniyesindeki kadar, belki daha ziyâde san'at görülmekle berâber, burada büyük bir binâ yanı başında küçük bir binâ olarak sûret-i tertîblerine ve yollarının intizâmsızlığına bakılınca insânın bunlar için akıl ve iz'ânlarını isti'mâl eden adamların kuvve-i ihtiyârları mahsûlüdür demekten ziyâde, tesâdüf meydâna koymuştur diyeceği geliyor. Bununla berâber şehrin ziynetine hizmet için halkın yaptığı evleri nazar-ı teftîşten dûr tutmayan me'mûrların her zamân mevcûd olagelmiş olduğu nazar-ı dikkate alınacak olursa, yalnız başkalarının âsârı üzerine çalışmakla pek mükemmel şeyler vücûda getirmek müşkil olduğu görülüyor. Bu cihetle mukaddemâ yarı vahşi oldukları hâlde, ancak yavaş yavaş temeddün ederek, kânûnlarını cinayât ve münâzaâtın ilcaâtıyla vaz' etmiş olan kavimler, ibtidâ'î tecemmu'larından i'tibâren ba'zı âkil-i şâri'lerin kânûn-ı esâsîlerine tevfîk-i hareket eylemiş olan kavimler kadar kesb-i terbiyeye muvaffak olamadıklarını zannederim.[38] Şurası muhakkaktır ki, evâmiri ancak kıbel-i ilâhîden gelmiş olan dîn-i Hakk'ın ahkâmı, sâ'ir dînlerinkinden kıyâs kabûl etmeyecek derecede ekmel olması lâzım gelir. Ve yalnız âsâr-ı beşerden bahsettiğimiz takdîrde, Isparta'nın mukaddemâ pek ziyâde

38 Bu misâl, yukarıki kadar iyi intihâb edilememiştir. En iyi kavânîn-i esâsiyye ve mü'essesât, zamân ve mevki'in îcâbâtına göre tedrîcen teşekkül ederek, memlekete en uygun olanlardır; İngiltere'nin kavânîn-i esâsiyye ve mü'essesâtı gibi. Descartes'ın dediği, ancak ulûm ve riyâziyyeye münâsiptir. Diğer ba'zı büyük filozoflar da bu hatâya düşmüşlerdir. Meselâ Rousseau gibi hukemâ, Lehistan'a ve Korsika Adası'na ısmarlama kavânîn-i esâsiyye yapmışlardır. Bu yoldaki teşebbüsâtın müsmir olmadığı târîh ve tecrübe ile sâbittir.

vâsıl-ı terakkî[39] [27] olması, kânûnlarının münferiden iyiliğinden değil -çünkü bunlardan ba'zıları pek acîb ve hattâ mugâyir-i ahlâk idi- belki, kâffeten yalnız bir adam[40] tarafından vaz' edilmiş olması cihetiyle, cümlesinin bir maksada hâdim olmasından neş'et eylemiş bulunduğu i'tikâdındayım. Kitâblardaki ulûm, hiç olmazsa delâ'il-i zanniyyâttan ibâret olarak, hiç isbâtları bulunmayan ulûm ise,[41] birçok şahısların akvâliyle tedrîcen toplanmış, büyümüş şeyler olduğundan, akl-ı selîm sâhibi bir adamın kendisine ma'rûz mevâdd hakkında sûret-i tabî'iyyede icrâ edeceği istidlâlât-ı basîta kadar mukârin-i hakîkat olamaz fikrindeyim.[42] Ve böylece, adam olmazdan evvel cümlemiz çocuk olmuş bulunduğumuzdan ve ekseriyâ her ikisi birbirine zıt olmakla berâber, belki ikisi de bize en hayırlıyı tavsiye etmeyen heves ve mürebbîlerimiz tarafından [28] uzun müddet idâre edilmemiz lâzım gelmiş idü-

39 Vâsıl-ı terakkî değil, hâ'iz-i satvet. [27]

40 Likorg.

41 Descartes, bu sözüyle ulûm-ı yakîniyye, yani riyâziyyeyi bihakkın istisnâ eder.

42 Descartes, bâlâda görüldüğü üzere, ulûm-ı riyâziyyeyi istisnâ ettiği cihetle, bu mütâla'ası o zamânın sâ'ir ulûmu hakkında doğrudur. Yoksa zamânımızdaki asıl ulûmun bir şehrin ebniyesi gibi âsâr-ı sınâiyyeye teşbîhi muvâfık olamaz. Çünkü âsâr-ı ilmiyyede vahdet şunun bunun zihninden, kavlinden değil, belki nefs-i hakîkatten gelir ki, eşyâyı birbirine rabt ve aynı hâle kalbeder. Ulûma dâ'ir keşf olunan bir hakîkatte kâşifinin şahsiyeti bulunmaz. O bir hakîkat-i mücerrede ve gayr-ı şahsiyyedir ki, â'id olduğu ilmin hakâ'ikine karışarak onların miktarını tezyîd eder. Âsâr-ı sınâiyyede ise vahdet, bilakis san'atkârın zihninden gelir. Bir eser-i sınâiyi tamâmen aynı zihin vücûda getirmelidir. Bu cihetle ilim vahdetini kaybetmeksizin, birçok adamların muhtelif ve gayr-i şahsî mesâ'îsinden terekküb edebilir, belki başka türlü edemez. Sınâ'at ise kendi değerini fikrin, dehânın şahsiyetinden alır. Şurası da doğrudur ki, ilm-i mâ-ba'de't-tabî'î (*metafizika*) hem ilim, hem de nev-umma bir sınâ'at ve ma'rifet olduğundan, buna dâ'ir mesâlikde bir dereceye kadar sâhibinin şahsiyeti bulunur. [28]

ğünden, şimdiki muhâkemâtınızın zamân-ı vilâdetimizden i'tibâren kuvve-i akliyyemizin tamâmen isti'mâline kâdir olarak aklımızdan başkasının sevkine aslâ tâbi' bulunmamış olduğumuz sûretteki muhâkemâtımız kadar sâlim ve metîn olmasına hemen imkân yoktur.[43]

Şurası doğrudur ki, yalnız başka tarzda yapılmak ve sokakları daha güzelleştirmek maksadıyla bir şehrin tekmîl evlerinin hedm edildiği görülmemekte ise de; birçoklarının kendi evlerini yeniden yapmak için yıktıkları ve hattâ ba'zı kerre müşrif-i harâb evler ve temelleri pek sağlam bulunmaz ise buna da mecbûr da oldukları pek görülür. Bu misâle tevfîkan âhâd-i nâsdan birinin ne bir devleti, her şeyi esâsından değiştirerek, ıslâh etmek ve tekrâr kurmak için yıkmak; ne de ulûmun hey'et-i umûmiyyesini, yahud onları tedrîs için mekteblerde mü'esses nizâmı tecdîd eylemek fikrine düşebilmesine hakîkaten ihtimâl yok ise de; benim o vakte kadar indimde mu'teber olmak üzere kabûl etmiş olduğum ârâın cümlesini, sonra yerlerine daha iyilerini yahud muktezâ-yı akla tevfîk ettikten sonra, yine onları koymak için zihnimden bir kerre tayy ve ihrâca teşebbüsten hayırlı bir şey yapamayacağıma kâni' oldum.[44] Ve bu sûretle, ancak eski temeller üzerine [29] binâ

43 Bu fikir, felsefe-i Kartezyen'in (Kartezyen, Descartes'ın Latincesi olan Cartesius kelimesinden gelir) mebde'i ve bütün felsefe-i cedîdenin esâsı addolunmalıdır.

44 "Bundan sonra meçhûlü olmamak, yahud tecâhülde bulunmaya cesâret etmemek için, tarz-ı hareketimi mu'terize anlatmak maksadıyla burada gâyet vâzıh bir misâle mürâca'at edeceğim: Ezkazâ eline bir sepet dolusu elma geçse, elmalardan ba'zılarının çürümüş olmasından korksa da, geride kalan sağlamlarını da çürütmemek için o çürük elmaları çıkarıp atmak istese ne yapar? Evvelâ sepeti kâmilen boşaltmaz mı? [29] Ve sonra elmaları birer birer gözden geçirip hiç çürük dokunmamış olanlarını sepete koyarak çürükleri hâriçte bırakmaz mı? İşte bunun gibi, felsefe ile hüsn-i sûretle aslâ mütevaggıl olmamış olanlar zihinlerinde birçok akvâl ve ârâya mâliktirler ki, onları çocukluklarından beri edinmişlerdir. Şimdi kendileri bu akvâl ve ârâdan ekserîsinin

kuracak ve doğru olup olmadıklarını imtihân etmeksizin gençlikte doğru diye kabûl etmiş olduğum mebâdî üzerine ibtinâ edecek olduğum hâldekinden hayırlı sûrette imrâr-ı ömre muvaffak olacağımı teyakkun eyledim. Zîrâ her ne kadar bunda birçok müşkilât olduğunu görmekte isem de, yine bunlar ne devâsız, ne de âmmeye müte'allik en küçük umûrun ıslâhında tesâdüf olunan müşkilâta kâbil-i kıyâs idi. Bu büyük bünyelerin bir kerre yıkıldılar mı bir daha kalkınmaları ve hattâ sarsılsalar tutunmaları gâyet müşkildir, ve sukûtları ancak pek sert olabilir.[45] Bir de onların kusûrlarını, eğer var ise, ki birçoğunun olduğunu yalnız beynlerindeki tehâlüf te'mîne [30] kâfîdir, isti'mâl şübhesiz çok tahfîf etmiş, ve hattâ bir haylisini hiss olunmaksızın izâle ve tashîh eylemiştir ki, ihtiyâten hüsn-i sûretle tebdîl olunamazlar; ve bunlar hemen dâ'imâ yerlerine konulacaklardan daha az tahammül-fersâdırlar; nitekim dağlar arasında dolaşan büyük yollar işleklikleri sâyesinde yavaş yavaş o kadar düzgün ve kullanışlı olurlar ki, daha doğru gideceğim diye kayalara tırmanmağa ve uçurumlara inmeye kalkışmadansa, onları ta'kîb eylemek elbette daha hayırlıdır.

---

hakîkate muvâfık şeyler olmamasından endîşe ederek ve hepsinin bir yerde karışık durması cümlesini bozacağından korkarak bunları diğerlerinden tefrîke çalışmaktan ve bu işte hiç yanılmamak için cümleten birlikte, gûyâ hepsi bâtıl ve meşkûk imiş gibi, bir def'a zihinlerinden çıkarmaktan hayırlı bir şey yapamazlar. Sonra onları sıra ile birer birer mu'âyene ederek içlerinden ancak hakîkat ve sıhhatlerine tamâmen kâni' olduklarını alırlar. İşte bunun için ben de, ibtidâda zihnimdeki akvâl ve efkârın cümlesini atmakla fenâ etmiş olmadım." (Descartes, *İ'tirâzâta Cevâblar*'ından).

45 Görülüyor ki siyâsiyyâtta Descartes aslâ inkılâbçı değildir; bilakis ananeperverdir; yalnız ağır ve tedrîci tahavvülâta cevâz verebilir. Vâkı'â kendisi elbet hissetmiştir ki, tedkîk ve tefahhus fikri bir kerre vicdânlara yerleşince, durmaz. Nazariyyâtta hakîkati aramaya koyulan fa'âliyet-i fikrin siyasiyâtta da en hayırlı yolu aramaya kalkışacağı ve ıslâh-ı ilmi ıslâh-ı devletin ta'kîb edeceği derkâr idi; nitekim de öyle olmuştur. [30]

Bu sebeble ne hasbe'l-verâse, ne de hasbe'l-ikbâl mesâlih-i âmmeyi temşiyyete med'uvv olmadıkları hâlde, zihinlerinde her gün yeni yeni ıslâhât icrâsından geri durmayan şu karıştırıcı ve hırçın meşrebleri aslâ tasvîb edemedim. Ve eğer bu eserde de beni böyle bir cinnette bulunmakla maznûn edebilecek zerre kadar bir şeyin vücûduna kâni' olsam, sâha-i intişâra tecvîz vaz'ından dolayı çok müte'essif olurum. Benim tasavvurum kendi efkârımın ıslâhına çalışmaktan, ve külliyen bana â'id bir zemîn üzerine binâ kurmaktan aslâ ileri gitmemiştir. Ve eğer eserim bana hoşça görünmekle size burada bir nümûnesini gösteriyorsam, bununla ben kimseye onu taklîdi tavsiye etmek istemiş olmuyorum.[46] Tevfîkât-ı ilâhiyyeye daha ziyâde mazhar olanlar belki daha âlî tasavvurâtta bulunurlar; fakat korkarım ki, bu bile birçokları için pek cür'etkârâne bir şey olmasın. Fakat mukaddemâ indlerinde müsellem olmak [31] üzere kabûl etmiş oldukları ârânın kâffesinden bir kerre sıyrılmak kararı herkesin tabî'iyyetini îcâb eder bir misâl değildir. Ve hulk-ı âlem hemen iki nev' ashâb-ı zihinden mürekkebtir ki, bu sûret onlara hiç muvâfık gelmez: Bunlar da, evvelâ hem kendilerini nefs'ül-emrde olduklarından ziyâde mâhir zannederek muhâkemâtlarında isti'câlden kendilerini alamayan, hem de bi'l-cümle fikirlerini bir nizâm tahtında idâreye kâfî sabırları olmayanlardır; bu cihetle bunlar bir kerre, mukaddemâ edinmiş oldukları mebâdîden iştibâh ve tarîk-i âmmdan inhirâfa ruhsat-yâb oldular mı, artık fî-mâ-ba'd daha doğru gidebilmek için tutulması lâzım gelen çığıra giremiyerek, bütün müddet-i ömürlerince vâdî-i dalâlette kalırlar; sâniyen, diğer ba'zı adamlar kadar temyîz-i hatâ ve savâba kâbil

46 Fikir demir çemberlerini nasıl muhterizâne adımlarla atmaya başladığı ve ne kadar ihtiyâtkârlıklarla o vakit hâkim ve gâlib-i mutlak olan istibdâd-ı idârî ve dînîyi kuşkulandırmamaya mecbûr olduğu görülür. Bugün nâil olunan ve çok kerre kadri bilinmeyen nimet-i hürriyetin ne gibi zahmetler ve emeklerle te'essüs ettiğine şâhid olmalıdır. [31]

olmadıklarını[47] ve binâenaleyh onlar tarafından tedrîs olunabileceklerini idrâk edecek kadar akıl ve insâfa mâlik olanlardır ki, bunların da kendiliklerinden daha iyisini arayacakları yere, o adamların eserlerine iktifâ ile kanâ'at eylemeleri îcâb eder.

Bana gelince, eğer o vakte kadar yalnız bir mu'allime mâlik olmuş, yahud allâmelerin akvâli beyninde her zamân mevcûd olagelen ihtilâftan âgâh olmamış olsaydım, şübhesiz ben de bu ikinci gürûha mensûb olmuş olurdum; [32] fakat filozoflardan biri tarafından söylenmemiş hiçbir garîb ve müsteb'id şey tasavvur olunamayacağına[48] mektebten beri vâkıf idim; ve sonra seyâhat ederek, ve hissiyâtı hissiyâtımıza uymayanların, bundan dolayı barbar ve vahşî olmayarak, belki birçoğunun bizim kadar, belki bizden ziyâde isti'mâl-i akl ettiklerine kesb ve vukûf eylemiş idim. İşte buraları ve çocukluğundan beri Fransızlar yahud Almanlar arasında büyümüş olan bir adam, yine o zekâsıyla, eğer dâ'imâ Çinliler yahud yamyamlar içinde yaşamış olsaydı, ne kadar başka olacağı,[49] ve elbisemizin modasına varıncaya kadar, bundan on sene evvel hoşumuza giderek, ihtimâl on seneye varmadan yine hoşumuza gidecek olan aynı şey, şimdi bize nasıl acîb ve maskara göründüğünü, ve binâenaleyh ilm-i yakînîden ziyâde âdet ve görenek bizi iknâ' ettiğini, ve bununla berâber, keşfi azıcık güç hakâyıka bütün bir kavimden ziyâde bir adamın isâbeti ihtimâli gâlib olmasıyla, bu gibi mevâdd hakkında ekseriyet-i

---

47 Descartes, *Nutuk*'unun başlangıcında akıl, yani hatâyı savâbtan ayırmak iktidârı herkeste müsâvîdir demişti. Şimdi buradaki sözü onunla bir tenâkuz vücûda getirmez mi? Hayır, Descartes'ın temyîz-i hatâ ve savâba diğer ba'zıları kadar kâbil olmayan zihinlerden bahsetmekten maksadı, şübhesiz bu zihinlerde öyle esâslı ve ilaçsız bir adem-i kâbiliyyet olduğunu iddi'â değildir; belki maksad fenâ tefekkürle me'lûf bulunmuş olmaktan mütevellid gibi bir gayr-ı kâbiliyyettir ki, zıddı olan dikkat ve usûle ri'âyet i'tiyâdı sâyesinde kâbil-i tedâvîdir. [32]

48 Roma hukemâsından Cicero'nun kavli.

49 Mühim bir mütâla'a.

ârâ hâiz-i kıymet bir delîl olmadığını[50] nazar-ı dikkate alınca, bence efkârı sâ'irlerinkine müreccah tutulması îcâb edecek hiçbir kimsenin intihâbı kâbil olamadı: Kendi kendimi sevke teşebbüse nev-ummâ bir mecbûriyet hiss eyledim. [33]

Fakat yalnız başına ve zulümât içinde yürüyen bir adam gibi, o kadar ağır gitmeyi, ve her husûsta o derecede te'ennîye ri'âyeti tasmîm eyledim ki, gâyet yavaş ilerleyecek olsam bile, hiç olmazsa düşmekten kendimi vikâye etmiş olacağım. Hattâ teşebbüs etmekte olduğum eserin tertîbine, ve zihnimin müsta'id olabileceği kâffe-i mevâddın ilmini elde etmek için olan hakîkî usûlün taharrîsine lüzûmu kadar zamân sarfından evvel, mukaddemâ akıl vâsıtasıyla idhâl olunmaksızın zihnime hulûl etmiş olan ârânın hiçbirini büsbütün tayy etmeye başlamak istemedim.

Ben daha genç iken, aksâm-ı felsefe içinde mantığı ve riyâziyyâtta erbâb-ı hendesenin tahlîlini ve cebiri biraz tetebbu' etmiş idim, üç fenn veya ilim ki, tasavvurumun husûle çıkmasına ba'zı mertebe hizmeti olmak lâzım gelir gibi idi. Fakat bunları tedkîke giriştiğimde, şurasının farkına vardım ki, mantığın kıyâsâtı ve ta'lîmât-ı sâ'iresinin ekserisi bir şeyi öğretmekten ziyâde, bilinen şeyleri başkalarına anlatmağa, belki de Lullus'un[51] ma'rifeti gibi, bilinmeyen şeylerden bilâ-muhâkeme bahse yarar. Fi'l-hakîka mantık pek doğru ve pek iyi birçok ahkâm ve kavâ'idi şâmil olmakla berâber, içlerine o kadar muzırr veya bî-lüzûmları karışmıştır ki, onları bunlar-

---

50 Fi'l-hakîka ekseriyet ve hattâ ittifak-ı ârâ herkesin zihninin alabileceği mevâdd hakkında delîl olarak getirilebilir. Fikr-i umûmî denilen şey bile, tebeddül-i kavim ve tahavvül-i zamân ile değişir. Hakîkata mi'yâr ittihâz olunacak şey, âdet ve görenek değil, belki mücerred sûrette akıldır. Hâlbûki ekseriyâ onlar bunun yerini tutmak iddi'âsındadır ve onları bundan tefrîk etmek her zamân kolay değildir. [33]

51 Raymond Lullus, 1234 târîhinde tevellüd etmiş bir adamdır ki, kendisinin âlemde şöhret bulan hüner-i a'zamı, mâlik olduğu bir nev' makine ile icrâ ettiği ameliyyâtın netîcesinde her nev' müşkilâtı halletmek ve her türlü su'âle cevâb vermek idi.

dan tefrîk edebilmek, henüz yonulmaya başlanmamış bir mermer tomruğundan bir Diana veya Minerva heykeli çıkarmak kadar müşkildir.[52] Mütekaddimînin tahlîline [34] ve müte'ahhirînin cebirine gelince,[53] bunlar sırf mücerredâttan ibâret mevâddan başkasına şâmil olmamak, ve bir işe yaramaz görünmekle berâber, birincisi eşkâlin mütâla'asına dâ'imâ o kadar maksûrdur ki, kuvve-i mütehayyileyi ziyâdesiyle yormaksızın kuvve-i âkileyi ta'lîm edemez. İkincisinde ise ba'zı kavâ'id ve erkâma o derecede tâbi' olunmuştur ki, bunlardan da zihni terbiye edecek bir ilim yerine muğlak ve mübhem bir san'at vücûda getirilmiştir.[54] İşte bu sebebe mebnî, [35] bu üçün

52 Fi'l-hakîka kıyâs nazariyesi, verilmiş bir netîcenin ne gibi kuyûd ve şurût ile yine verilmiş ve ma'lûm mukaddemelerden istihrâc olunduğunu gösterir. Yoksa ne mukaddemelerin [34] keşfini ve hattâ ne de gayr-ı ma'lûm netâyic istihsâlini öğretmez. Yani mantık insâna yeniden bir hakîkat buldurmaz. Hâlbûki Descartes'ça matlûb olan usûl, ihtirâ'dır.

53 Mütekaddimînin tahlîli ve müte'ahhirînin cebiri Descartes tarafından ıslâh ve tecdîd olunmuştur.

54 Descartes'ın mütekaddimînin tahlîli yahud tahlîl-i hendesî dediği şey şudur: Mevzû'-ı bahs bir da'vâ farz edelim. Biz bu da'vânın isbâtı için onu müsbet ve sahîh farz edeceğiz ve bu farza göre ondan, birbirinden basît olmak üzere, netîceler çıkarmaya çalışacağız. Ve asıl da'vâmızı sahîh farz etmiş olduğumuz gibi, bu netâyici de bittabi' hep sahîh addedeceğiz. Ve böylece netâyic istihsâlinde devâm edeceğiz. Nihâyet şu hadde kadar ki, ma'lûm ve âşikâr bir netîceye destres olalım. Bu hâlde elde ettiğimiz netîce hakîkaten müsbet ve sahîh olunca, buna bir silsile-i istidlâlât ile merbût olan asıl da'vâmız da hakîkaten sahîh ve sâbit olmaz mı? Şübhesiz olur. Ve isbât, tahlîlin tersine yukarı doğru çıkılarak yapılıp şu verilen da'vâ sahîh ve sâbittir denir. Eğer mevzû'-ı bahs bir da'vâ olmayıp da bir mes'ele ise bunun hallinde de aynı tarîk ta'kîb olunur. Ve mes'ele hallolunmuş farz edilerek bir silsile-i istintâcât ile basîtten basîte inilerek son derece basît bir silsileye vâsıl olunur ki, bu müsbet ve ma'lûm olunca silsilenin ibtidâsında olan mes'ele-i mefrûza dahi bittabi' isbât ve halledilmiş olur. İşte tahlîl diye meşhûr usûl ki, usûl-i mu'tâde-i

fevâ'idini câmi' olmakla berâber, nekâyısından âzâde başka bir usûl aramak lâzım geldiği fikrinde bulundum. Ve kavânînin çokluğu ekseriyâ rezâ'ile tedârik-i ma'zeret eylediği cihetle, kavânîni pek az, fakat pek sıkı mer'î olan bir devlet en güzel tanzîm edilmiş bir devlettir. Binâenaleyh mantığın mürekkeb olduğu ahkâm ve kavâ'id-i kesîre yerine, bunlardan, ri'âyetlerinde bir kerre bile kusûr etmemek azm-i kat'î ve müstemirrinde bulunmak şartıyla âtideki dört kâ'idenin bana kifâyet edeceğine kâni' oldum:

Bunlardan birincisi, hiçbir şeyi, hakîkat olduğunu bedâheten bilmeksizin, hakîkat olmak üzere aslâ kabûl etmemek, yani aceleden ve zehâb-ı mütekaddimden begâyet tevakkî ederek, haklarında hiçbir sûret ve münâsebetle şübheye düşmeyecek sûrette zihnime kemâl-i vuzûh ve ayân ile arz-ı vücûd edecek şeylerden başka hiçbir şeyi bence ma'kûlât sırasına koymamaktır.

İkincisi, tedkîk edeceğim müşkilâttan her birini mümkün olduğu ve daha iyi sûrette halleri için îcâb ettiği kadar parçalara taksîm etmektir.

Üçüncüsü, en basît ve bilinmesi en kolay mevâddan başlayıp, azar azar derecât ile en mürekkeb olanların ma'rifetine kadar çıkarak, ve hattâ yekdîgerini tab'an vely etmeyen

---

ihtirâ' da bundan ibârettir. Yukarıdan aşağıya, yani mevzû' olan da'vâ yahud mes'eleden netâyice inmeye tahlîl ve en son netîce-i ma'lûme ve sâbiteden yukarı doğru asıl da'vâya çıkmaya terkîb denir.

Müte'ahhirînin cebirine gelince, bu da tahlîl-i hendesîden esâsen farklı bir şey değildir. [35] Fi'l-hakîka bir mu'âdeleyi nasıl hallederler? Elbette o mu'âdeleyi ondan daha basît bir mu'âdeleye ve bunu da kezâ diger daha basît bir mu'âdeleye ircâ' ederek, ta ki böylelikle tamâmen ma'lûm ve âşikâr bir mu'âdeleye vâsıl oluna.

Hülâsa, tahlîl-i hendesî ile usûl-i cebirin bütün sırrı, güç yerine kolayı, meçhûl yerine ma'lûmu ikâme etmekten ibârettir, ve karîben göreceğiz ki, Descartes'ın usûlünün esâsı da bundan başka bir şey değildir. [36]

mevâdd beyninde de bir sıra farz ederek, efkârımı nizâm tahtında yürütmektir. [36]

Dördüncüsü de, hiçbir şeyi unutmadığımdan emîn olacak sûrette her cihette tâm ve mükemmel ta'dâdlar ve umûmî yoklamalar yapmaktır.[55] [37]

---

55 Descartes der ki: "Zihnimizin bi'l-cümle ef'âli -ki vâsıtasıyla aslâ hatâ etmek korkusuna düşmeksizin eşyânın ilmine vâsıl olabiliriz- ikidir: Biri hads (*intuition*) diğeri istintâc (*déduction*)." Yukarıki dört kâ'ideden birincisi hadse, diğer üçü istintâca müte'alliktir.

Birinci kâ'ide: Bu kâ'idenin ma'nâsı pek âşikârdır: Bedâheti muhâkemâtımıza mi'yâr ittihâz etmek. Descartes'a göre hatâ, bu kâ'ideye dâ'imâ ri'âyet olunmamaktan ileri gelmektedir. Bunu mümkün kılan şey ise, nefsimizin biri münfa'il ve mahdûd, diğeri fâ'il ve gayr-i mahdûd iki esâsî hâssası olan âkile ile irâde beynindeki fark ve ihtilâftır. Hükm-i irâdîmizin hudûdu rü'yet-i akliyyemizin hudûdunu mütecâvizdir. Biz aklımızın ilerisini görmediği haddi irâdemizle tecâvüz ederek, müşâhedât-ı akliyyemizin verâsında i'tâ-yı hükme kalkışırız. İşte birtakım acele istidlâlât, mevsimsiz ta'mîmât, zâhirden gâibe yani görülenden görülmeyene nâgehânî intikâlât hep irâdemizin, zihnimizin hudûdunu tecâvüzle, anlamadığı şeyler hakkında hüküm vermesinden neş'et eder. Hâlbûki biz bir şeyi ayân gördüğümüz zamân ayân görüyoruz, karışık gördüğümüz zamân karışık görüyoruz, şübhe ettiğimiz zamân şübhe ediyoruz, bilmeyince bilmiyoruz ve ilh. diyecek olursak ne derk ediyorsak onu sıhhatle tercüme ve ifâde etmiş oluruz. İşte mes'ele burada ve bir şey meçhûlümüz olduğu zamân ma'lûmumuzdur diye nefsimize karşı irtikâb-ı kizb eylemek elimizdedir. Bu hâlde demek oluyor ki, bedâheti bedîhî kılan herkesin kendi nefsi, kendi vicdânıdır, başka bir şey değildir. İşte buna yakîn-i nefsî denir.

Bir diğerin ilmi onun için istediği kadar bedîhî olabilir, fakat benim için olamaz. Ben başkasının gözleriyle göremem, aklıyla düşünemem. "Kendi tahsîl ve tedkîk edeceğimiz şeyler hakkında diğerlerinin ne yolda mütâla'ada bulunduklarını değil, belki bizim kendimizin vâzıhan görebileceğimiz şeyi aramalıyız. Bunun hakkında diğerleri cümleten müttefik olsalar bile, bizim kanâ'atimizin husûlü için kifâyet etmez. Eğer kendi zihnimiz her

nev' mesâ'ili halle bizzât kâdir değilse, diğerleri tarafından getirilmiş [37] olan delâ'ilin cümlesini ezberden bilsek, yine hiçbir vakit riyâziyyûndan olamayız; ve eğer herhangi bir kaziyye hakkında kendimiz sağlam bir hüküm veremezsek, Eflatun'un ve Aristo'nun bütün ârâsını bilsek yine filozof olamayız. Fi'l-hakîka bu sûret ilim kesb etmek değil, târîh öğrenmek olurdu." Binâenaleyh filan mâddenin şu kitâba, bu kitâba, Aristo'ya ya İbn-i Sînâ'ya göre hakîkat olması bence lâzım değildir. Bence matlûb o mâddenin hakîkatini teslîmden evvel, kendimce bedâheten ma'lûm olup olmadığını nefsime mürâca'atla sormaklığımdır. Eğer benim nefsim, vicdânım evet derse o zamân onu hakîkat olarak kabûl ederim, ve illâ o bence hakîkat değildir. Ulûmda şehâdet-i vicdân ve hiss-i samîmî-i bedâhetten başka hâkim yoktur. Bugün biz önümüzdeki ulûm-ı müsbete ve sâlimeye karşı tamâmen böyle yapmıyorsak da, Descartes, o vakit tasarladığı teceddüd ve inkılâbı vücûda getirmek için başka türlü hareket edemezdi.

Diğer taraftan insânın böylece hâricî efendilerden âzâd olması kâfî değildir, bir de dâhil efendilerden yakasını kurtarmalıdır: Bunlar da insânın dâhilen mâlik olduğu infi'âlât, ihtirâsâttır. Arzû, hayâl, izzet-i nefs velhâsıl bizi "acele ve zehâb-ı mütekaddim ile" yani garezle muhâkemeye sevk eden şeylerin kuvve-i muhâkememiz üzerine te'sîri sâ'ir insânların ve sultaların hüküm ve nüfûzundan daha şedîddir. Zîrâ insân bunlara daha kolaylıkla tebe'iyyet eder. Binâenaleyh akıl gerek hâricî, gerek dâhilî her gûna nüfûz ve te'sîrâttan âzâde olarak, mefhûmlardaki vuzûh ve ayânı rü'yet etmelidir. Bu vuzûh ve ayân ne demek olduğunu anlamak için ise, herkesin kendi tecrübesine mürâca'atı kifâyet eder: "Birtakım şeyler vardır ki sâlim ve dikkatli bir zihin onları metin bir sûrette idrâk eder, ondan mutma'in olur, hiç zanna mahal kalmaz, kabûl ve teslîmleri için başka bir şeyin yardımına ihtiyâç bulunmaz. Meselâ herkes âşikâr sûrette görür ki, kendisi mevcûddur, tefekkür eder, bir müselles üç zıl'dan mürekkebdir, bir kürenin yalnız bir sathı vardır. Bu gibi [38] hakâyık ise zannolunduğundan ziyâde çoktur; fakat zihni bu kadar kolay şeylere tatbîke tenezzül olunmaz." Bundan anlaşılıyor ki, yalnız vâzıh ve ayân mefhûmlar ve bedîhî şeylerdir ki, bilâ-tecrübe vehleten ma'lûmdurlar. Havâs ve hayâl hakîkati göstermez. Bunlar ancak birtakım mübhem mefhûmlar

verir. Yalnız akıldır ki, hakîkî olmak hâssasını hâ'iz mefhûmlar keşfeder. İşte fikir ve istidlâle ihtiyâç messetmeksizin hakîkati doğrudan doğruya kavrayan bu fi'l-i akla hads (*intuition*) denir. Bununla bilinen şeyler, Descartes'ça en sağlam ve en mükemmel ma'lûmâttır. Fakat bu fi'l her zamân doğrudan doğruya kâbil olmadığı için istintâca (*déduction*) mürâca'at lâzım gelmektedir. İstintâc bile sıfat-ı yakîniyyesini hadsten isti'âre eder ve ona yaklaşması nisbetinde kesb-i kıymet eyler. İstintâc, müselsel ve zahmetli bir hadstir ki, mâhiyyeti âtîdeki kâ'idelerden anlaşılacaktır.

İkinci kâ'ide (Tahlîl): İlk nazarda bu kâ'ideden daha tabî'î, daha basît ve tatbîki daha kolay bir şey yok zannolunur. Hâlbûki mukaddime kabîlinden bir şey olmakla berâber, bu kâ'idenin hüsn-i tatbîki dikkat ve i'tinâya mütevakkıftır. Bir mes'elenin halli matlûb olsa ne yapmalıdır? Hiçbir mes'ele iyice anlaşılmaksızın hallolunamaz. Ve mes'eleyi iyice anlamak için onu taksîm etmelidir. Nasıl taksîm etmeli? Her mes'elede meçhûl bir şey bulunmakla berâber –çünkü aksi takdîrde ortada mes'ele bulunmazdı– aranılan meçhûlün, bizi başka şeyin değil, ancak bu şeyin taharrîsine sevk edecek ba'zı şerâ'it ve kuyûd ile ta'yîn edilmiş olması, yani diğer birtakım ma'lûm şeylerle ba'zı mu'ayyen münâsebâtı bulunarak büsbütün meçhûl olmaması tabî'îdir. İşte evvel emirde bu şerâ'it ve kuyûdun, bu münâsebâtın araştırılması lâzımdır; bunu yapmak için de zihnimizi bu şerâ'it ve kuyûddan her biri üzerine ayrı ayrı tevcîh ederek, bunların aradığımız meçhûlü ne dereceye kadar ta'yîn etmekte olduğunu, münâsebâtın mâhiyyetini, mürekkeb olduğu anâsırını birer birer tedkîk etmeliyiz. "Zîrâ zihn-i beşer bu husûsta iki hatâdan birine düşer: Ya mes'eleyi [39] ta'yîn için kuyûd ve şerâ'iti kendisine verilenden ziyâde alır, yahud bilakis o kuyûd ve şerâ'itten ba'zı şey atlar." Bir misâl getirelim ve bunu da riyâziyyâttan intihâb edelim. Çünkü Descartes bu usûlü, riyâziyyâtı tahsîl ederken bulmuş ve evvelâ riyâziyyâta tatbîk ederek ma'lûm olan netâyic-i azîmeye vâsıl olmuştur. Farz edelim ki, 3 ile 48 adetleri beyninde iki hadd-i vasat-ı mütenâsib bulmak matlûbdur. Eğer doğrudan doğruya bir mütenâsib-i muttasıla mürâca'at oluna idi, 3, 6, 12, 24, 48 demekten kolay bir şey olmazdı. Hâlbûki mes'elede yalnız birinci hadd ile son hadd verilmiş olduğundan, ameliyyât daha karışıktır. Zîrâ yalnız iki adedi yani 3 ile 48'i nazar-ı

mütâla'aya almak kâfî olmayarak, belki dördüncü bir adet de bulmak için 3 ve 3'le berâber diğer üçüncü adedi yani üç adedi birden nazar-ı mütâla'aya almak îcâb eder. Fakat mes'elede vaz' edilen şerâ'iti ayrı ayrı gözden geçirdiğimizde görürüz ki, bulunacak iki adedden her birinin 3 ile 48 beyninde hadd-i vasat-ı mütenâsib olması muktezîdir. Bu hâlde müşkili taksîm edelim ve evvelâ 3 ile 48 beyninde yalnız bir hadd-i vasat-ı mütenâsib bulalım. Bu 12'dir. Bundan sonra yine yalnız 3 ile 12 beyninde bir hadd-i vasat-ı mütenâsib yani 6 adedini bulmak kalır. İşte bu sûretle, müşkili taksîm sâyesinde, 6 ve 12 adedlerini bulmuş oluruz ki, ikisi de 3 ve 48 arasında hadd-i vasat-ı mütenâsibdir. Biz bu ameliyyâtta "her iki aded beyninde iki hadd-i vasat-ı mütenâsib" kaydını taksîm ederek, iki hadd-i vasatı birden arayacak yere, evvelâ birini, sonra ikincisini aramaktan başka bir şey yapmadık. Bu usûl, yalnız riyâziyyâta tatbîk olunsaydı, o kadar kıymeti olmazdı. Descartes der: "Şurasını beyândan korkmam ki, bizim usûlün bu kısmı riyâzî mesâ'ili hall için îcâd edilmemiştir; belki nev-ummâ riyâziyyâtı bu usûlün ameliyyâtında kesb-i mümârese için öğrenmelidir." Demek ki bu usûl her nev' mevzû'lara teşmîl edilmiştir. Bu ta'mîm iyi anlaşılmak için şuna dikkat etmelidir ki: Eşyâ iki nev'dir, bir takımı basît yahud [40] mutlak, diğeri mürekkeb yahud izâfî. Mutlak her şeyde aranılan mâhiyyet-i mücerrede ve basîtayı nefsinde hâvî olan şeydir. Meselâ diğer her şeyden müstakil olup başlı başına mevcûdiyyeti olan illet ta'bîr-i diğerle mü'essir, basît, küllî, bir, müstakîm, müsâvî, aynî gibi şeyler hep mutlaktır. İzâfî ise bunun aksidir. İzâfî olan şeyler müstakil olmayıp diğer şeylerle münâsebet-dâr olan ve binâenaleyh basît olmayarak mürekkeb bulunan şeylerdir. Meselâ eser, mürekkeb, cüz'î, kesir, münhani, gayr-i müsâvî, gayrî, hep izâfîdirler. Mutlak en basît ve en kolay şeylerdir, ve bunların kendilerinden daha basît ve daha kolay şeylere kalb ve ircâ'ları mümkün değildir. Bu böyle olunca, herhangi bir mevzû'a â'id bir müşkilin halli îcâb ettikde, kâ'idemiz mûcibince, müşkili birtakım eczâya taksîmden maksad onda ne kadar izâfî, mürekkeb şeyler varsa onları mutlak ve basît şeylere kalb ve ircâ' eylemelidir, tâ ki bu sûretle anlaşılması, bilinmesi güç olan şeylerin yerine kolay olan şeyler kâ'im olarak matlûb olan ilim hâsıl olsun. Meselâ mıknatısın mâhiyyetini bilmek matlûb olsa, eski usûlde derhâl bir mü'essir, esrârengiz bir şey, hâssiyet-

i câzibe ve mıknatısiyye diye bir şey uydurulurdu. Descartes'ın bunun yerine ikâme ettiği usûl ise büsbütün başkadır: Yapılacak şey meçhûl olan mıknatısı evvelce ma'lûm olan şeylere, mıknatıs mâhiyyet-i mürekkebesini hayyiz, şekil, harekât gibi mâhiyyât-i basîtaya ircâ' etmektir: "Tecrübenin bize mıknatısta gösterdiği âsârın cümlesini vücûda getirmek için bu mâhiyyât-ı basîtanın ne gibi bir ihtilât ve terekkübü iktizâ etmiş olduğunu istihrâca sa'y edilecektir." Felsefe-i kadîmenin gizli bir sûrette yine su'âl ve mes'eleyi ihtivâ eden yani devirden başka bir şey olmayan kaçamaklı ve kelime oyunundan ibâret cevâbları yerine böylece, usûl-i tahlîl sâyesinde, zihne kanâ'at-bahş ciddî izâhât-ı ilmiyyeye vâsıl olunmuş oluyordu.

Mıknatıs hakkında yapılan şey, âşikârdır ki, âlemde mevcûd her şey [41] hakkında icrâ olunabilir. "Hiçbir ma'rifet diğerinden daha mübhem addolunmamalıdır. Çünkü hepsi aynı mâhiyette olarak, bi-nefsihi ma'lûm olan şeylerin sırf bir terekkübünden ibârettir. Buna ise kimse dikkat etmiyor." Velhâsıl mevcûdâttaki kesret bu sûretle hayyiz, şekil, hareket gibi nâ-kâbil-i ircâ' az miktar ba'zı anâsıra kalbedilmiş olacaktır. Ve bu anâsırın muhtelif sûretlerde terkîbidir ki, bütün mevcûdâtın tenevvu'-ı bî-nihâyesini husûle getirmektedir. Biz de bu sûretle eşyânın mâhiyyetleri nedir, nasıl teşekkül etmişlerdir, nereden geliyorlar bileceğiz, anlayacağız. Hiçbir filozof ilm-i küll hakkında bundan vâzıh, bundan cesûrâne fikirde bulunmamıştır. Usûlün bu tatbîkâtı Descartes'ın en az kâbil-i inkâr meziyyetlerinden biridir ve bu sıfatladır ki, kendisi bütün asırların en büyük filozofları meyânında sayılmaya kesb-i liyâkat eylemiştir.

Üçüncü kâ'ide (Terkîb): Bir küll, iyi anlaşılmak için eczâ-yı mürekkebesine ayrıldıktan sonra, tâm bir ma'rifet hâsıl etmek için o eczâ-yı mürekkebeyi toplayarak o küllü yine teşkîl etmek lâzımdır. Bundan evvelki kâ'ide mürekkeb şeylerin ne sûretle mâhiyyât-ı basîtaya ircâ' edilmesi iktizâ ettiğini göstermiş idi; şimdi bu mâhiyyât-ı basîtadan hareketle münâsib bir sıra ile onları yeniden cem' ederek, işte hakîkatini anlamak istediğimiz şu mürekkeb küll, şu basît anâsırdan şu sûretle mürekkebdir demek lüzûmu gösteriliyor. Tahlîlden sonra işte terkîb. Bu küllü yeniden teşkîl etmek için anâsırın toplanmasında ri'âyeti îcâb eden nizâm ve sıra, Descartes'a göre usûlün en başlı, en esâslı kısmıdır.

Kendisi der ki: "Zihni beşerin kâbiliyeti fevkinde olmayan ulûm birbirine o kadar güzel revâbıt ile bağlı ve yekdîgerinden o kadar zarûrî netâyic ile tevellüd etmeye müsta'iddir ki, bunları bulmak büyük bir mahârete mütevakkıf değildir, yalnız şu şartla ki, en basîtlerinden başlanarak en mürekkeb ve âlîlerine çıkmanın yolu biline." Diğer bir yerde de şöyle der: "Bütün kitâbta bu kâ'ideden mühim bir şey yoktur... Mahâret-i beşeriyyenin kemâli bu kâ'idede mündemictir... Zîrâ bütün usûlümüz sıra ve nizâmdan ve hakâyıkı [42] keşf ve ihrâc için üzerlerine zihnin tevcîhi îcâb eden müşkilâtın tertîbinden ibârettir. Mübhem ve müşkil mesâ'ili, daha basît ve vâzıhlara tedrîcen ircâ' eder ve bu basîtlerin hads ve ma'rifetinden yine o derecât ile o mesâ'ile çıkmağa çalışırsak hakîkati adım adım ta'kîb etmiş oluruz. Usûlün mükemmeliyeti işte yalnız bu noktadan ibârettir. Ve bu kâ'ideye, ilme yanaşmak isteyenler tarafından karanlık ve yolları karışık bir mağaraya inildiği vakit ucu tutulması îcâb eden ip gibi, ri'âyet olunmalıdır. Hâlbûki çok kimseler ya bu kâ'idenin tavsiye ettiği şey üzerine i'mâl-i fikir etmiyorlar, ya ondan büsbütün bî-haberdirler ve yahud müstağnî olduklarını zannediyorlar; ve çok kerre en müşkil mes'eleleri o kadar nizâmsız tedkîk ediyorlar ki, âdetâ bir binâya çıkmak için yapılmış merdiveni bırakarak yahud görmeyerek yerden bir hamlede tepesine sıçramaya kalkışacak bir adama benziyorlar."

Tekmîl usûl kendisinden ibâret olan bu kâ'ide, anladık ki, bilinmesi kolay olan basît ve mutlaktan güç olan mürekkebe ve izâfîye çıkmaktır. Basît ve mutlak ne gibi şeyler olduğunu bundan evvelki kâ'idenin şerhinde gördük. Onlara, iki şey bir üçüncü şeye müsâvî olsalar, o iki şey mütesâvî olurlar gibi ulûm-ı müte'ârifeyi de ilâve etmelidir. Ulûm-ı müte'ârife muhtelif mâhiyyât-ı basîtayı yekdîgerine nev-ummâ bağlayan birtakım râbıtalardır. Fakat tedkîke neden bu mevâdd-ı basîtadan başlamalıdır? Çünkü bunların anlaşılması en kolaydır; yani zihin bunları doğrudan doğruya bir hads (*intuition*) ile derk eder, ve Descartes'a göre bizim bunlara mutlak ve mükemmel sûrette ilmimiz lâhik olur: "Eğer bu mâhiyyât-ı basîtadan birini tâm ve mükemmel sûrette bilmemekliğimiz i'tikâdında bulunacak olursak hatâ etmiş oluruz. Zîrâ aklımız eğer onunla, velev ki pek cüz'î bir sûrette münâsebette bulunacak olursa -ki bulunması da lâzımdır, çünkü kendisi hakkında herhâlde bir nev' muhâkeme-

de bulunuruz– bundan onu tamâmıyla bildiğimizi istidlâl etmekliğimiz îcâb eyler. Zîrâ aksi hâlde onun için basît denilemeyerek, belki evvelâ bildiğimiz, sâniyen bilmemek zehâbında bulunduğumuz şeylerden mürekkeb denilmek iktizâ eder." [43]

Mâhiyyât-ı basîta ve mutlaka bu sûretle mükemmelen ma'lûm olunca "bütün ilm-i beşer, bunlar diğer eşyânın teşekkülüne nasıl hizmet ediyorlar, burasını vâzıh sûrette görmekten ibâret kalır." Diğer eşyâyı terkîb eden aksâm ise birbirlerine öyle revâbıt-ı zarûriyye ile müttehiddirler ki, bu revâbıtı hads, idrâk etmeye kâdirdir. Şu kadar ki, burada hads, eşyâ-yı basîta ve ulûm-ı müte'ârife hakkında olduğu gibi, müşkili vehleten ihâta edemez. Çünkü ta'akkul olunacak şey müte'addid aksamdan mürekkebdir. Bu hâlde o aksâmın bir sıra ve nizâm tahtında müte'âkiben ve müteselsilen tedkîk ve imtihân edilmesinden başka çâre kalmaz. Bu sûrette olan tafahhusun ise ayrı bir nâm ile yâd olunması lâzım gelerek, Descartes buna istintâc (*déduction*) der: "Hadsi istintâc-ı sahîhden tefrîk ederiz. Zîrâ istintâcda bir hareket, bir nev' tetâbi' ve intikâl vardır. Hâlbûki hadste bu yoktur. Diğer taraftan istintâcın hads gibi bir bedâhet-i hâzıra ve âtiyyeye ihtiyâcı olmayıp, o sıhhatini kuvve-i hâfızadan alır. Bundan istidlâlen denilebilir ki: Bir mebde'in netâyic-i karîbesi, sûret-i takdîr ve mütâla'aya göre, ba'zen hads, ba'zen de istintâc ile ma'lûm olabildiği hâlde, mebâdî yalnız hads ile ve netâyic-i ba'îde ancak istintâc ile ma'lûm olur... Yekdîgerinden istintâc vâsıtasıyla istihrâc eylediğimiz kaziyyeler, istintâcımız sağlam ve bedîhî olmak şartıyla, cümleten bir hads-i hakîkîye ircâ' edilmiş olurlar. Fakat kazâyâ-yı müte'addide ve müteferrikadan bir netîce istihrâc ettiğimiz hâlde, ekseriyâ zekâmızın kudreti, bu kazâyânın kâffesini bir hads ile def'aten ihâtaya kifâyet etmediğinden, bu takdîrde, icrâ ettiğimiz ameliyyâtın sıhhat ve bedâheti bizim için kâfî olması iktizâ eder. Nitekim gâyet uzun bir zincirin bütün halkalarını bir bakışta görememekle berâber, her halkanın gerek üst, gerek alt taraftaki halkaya merbût olduğunu görmekliğimiz, son halkanın birinci halkaya merbût olduğunu gördük demekliğimiz için kifâyet eder."

Bu îzâhâta bir iki misâl îrâd edelim: "Meselâ bana bir cism-i [44] sulbün mâhiyyet ve havâssının tedkîki teklîf olunsa, evvelâ şurasına dikkat ederim ki, cism-i sulbün mâhiyyeti onu tahdîd eden satha tâbi'dir. Satıh acabâ burada basît yani mutlak mıdır?

Fakat satıh da kendisini tahdîd eden yahud hareketinden tevellüd eyleyen hattâ tâbi'dir. Öyleyse burada hatt mutlaktır. Binâenaleyh zihin, nizâm-ı hakîkîyi ta'kîb etmek için, evvelâ hutûtu ve hutûtun terkîbâtını mütâla'adan başlayarak, sonra sutûhu ve sutûhdan teşkîl olunabilecek muhtelif sûretleri mütâla'a eylemesi iktizâ eder. Asıl cism-i sulbü ki, nazar-ı mütâla'aya aldığımız aksâmın içinde en mürekkeb ve muğlak olan mâddedir, ancak en son nazar-ı mütâla'aya almaklığımız îcâb eder."

Diğer misâl: "Bir kimse inkisâr-ı ziyâ bahsinde bir adesenin bu'd-ı mihrâkîsini bulmak istese, ki şu'aât-ı mütevâziyenin ba'de'l-inkisâr birbirini kat' ettikleri mihrâk denilen nokta ile adese beynindeki mesâfedir, şurasını bi's-sühûle temyîz eder ki, o bu'dun ta'yîni zevâyâ-yı inkisâr ile zevâyâ-yı vürûd beynindeki nisbete tâbi'dir... Daha ileri gittikde anlar ki, zevâyâ-yı vürûd ile zevâyâ-yı inkisâr beynindeki nisbet, vasatların (*millieux*) tenevvu'u cihetiyle, o zevâyânın tebeddülüne tâbi'dir; ve bu tebeddül de kezâ, şu'aât-ı cism-i şeffâfın hey'et-i umûmiyyesine nüfûz ettiği cihetle, vasata tâbi'dir; ve şu'aâtın böyle cisme nüfûz etmek hâssasının bilinmesi, ziyânın mâhiyyeti ne olduğunun bilinmesini farz ettirir; nihâyet ziyânın mâhiyyetini bilmek umûmen bir kuvve-i tabî'iyye ne demek olduğunu bilmeye mütevakkıftır. İşte bu kuvve-i tabî'iyye bütün bu silsile-i mesâ'il içinde en son ve en mutlak haddir. Binâenaleyh hads vâsıtasıyla bütün bu kazâyâ rü'yet ve tefrîk edildikten sonra, tekrâr aynı derecelerden geçilecektir." Yani evvelâ bir kuvve-i tabî'iyye ne demek olduğu, sonra fi'l-i ziyâ ne demek idüğü, ba'dehu şu'aâtın bir cism-i şeffâftan nasıl geçtiği taharrî edilecek ve böylece kazâyâ-yı müte'âkibe silsilesi ta'kîb olunarak, âkibet bu'd-ı mihrâkîye vâsıl olunacaktır. Ve bu aksâm-ı müte'addidenin yekdîgerine olan revâbıt silsilesi, istintâc vâsıtasıyla ta'yîn olunacaktır. İstintâc, îzâhât-ı sâlifeden de anlaşıldığı veçhile, hadsden esâsen farklı bir şey olmayıp, belki zamâna ta'alluk ve intişârı olan bir hads-i nâkıstan ibârettir; ve ilm-i hakîkînin nümûnesi olan hadse rücû' ve inkılâba meyl [45] etmesi lâzımdır. Her hâlde ilmin şartı, hakîkati kavrayan dikkatli bir aklın sa'y ve ikdâmıdır.

Hulâsa-i kelâm, Descartes'ın usûlü biri nüzûl yani tahlîlden, diğeri urûc yani terkîbden ibâret iki hareket-i zihniyyeden mü-

rekkeb ameliyyâttır. Bu ise dikkat olunduğu hâlde görülür ki, bâlâda ta'rîf olunan tahlîl-i hendesîye tamâmen müşâbih ve onun tevsî' ve ta'mîmiyle umûmî bir usûle kalbinden ibârettir.

Dördüncü kâ'ide: Descartes *Nutuk*'un Latince'ye tercümesinde bu kâ'ideye: "Gerek hadd-i vasatları taharrî ederek, gerek müşkilâtın eczâsını gözden geçirerek" fıkrasını ilâve etmiştir. Şimdi şu kayd-ı îzâhî vâsıtasıyla, bu kâ'idenin ne demek olduğunu ta'yîn edelim:

Demek oluyor ki, evvelâ, hadd-i vasatların taharrîsinde hiçbir şey unutmamak için her cihette tâm ve mükemmel ta'dâdlar ve umûmî yoklamalar yapmalıdır. Bu hadd-i vasatlardan maksad nedir? Bunlar üçüncü kâ'ide mûcibince, mebde'den i'tibâren netîceye vâsıl oluncaya kadar arada halledilmesi lâzım gelen mes'eleler, müşkillerdir. Şöyle ki, yukarıda geçen misâlde, tahlîl vâsıtasıyla meydâna çıkan silsile-i kazâyânın son haddi olan kuvve-i tabî'iyye mefhûmu ile meçhûl olup keşfi matlûb bulunan bu'd-ı mihrâkî beyninde Descartes dört hadd-i vasat bulur. "Ba'zı kerre bi-nefsihi mebâdî-i bedîhiyyeden der-akab teşâ'ub etmeyen hakâyıka o kadar uzun silsile-i netâyic ve mülâzemât ile vâsıl olunur ki, kat' edilen tarîki hâtırda tutmak kolay olmaz. Bu hâlde za'f-ı hâfızanın bir hareket-i muttasıla-i fikriyye ile ikmâl edilmesini tavsiye eyleriz. Şurasını da ilâve ederim ki, bu hareket aslâ kat' edilmiş olmamalıdır. Fi'l-hakîka pek çabuk ve mebâdî-i ba'îdeden bir netîce istihsâl etmek isteyenler istintâcât-ı mutavassıta silsilesini, bunlardan hiçbirini kaçırmayacak derecede dikkatle gözden geçirmezler. Ve ma'amâfîh bunlardan biri, velev ki hepsinden ehemmiyetsizi olsun, unutulunca, silsile kopmuş ve netîcenin sıhhati halel-pezîr olmuş olur."

Sâniyen, hiçbir şeyi unutmamak için müşkilâtın aksâmını gözden geçirerek tâm **[46]** ve mükemmel ta'dâdlar yapmak lâzımdır. Bunun da ne demek olduğu ikinci kâ'ide hakkındaki îzâhâtımızdan anlaşılmıştır. Fi'l-hakîka ikinci kâ'ide müşkilâtı mümkün olduğu kadar aksâma taksîm etmeyi tavsiye eyler. Ve gördüktü ki, bu husûsta iki şık vardır. Evvelâ meçhûl bir şeyin mâhiyyetini tedkîk ve keşfetmek lâzım gelse, burada kısım kelimesi, o şeyin eczâ-yı mürekkebesinden her biri demektir. Sâniyen, halli matlûb bir mes'eleden bahsolunsa, kısım kelimesi, o mes'eleyi ta'yîn eyleyen şerâ'it ve kuyûd-ı husûsiyye demektir.

Erbâb-ı hendese tarafından en güç isbâtlarına vüsûl için isti'mâl oluna gelen hepsi basît ve sehl silsile-i delâ'il bana şu mütâla'ada bulunmaya vesîle bahş eyledi ki, insânların dâ'ire-i ilimlerine dâhil olabilen [38] bütün şeyler aynı sûretle yekdîgerinden teşa'ub eder, ve ancak bunların hiçbiri hakîkat olmadığı hâlde öyle olmak üzere kabûl edilmekten ictinâb olundukça ve birbirlerinden istintâcları için lâzım gelen sıraya [39] ri'âyet kılındıkça, hiçbir o kadar ba'îdlerine tesâdüf edilemez ki nihâyet vâsıl olunmasın ve hiçbir o kadar hafîsi bulunamaz ki âkibet keşfedilmesin. Ve bunların hangilerinden başlamak lâzım geleceğini [40] bulmak husûsunda çok zahmet çekmedim. Zîrâ en basît ve bilinmesi en kolaylarından başlanmak lâzım geleceği evvelce ma'lûmum idi; ve şimdiye kadar ulûmda taharrî-i hakîkat etmiş olanlar meyânında yalnız riyâziyyûnun ba'zı beyyinâta, [41] yani muhakkak ve bedîhî delâ'ile destres olabildiklerini nazar-ı dikkate aldığımda, bunların da taharrîlerinde en kolay ve basîtlerden ibtidâ eylediklerinde şübhe etmemekte idim, velev ki bundan, zihnimi hakâyıkla tagaddîye, delâ'il-i bâtıla ile aslâ adem-i iktifâya [42] alıştırılmaktan başka fâ'ide ümîd eyleyemem. Fakat bunun için, riyâziyyât nâm-ı umûmîsi tahtında yâd olunan bütün şu ulûm-ı cüz'iyyeyi tahsîle çalışmak niyetinde bulunmadım; ve mevzû'ları muhtelif olmakla berâber, bunlardaki muhtelif [43] nisbet veya tenâsüblerden başka bir şeyi nazar-ı dikkate almamaları cihetince cümlesinin müttehid olmaktan hâlî kalmadıklarına bakarak, yalnız umûmiyyet i'tibâriyle bu nisbetleri tedkîk etmekliğim ve hem de bunları, ancak bilinmelerini bana [44] daha ziyâde teshîle yarayacak mâddelerde farz etmekle berâber, diğer muvâfık geleceklere de sonra daha iyice tatbîk edebilmek için o mâddelere kat'â hasreylememekliğim evlâ olduğu fikrinde bulundum. Ba'dehu onları bilmek [45] için bazen her birini münferiden nazar-ı mütâla'aya almaya, bazen yalnız zabta ve yahud birçoğunu bir yere cem'e muhtâc olacağımı nazar-ı dikkate aldı-

Bu şerâ'itin ise mükemmelen ta'dâd ve tefakkud edilmesi zarûrîdir; yalnız birisi unutulsa mes'ele fâsid olur.

ğundan, onları daha iyi sûrette münferiden nazar-ı mütâla'aya almak için, hutûttan [46] daha basît, tasavvur ve havâssıma daha âşikâr sûrette kâbil-i arz bir şey bulamadığım cihetle hutût ile farz ve irâ'e etmekliğim; ve fakat hıfz, yahud birçoğunu bir yere cem' için, mümkün olduğu kadar kısa erkâm ile ifâde etmekliğim lâzım geleceği fikrinde bulundum ki; bu vâsıta ile tahlîl-i hendesî ile cebirde ahsen-i muhassenât olarak ne varsa isti'âre etmiş ve birinin kâffe-i mahâzîrini diğeriyle tashîh eylemiş oluyordum.[56]

Fi'l-hakîka şurasını beyâna cür'et ederim ki, intihâb ettiğim şu az miktar ahkâma tamâmıyla mürâca'at etmek bu iki ilmin şâmil olduğu bi'l-cümle mesâ'ili fasla bana o derecede suhûlet verdi ki, onları tedkîk ve imtihâna sarf ettiğim iki üç ay zarfında, en basît ve en umûmîlerinden başlayarak ve bulduğum her hakîkat ba'dehu diğer hakâyıkı bulmaya hâdim bir kâ'ide ve âlet olarak, değil yalnız mukaddemâ pek güç bulduğum birçoklarının keşiflerine muvaffak oldum, belki nihâyetlere doğru meçhûlüm olanların bile ne vâsıtalarla ve ne derecelere kadar halleri mümkün olduğunu ta'yîne muktedir olmakta bulunduğumu zanneyledim. Eğer her şeyde yalnız bir hakîkat [47] olduğu cihetle, onu her kim bulursa, o bâbda bilinmesi kâbil ne varsa bildiğini nazar-ı dikkate alacak olursanız, ihtimâl ki iddi'â-yı vâki'imden dolayı size pek mağrûr görünmem: Meselâ ilm-i hesâb öğrenmiş bir çocuk kavâ'idine tatbîkan bir cem' ameliyyesi yaptığı vakit, imtihân ettiği meblağa â'id olmak üzere, fikr-i beşerin bulabileceği şeyi bulduğundan emîn olabilir; çünkü hakîkî sırayı ta'kîb ve aranılan şeyin bi'l-cümle kuyûd ve şerâtini alâ vechi's-sıhha ta'dâd etmeyi tedrîs eyleyen usûl, kavâ'id-i hesâbiyyeye yakîn-bahş olan şeylerin cümlesini şâmildir.

Fakat bu usûlün en ziyâde mûcib-i hoşnûdum olan ciheti, bununla her husûsta aklımı mükemmelen olmasa bile, hiç olmazsa elimden geldiği kadar isti'mâlden emîn olmaklığım idi: Bundan başka o usûlü tatbîk ettikçe zihnimin kendi

56 Descartes'ın îcâd-kerdesi olan hendese-i hilyeye işâret. [47]

mevzû'larını yavaş yavaş daha ziyâde vuzûh ve ayân ile tefehhüm ve tasavvura kesb-i meleke ettiğini hissetmekte ve o usûlü hiçbir mâdde-i mahsûsaya hasretmediğimden, cebirin olduğu kadar ulûm-ı sâ'irenin de müşkilâtına yine o kadar fâ'ide ile tatbîk edeceğimi ümîd eylemekteydim. Fakat bununla önüme gelen her ilmin hemen tedkîkine cür'et eyledim değil; zîrâ bu bile yine o usûlün tavsiye eylediği sıraya muhâlif olurdu; fakat diğer ulûmun mebâdîlerini kâffeten felsefeden isti'âre eylemeleri lâzım geldiğine dikkat ederek, felsefede ise, henüz yakîn ifâde eder bir mebde' bulmadığımdan, evvel emirde bunda hâ'iz-i yakîn bir mebde' vaz'a sarf-ı makderet etmekliğim; ve bu ise en büyük bir mühimme ve bu husûsta acele ve zehâb-ı mütekaddim en ziyâde ihtirâz olunacak bir mâdde olduğu cihetle, o vakit bulunduğum yirmi üç yaşından ziyâde hâ'iz-i kemâl bir sinne vâsıl olmazdan, ve evvel emirde gerek [48] o zamândan evvel zihnime kabûl etmiş olduğum ârâ-yı fâsidenin cümlesini zihnimden kal' ve ihrâc, gerek bilâhare istidlâlâtıma mevzû' olmak için birçok tecrübeler icrâ ederek, ve gerek kendime ta'yîn eylediğim usûlde günden güne kesb-i mümârese için dâ'imâ tatbîkâtta bulunarak kendimi hâzırlamaya birçok zamân sarf etmezden mukaddem, o müşkilâtı halle kıyâm etmemekliğim lâzım geleceğini cezmeyledim.[57] [49]

57 Şimdi bu usûl hakkında mütâla'ât-ı umûmiyye kâbilinden denebilir ki, Descartes'ın üçüncü kâ'idesi, ki basîtten mürekkebe intikâl etmek ve âsârı mü'esserât ile îzâh etmektir, ancak gâyet nâdir ahvâlde tatbîk olunabilir. Bu kâ'ideyi dâ'imâ isti'mâl edebilmek, bugün bile ulemâ için yetişilmesi gayr-ı mümkün nihâyet kemâl gibi bir şeydir. Bilakis Descartes'tan beri ulûm-ı tabî'iyye her husûsta unsur-ı basîti aramak ve mevcûdâtı mebâdî-i evveliyyelerine ve âsâr ve hâdisâtı kavânîn-i umûmiyyelerine tahlîl ve kalbe çalışmaktan başka bir şey yapmamıştır. Demek oluyor ki, ikinci kâ'ide, ki Descartes'ın çokluk ehemmiyet vermediği usûl-i tahlîl ve istikradır (*induction*), ulûmun mecmû' usûlü olmuştur.

Descartes'ın usûlü kendi zamânına kadar müsta'mel olunagelene benzemediği muhakkak ve cümlece müsellemdir. Kartezyen usûlünde esâsen istintâc (*déduction*) kâ'idesine de ri'âyet edildiği âşikâr olmasına nazaran, bunun mekâtib ve medârisde sû-i isti'mâl derecesine varan eşkâl-i kıyâsdan (*syllogismes*) farkı nedir? Descartes'ın usûlünün alâmet-i mahsûsası ve en büyük yeniliği, husûl-i ilmi, zihnin dâ'imâ hareket ve fi'lde, dâ'imâ hayâtta olan fa'âliyetine tâbi' kılmasıdır. Ba'de-mâ birtakım yâbis ve mücerred ve ber-vech-i pîşîn makbûl ve mu'tekid düstûrların tatbîki değil, belki mevcûdu bi'n-nefs rû'yet eden aklın müşâhade-i zâtiyyesi, hadsîdir ki insânı hakîkate îsâl edecektir. Akla, kendisi ne ise o olmak, kendi tabî'atına tebe'iyyet ve kavânîn-i mahsûsasına ri'âyet eylemek, nazar-ı dikkatini bizzât nefsinde mevcûd mefhûmlar üzerine atfederek bunların nazra-i vâhidede künhüne varmak ve kendisinin hem mâhiyyet, hem hayâtı olan bir fi'l ile onlar beynindeki münâsebât-ı zarûriyyeyi keşfetmek kâfîdir.

Eski, yeni usûller arasında bir de şu fark vardır: "Kazâyâ-yı cüz'iyyenin **[49]** tertîb-i kıyâs veçhile dâ'imâ kazâyâ-yı külliyyeden istihrâc olunması lâzım geleceğini farz etmek hatâdır. Bu sûret, hakîkatin nasıl taharrî edilmesi lâzım geldiğini pek az bilmektir. Zîrâ muhakkaktır ki, hakîkati bulmak için dâ'imâ ma'lûmât-ı cüz'iyyeden başlayıp ma'lûmât-ı külliye ve umûmiyyeye intikâl etmek lâzımdır. Şu kadar ki, külliyeler bulunduktan sonra bi'l-mukâbele bunlardan da diğer cüz'iyyeler istihrâc olunabilir." Diğer taraftan mebâdî yahud evveliyât husûsunda da fark vardır: "Kudemâya göre, bir şey hem var hem yok olamaz sözü bir mebde'dir ki, hiçbir şeyin bizzât mevcûd olduğunu bildirmeye değil, belki bir şeyin mevcûdiyyeti bilindikten sonra onun hakîkatini şöyle bir kıyâs ile göstermeye yarar: "Bir şey varsa yok olamaz, falan şeyin ise varolduğu bence ma'lûmdur, öyle ise o şey yok olamaz." Bunun ise, o kadar ehemmiyeti yoktur ve bizi aslâ eskisinden ziyâde âlim etmez. Descartes'a göre ise, mebde'-i evvel şöyledir: "Nefsimiz mevcûddur, zîrâ bizim için nefsimizin mevcûdiyyeti en zâhir ve bedîhî şeydir."

ÜÇÜNCÜ KISIM
Bu Usûlden İstihrâc Olunmuş Ba'zı Kavâ'id-i Ahlâkiyye

Velhâsıl, içinde oturulan bir meskeni yeniden inşâya mübâşeretten evvel yıkmak, ve levâzımını[58] ve mi'mârları[59] tedârik etmek, yahud bizzât mi'mârlıkla meşgûl olmak[60] ve bir de plânını kemâl-i ihtimâmla çizmiş bulunmak[61] kâfî değildir; belki orada çalışılacağı müddetçe içinde huzûr ve râhatla oturulabilecek diğer bir meskenin tedâriki lâzımdır; [50] bu cihetle aklım beni muhâkemâtımda karârsızlığa mecbûr edeceği esnâda, ef'âlimde bî-karâr olmayarak, yine mümkün mertebe mes'ûdâne yaşamaktan hâlî kalmamak için, üç dört kâ'ideden ibâret kendime bir ahlâk teşkîl ettim ki, onu size burada bildirivereyim.

Bunların birincisi memleketimin kavânîn ve örf ve âdetine itâ'at, ve Allah'ın beni çocukluğumdan beri lutfen taht-ı terbiyesinde büyüttüğü dîne ale'd-devâm ve ri'âyet ederek, sâ'ir bi'l-cümle şeylerden en mu'tedil yani ifrât ve tefrîtten en âzâde, ve berâber yaşayacağım adamların en akıllılarınca umûmiyyetle mer'î olan ârâya tatbîkan hareket eylemek idi. Zîrâ kendiminkilerin hepsini yeniden imtihâna çekmek istediğim için hiç hükmünde tutmaktan başladığım cihetle, en akıllıların ârâsına tebe'iyyetten hayırlı bir şey yapamayacağımdan emîn idim. Ve İranîler ve Çinliler beyninde de bizim aramızdakiler kadar akıllı adamlar bulunması muhtemel olmakla berâber, kendimi berâber yaşayacağım insânlara uydurmaklığım en fâ'ideli olduğu, ve bunların ârâsı hakîkaten ne olduğunu bilmek için de, kendilerinin kavillerinden ziyâde fi'llerini

58 Bunlar ettiği tecârib ki, sonra muhâkemâtına esâs olmuştur.
59 Usûl.
60 Usûlünü evvelâ mesâ'il-i riyâziyyeye tatbîk hakkında ettiği tecrübe.
61 Kendisinin ta'yîn ettiği sıra, yani felsefeden başlayarak, sonra bundan sâ'ir ulûm için mebâdî istihrâc etmek. [50]

nazar-ı i'tibâra almaklığım lâzım geleceği zannında bulundum ki, bu sûret yalnız, ahlâkımızın fesadından dolayı, neye zâhib olduklarını kâffeten söylemeye râzı adamlar az bulunmasından değil, belki bununla berâber, birçoklarının kendi zehâblarının bizzât câhili olmalarından nâşîdir; çünkü bir şeye inanmaya vâsıta olan fi'l-i tefekkür ile, o şeye inanıldığını bilmeye vâsıta olan fi'l-i tefekkür yekdîgerinden başka olduğundan[62] ekseriyâ bu iki fi'lden biri bulunur da **[51]** diğeri bulunmaz. Ve seyyânen kabûl olunmuş ârâ-yı müte'addide içinde en mu'tedilleri hem dâ'imâ suhûletle kâbil-i tatbîk, hem de, her türlü ifrât fenâ olmak mu'tâd olmasıyla, galiba en hayırlıları olduktan başka, hatâ etmiş ve müntehâlardan birine sülûk etmek lâzım gelirken diğerini tutmuş bulunduğum hâlde, doğru yoldan en az ayrılmış olmak için, ancak en mu'tedil fikirleri ihtiyâr etmekte idim. Ve alelhusûs hürriyetinden bir şey fedâsını istilzâm eden kâffe-i mevâ'idi ifrât sırasına koyuyordum. Ve bu da, ukûl-ı za'îfenin televvünâtına çâre-sâz olmak için müstahsen ve belki de emniyyet-i mu'âşeret için yalnız mübâh bir tasavvur olduğu zamân, tarafeyni sebâta icbâr edecek va'd ve akdlerde bulunmaya müsâ'id kavânînin muhassenâtını inkâr ettiğimden dolayı değil, belki, dünyâda hiçbir şeyi dâ'imâ bir hâlde görmedikten mâ'adâ, nefsim husûsunda muhâkemât ve mütâla'âtımı ifsât değil, günden güne ıslâh niyetinde bulunduğum cihetle, mukaddemâ tasvîb eylediğim şeyi, sonra belki o şâyân-ı tasvîb olmaktan ârî kaldığı, yahud ben onu öyle takdîrden vazgeçtiğim hâlde de, yine evvelki gibi tasvîbe kendimi mecbûr tutacak olursam, büyük bir hatâ etmiş olacağım i'tikâdında bulunmaklığımdan nâşîdir.[63] **[52]**

---

62 Bir şeye i'tikâd edilir de i'tikâd edildiği hakkında i'mâl-i fikr olunmaz. İnsân bilmeyerek nelere mâlik değildir. **[51]**

63 Bu kâ'ide, hayr-ı ahlâkînin evsatta olduğuna dâ'ir Aristo'nun meşhûr nazariyyesini hâtırlattı. Fakat lafızdaki müşâbehete bakıp da ma'nâ ve maksaddaki fark-ı esâsîyi gözden dûr tutmamalıdır. Maksad, Aristo'ca bi'l-cümle ef'âl ve umûrda hayırlı olan ciheti ta'yîn için bir mi'yâr, Descartes'ça ise efkâr ve ârâdaki hakîkî tesbîte mahsûs bir mi'yârdır. Bundan başka evsat Aris-

İkinci kâ'idem, ef'âlimde elimden geldiği kadar sebât göstermek ve en meşkûk ârâda da bir kerre karâr verince, en emîn ve müteyakkın olanlardakinden az metânet ile devâm etmemek, ve bu husûsta, bir ormanda yollarını kaybedip de kâh bir tarafa kâh diğer tarafa teveccüh, ne de bulundukları yerde tevakkuf etmeyerek, dâ'imâ aynı cihete mümkün olduğu kadar doğru gitmeleri ve bu istikâmetlerini ibtidâda mahzâ tesâdüfî olarak almış olsalar bile, sonra za'îf sebeblere mebnî aslâ tebdîl etmemeleri lâzım gelen seyyâhları taklîd eylemek idi; çünkü bu hâlde tâm istenilen mahalle vâsıl olunmazsa, hiç olmazsa ağleb-i ihtimâlât ormanın ortasından ziyâde iyi bulunulacak bir yere çıkılır. Ve böylece ömrün a'mâli ekseriyâ hiç ihmâle müsâ'id olmadığından, en doğru ârâyı temyîz etmek elimizde olmadığı vakit, en muhtemellerine tevfîk-i hareket kılmak îcâb eylediği pek sağlam bir hakîkattir; ve hattâ bu muhtemelâttan ba'zılarında diğerlerinden ziyâde ihtimâl görmemekle berâber, bunlardan ba'zılarına karâr vermek; sonra onları, [53] fi'liyâta

---

to'ya göre bir mi'yâr-ı nazarî ve ilmîdir ki, mâdde-i hayrı sarâhat ve yakîn ile ta'yîne müsâ'id olmak iktizâ eder; Descartes'a göre ise bir mi'yâr-ı amelîdir ki, takrîbî ve sırf zannî bir şey gösterebilir. Hulâsa Aristo'nun kâ'idesi kat'îdir, uzun taharriyât netîcesinde bulup kabûl ettiği ve Eflatun nazariyyesine karşı koyduğu bir nazariyyedir. [52] Descartes'ın kâ'idesi ise, muvakkat bir şeyden ibârettir. Daha iyisinin adem-i vücûdu cihetiyle kavâ'id-i akliyyeye tevfîk-i harekete muvaffak olacağı vakte kadar nâçâr isti'mâl eylediği bir kâ'idedir. Bu cihetle Descartes'ın kâ'idesi, Aristo'nun nazariyyesine edilebilecek i'tirâzâttan vârestedir. Meselâ Aristo'ya denilebilir ki, her hâl ve umûrda evsat nasıl ta'yîn olunabilir? Çünkü kendisinin i'tirâfı veçhile, evsat eşhâs ve ahvâle göre tebeddül eder ve "ne bir adamdan beklenilen cesâret bir çocuktan beklenir, ne de kurda karşı gösterilen cesâret arslana karşı gösterilebilir. Bundan başka a'mâl-i azîme ve hayrât-ı âliye gibi nefsin fevka'l-âde bir fi'line tevakkuf eden fezâ'ili evsat ile olan ta'rîf-i fazîlete nasıl idhâl etmeli? Bu gibi i'tirâzât evsat kâ'idesinin adem-i kifâyetini teslîm eden Descartes hakkında ise vârid değildir. [53]

â'id oldukça, artık meşkûk addetmeyerek,[64] belki, bizi böyle bir karâra sevk eden sebeb de pek doğru ve pek muhakkak olmak için, o kabûl ettiğimiz ihtimâlâtı pek doğru ve pek muhakkak addeylemekliğimiz îcâb eder. İşte bu kâ'ide, o vakitten i'tibâren, beni, ba'dehu fenâlıklarına hükmeyledikleri şeylerde iyi etmiş gibi harekette karârsızlıkla devâm eden ukûl-ı za'îfe ve mütereddidenin vicdânlarını teşviş eylemesi mu'tâd olan nedâmetlerin cümlesinden kurtarmaya kifâyet eyledi.[65]

Üçüncü kâ'idem, tâli'den ziyâde nefsimi yenmeye ve nizâm-ı âlemden ziyâde kendi arzûlarımı değiştirmeye dâ'imâ gayret etmek, ve tamâmıyla yed-i iktidârımızda efkârımızdan[66] başka bir şey olmadığına, ve binâenaleyh, hâricimizde olan her şeyde, elimizden geleni yaptıktan sonra, muvaffak olamadığımız şeyler bizim nazarımızda kat'iyyen muhâl olduğuna i'tikâda umûmiyyetle kendimi alıştırmak idi. Ve yalnız bu mütâla'a beni, kesbedemeyeceğim hiçbir şeyi ba'demâ arzû etmekten men'e ve binâenaleyh irzâya kifâyet eder görünüyordu. Zîrâ irâdemiz âkilemizin nev-ummâ mümkün gösterdiği şeylerden başkasını istememeye tab'an müteveccih olduğundan,[67] hâricimizde olan menâfi'in kâffesini kudretimizden de o kadar ba'îd addedecek olursak, muhakkaktır ki hîn-i vilâdetimizde bizlere verilmesi lâzım gibi görünen şeylerden, kendi sun' [54] ve taksîrimiz olmaksızın mahrûm kaldığımız hâlde, bundan dolayı Çin veya Meksika tahtlarına mâlik olmamaktan ziyâde te'essüf etmeyiz; ve dedikleri gibi, zarûret-

64 Hayât-ı nazariyye ile hayât-ı ameliyyenin muvakkaten tefrîk edilmesine dikkat olunmalıdır.

65 Bu muvakkat değil, dâ'imî bir kâ'ide-i ahlâkiyye olmaya şâyândır.

66 Descartes'ça efkârdan (*pensées*) maksad, nefsin bi'l-cümle ef'âlidir.

67 Descartes'a göre irâde, hiçbir vakit âkileden büsbütün ayrılmaz: Biz hakkında hiçbir fikrimiz olmayan şeyi istemeyiz; fakat hakkında yalnız karışık bir fikrimiz olan şeyleri istemekliğimiz ekseriyâ vâki'dir. İrâde âkileden ayrılmaz ise de, ekseriyâ onu tecâvüz eder. İşte bu adem-i nisbetten hatâ tevellüd eyler. [54]

ten fazîlet çıkararak, hasta iken sağlam ve mahbûs iken azade olmaklığımızı, elyevm elmas kadar dayanıklı bir mâddeden vücûda ve kuşlar gibi uçmak için kanatlara mâlik olmaktan ziyâde arzû eylemeyiz. Fakat her şeye böyle bir nazar-ı hud'a-kâr ile bakmayı i'tiyâd edinmek uzun bir mümâreseye ve mükerrer mücâhadeye mütevakkıf olduğunu i'tirâf eder, ve mukaddemâ tâli'in hüküm ve tagallübünden kendilerini kurtarmaya, ve fakr ve ızdırâba rağmen, sa'âdet husûslarında ma'bûdlarıyla rekâbete muvaffak olan filozofların[68] sır ve hünerleri başlıca bundan ibâret olduğunu i'tikâd eylerim. Zîrâ bunlar tabî'at tarafından kendilerine çizilmiş olan hudûdu lâyenkati' nazar-ı te'emmüle almakla meşgûl olduklarından, yed-i iktidârlarında fikirlerinden başka bir şey olmadığına kendilerini o derecede iknâ' ederlerdi ki, yalnız bu mülâhaza onları sâ'ir şeyler hakkında hiçbir meyl ve hevese mâlik olmaktan men'e kifâyet eylerdi; ve eşyâ-yı sâ'ire kendilerinin o kadar dâ'ire-i tasarruflarında idi ki, bu hâlden dolayı kendilerini, tabî'at ve ikbâlden ne kadar behre-vâr olursa olsunlar, bu hikmete sâhib olmadıkları için istedikleri şeylerin cümlesine aslâ bu sûretle tasarruf edemeyenlerin hepsinden zengin, kâdir, hür ve mes'ûd addetmekte hakları var idi.[69] [55]

Nihâyet bu ahlâka bir netîce olmak üzere, içlerinden en iyisini intihâba sa'y için, insânların dünyâdaki meşâgil-i muhtelifesini birer birer gözden geçirmeyi tasmîm eyledim; ve diğerlerin meşgûliyetleri hakkında bir şey dememekle berâber, benim şimdiki meşgûliyetimde, yani bütün müddet-i hayâtımı aklımın terbiyesine ve kendime ta'yîn eylediğim usûle tevfîkan hakîkati öğrenmekte elimden geldiği kadar terakkîye hasreylemekte devâmdan hayırlı bir şey yapamayacağım fikrinde bu-

---

68 Revâkiyyûn.

69 Descartes'ın "elimizden geleni yaptıktan sonra" kaydına dikkat olunca, artık bu kâ'ide-i ahlâkiyyeye karşı, dâ'î-i atâlet ve keselân ve mâni'-i sa'y ve terakkîdir gibi i'tirâzlara mahal kalmaz. Elden gelmeyen ve insân için imkânın hâricinde bulunan şeyler için ise, sabır ve teslîmiyyetten başka ne yapılır? Yoksa aks-i hâl insânda sa'âdet ve huzûra imkân bırakmazdı. [55]

lundum. Bu usûlü isti'mâle başlayalıdan beri o derecede hoşnûdî kesb eyledim ki, dünyâda bundan tatlı ve ma'sûmânesi olabileceğini zannetmezdim; ve her gün o usûl vâsıtasıyla bana hayli mühim ve diğerlerince umûmiyyetle meçhûl görünen ba'zı hakâyık keşfeylediğimden, bundan dolayı hissettiğim mahzûziyet, zihnimi o kadar işgâl ediyordu ki; başka hiçbir şey vazîfemde değildi. Bundan mâ'adâ yukarıdaki üç kâ'ide ancak tahsîlde devâm hakkında olan niyetime mübtenî idi; zîrâ doğruyu eğriden tefrîk için Allah her birimize bir nûr vermiş olduğundan, eğer kendi kuvve-i mümeyyizemi vakti hulûlünde isti'mâle karâr vermemiş olsaydım, diğerin ârâsıyla bir ân kanâ'at etmeye mecbûr olduğum zehâbında bulunmaz; ve eğer varsa, daha hayırlılarını bulmak için hiçbir fırsatı kaybetmeyeceğimi ümîd etmemiş olsaydım, o ârâya ri'âyetle kendimi vesveseden kurtarmaz; velhâsıl, vâsıtasıyla isti'dâdım dâ'iresi dâhilinde olabilecek bi'l-cümle ma'lûmâtı kesbden emîn olmak fikrinde olmaklığımdan dolayı, yine vâsıtasıyla ile'l-ebed iktidârım dâhilinde olabilecek kâffe-i menâfi'-i hakîkiyyeyi iktisâbdan mutma'in olmak i'tikâdında bulunduğum bir tarîke sülûk etmemiş olsaydım, arzûlarımı tahdîd ile kanâ'at gösteremezdim; husûsa ki, irâdemiz [56] her şeye, ancak âkilemizin kendisine onu iyi veya fenâ olmak üzere arz etmesine göre meyl veya nefret edegeldiğinden, iyi yapmak için iyi muhâkeme etmek[70] ve elden geldiği kadar iyi yapmak, yani bi'l-cümle fezâ'ili ve bununla berâber kesbi kâbil menâfi'-i sâ'irenin cümlesini tahsîl eylemek için elden geldiği kadar iyi muhâkeme etmek kâfîdir; ve bunun böyle olduğunda kanâ'at hâsıl olunca hoşnûd ve mes'ûd olmamazlık edilemez.[71]

Bu te'âlimi böylece elde ettikten ve indimde dâ'imâ en evvel makbûl hakâyık-i dîniyye ile berâber bir tarafa koyduktan sonra, bâkî kalan kâffe-i ârâmdan serbestçe vazgeçmeye teşeb-

70 Sokrates ve Eflatun da bu fikirde idiler. Hayrı bilen hayrı işler ve fazîlet ilimden ibârettir, derlerdi. Fakat bu nazariyye insânın hevesât ve ihtirâsâtını kâle almamak nâkısasıyla şâibedârdır.

71 Descartes ölünceye kadar bu karârında sebât etmiştir. [57]

büs edebileceğime hükmeyledim. Ve bâhusûs bütün bu efkârın zihnime geldiği ocak başında müddet-i medîde kapanıp kalmaktan ziyâde, insânlarla ihtilât etmekle bu maksadımı elde edebileceğimi ümîd eylediğim için, kış henüz kâmilen hitâm bulmamış idi ki, tekrâr seyâhate başladım. Ve müte'âkib dokuz senede, âlemde oynanan komedyalarda oyuncu olmaktan ziyâde seyirci olmaya gayret ederek, şurada burada yuvarlanmaktan başka bir şey yapmadım; ve her mâdde hakkında bilhâssa onu maznûn ederek aldanmaklığımıza vesîle verebilen şey üzerine sarf-ı fikir ettiğim sırada, zihnime evvelce girebilmiş olan bütün hatâları köklerinden çıkarmakta idim. Bundan dolayı şekk etmek için şekk eden ve dâ'imâ mütereddid bulunmayı kendilerine iş edinen hisbânîleri taklîd etmiş olmam. Zîrâ bilakis, benim bütün niyetim ancak iktisâb-ı itmi'nâna ve yalçın [57] kayayı yahud balçığı bulmak için kaypak toprağı ve kumu terke ma'tûf idi.[72] Buna ise zannedersem hayli muvaffak olmaktaydım; husûsan ki, tedkîk ve imtihân ettiğim kazâyânın butlân ve meşkûkiyetini birtakım faraziyyât ile değil, belki vâzıh ve mü'temen istidlâlât ile keşfe çalıştığım sırada, dâ'imâ kendisinden kifâyet derecede müteyakkın ba'zı netâyic istihsâl eylemeyeceğim derecede meşkûk olanına aslâ tesâdüf etmemekte idim, velev ki ondan başka yakînî bir şeyi hâvî olmasın. Ve eski binâyı yıkarken, sonra bir yenisinin kurulmasına yaramak için, ekseriyâ enkâzını hıfzettikleri gibi, ben de, esâssız ve vâhî addettiğim bi'l-cümle ârâ ve zünûnumu mahveylediğim sırada, birtakım müşâhedât ve tecâribde bulunmakta idim ki, bunlar bilâhare daha ziyâde muhakkaklarını te'sîsime hizmet eyledi. Fazla olarak da, kendime ta'yîn eylediğim usûlde kesb-i mümâreseye devâm ediyordum. Zîrâ bütün efkârımı umûmiyyetle o usûlün kavâ'idine tatbîkan yü-

72 Descartes'ın şekkine "şekk-i usûlî" denir ki hakîkate vüsûl için muvakkat bir vâsıtadan ibârettir. Hisbâniyyûnun şekki gibi değil; zîrâ bunlar hakîkati bulmak için değil, belki şekk etmek için şekk ederler. Ve bunların şekki muvakkat bir usûl değil, kat'î bir mezhebdir.

rütbeye ihtimâm ettikten başka, ara sıra tahsîs ettiğim ba'zı sâ'atleri, o usûlü, bilhâssa müşkilât-ı riyâziyyede, ve hattâ, bu kitâbta[73] îzâh edilen birçoklarında icrâ eylediğimi göreceğiniz veçhile, ulûm-ı sâ'irenin kifâyet derecede metîn bulmadığım bi'l-cümle mebâdîsinden [58] ayırmakla müşkilât-ı riyâziyyeye ke'en-temsîl edebildiğim diğer müşkilâta da tatbîk eylemeye sarf ediyordum. Ve böylece tatlı ve ma'sûmâne bir ömür geçirmekten başka işleri olmayıp da, lezâ'izi rezâ'ilden temyîz husûsunda içtihâd eden, ve canları sıkılmaksızın boş vakitlerinden istifâde için muvâfık-ı nâmûs bi'l-cümle eğlencelere mürâca'at eyleyen adamlardan zâhiren başka türlü yaşamaksızın, belki kitâb mütâla'asından ve üdebâ ile musâhabetten başka bir şey yapmadığım sûrettekinden ziyâde tasavvurumu ta'kîbden ve tahsîl-i hakîkat ile müstefîd olmaktan hâlî kalmamakta idim.

Bununla berâber, ulemâ beyninde münâkaşa olunagelen müşkilât hakkında henüz hiçbir karâr vermeden, ne de âmmî felsefeden daha yakînî diğer bir felsefenin esâsını taharrîye başlamadan, bu dokuz sene mürûr eyledi. Ve benden evvel böyle bir tasavvurda bulunup da bana muvaffak olamadılar gibi görünen müte'addid ashâb-ı fetânetin misâli bana o kadar müşkilât tahayyül ettirmekte idi ki, eğer ba'zılar tasavvurumu mevki'-i husûle getirdiğimi işâ'a etmemiş olsalardı, belki daha şimdiden ona teşebbüse cür'et etmezdim. Onlar bu mütâla'alarını neye ibtinâ ettiklerini bilemem; eğer ben buna sözlerimle min-cihetin yardım etmiş isem, o da bir mezheb sâhibi olduğumu iddi'âdan ziyâde, biraz tahsîl etmiş olanlarca mu'tâd olmadığı üzere, bilmediğim şeyi daha hâlisâne i'tirâf etmiş olmaklığımdan, ve belki de diğerlerin muhakkak addettikleri birçok şeylerden şübhe etmek için elimde olan delâ'ili göstermekliğimden neş'et etmiş olmalıdır. Fakat, beni olmadığım bir şey zannetmelerini istemeyecek kadar da hulûs-i kalbe

73 *İnkisâr-ı Ziyâ* ve *Hâdisât-ı Cevviyye* bahisleri, işbu *Usûl Hakkındaki Nutuk* ile berâber bir cilt olarak neşredilmiş idi, ve *Nutuk* o kitâbın mukaddemesi idi. [58]

mâlik olduğum için bana atfedilen iştihâra kesb-i liyâkata her türlü vesâ'it ile çalışmaklığım [59] lâzım geldiği i'tikâdında bulundum ve bundan tâm sekiz sene evvel, bu arzû bana kendileriyle mu'ârefem olan adamlara tesâdüf edebileceğim yerlerin hepsinden uzaklaşarak, buraya[74] çekilmeye karâr verdirdi. Burası öyle bir memleket ki, muhârebâtın uzun uzadıya sürmesi sâyesinde te'essüs eden nizâm ve âsâyişe bakılınca, burada tutulan ordular ancak semerât-ı sulhten daha ziyâde emniyyet ile istifâde edilmesine hizmet ettiği zannolunur; ve gâyet fa'âl ve diğerlerin işlerini merâk etmekten ziyâde kendi işleriyle meşgûl bir büyük kavmin içinde, en kalabalık şehirlerdeki teshîlâtın hiçbirinden mahrûm olmaksızın, en uzak çöllerde mümkün olabileceği kadar tenhâda yaşamaya muvaffak oldum. [60]

DÖRDÜNCÜ KISIM
Allah'ın ve Nefs-i İnsânînin Mevcûdiyyetini İsbât Eden Delâ'il ki Mâ-ba'de't-tabî'iyyâtın Esâslarıdır

Bilmem size orada[75] olan ilk tefekkürâtımdan bahsetmeli miyim: Zîrâ bunlar o kadar mâ-ba'de't-tabî'î, o kadar az me'nûs şeylerdir ki, belki herkesin zevkine muvâfık gelmez; bununla berâber, vaz' ettiğim esâslar derece-i kâfiyede sağlam olup olmadıkları muhâkeme edilebilmek için, kendimi onlardan bahse nev-ummâ mecbûr da görüyorum. Çoktan beri şurasına dikkat etmiş idim ki, ahlâk husûsunda, bâlâda[76] îzâh edildiği veçhile, bazen pek meşkûk oldukları bilinen ârâya da, gûyâ muhakkak imişler gibi, ri'âyet eylemek lâzımdır; fakat şimdi ben mâdemki sırf taharrî-i hakîkate hasr-ı nefs etmek is-

74 Hollanda'ya. [60]
75 Hollanda'da.
76 İkinci kâ'ide-i ahlâkiyyede. [61]

tiyordum, yukarıki kâ'idenin tamâmen aksini yaparak, kendilerinde zerre kadar şübhe tasavvur eylediğim şeylerin kâffesini, ba'dehu zihnimde tamâmıyla muhakkak bir şey kalıp kalmayacağını görmek için, büsbütün bâtılmış gibi zihnimden çıkarmaklığım lâzım geldiği i'tikâdında bulundum. Binâenaleyh havâssımız bizi bazen aldattığı için, hiçbir şey bize onların tasavvur ettirdiği gibi mevcûd olmadığını farz etmek istedim; ve mâdemki hendesenin en basît mevâddında bile hîn-i istidlâlde yanılarak, birtakım **[61]** kıyâsât-ı fâside tertîb eden adamlar vardır ve mâdemki ben de herkes gibi müsta'id-i hatâyım, mukaddemâ isbât olmak üzere kabûl etmiş olduğum bi'l-cümle delâ'ili de bâtıl addiyle zihnimden ihrâc eyledim; ve uyanıkken mâlik olduğumuz kâffe-i efkârın uyurken de, hiçbiri bu esnâda hakîkî olmadığı hâlde, aynıyla zihnimize gelebileceğini nazar-ı dikkate alınca, o vakte kadar zihnime ne kadar şey girmiş ise, hepsinin hayâlât-ı rü'yâdan ziyâde muvâfık-ı hakîkat şeyler olmadığını da sûretâ i'tibâra karâr verdim.[77] Fakat her şeyin böylece bâtıl olduğunu düşünmek istediğim sırada, bunu düşünen benim bi'z-zarûre bir şey olmaklığım lâzım geleceğine der-akab intikâl ettim; ve şu "Düşünüyorum öyleyse varım" hakîkati hisbânîlerin (*sceptiques*) tekmîl taşkın farazâtıyla sarsılmayacak derecede metîn ve muhakkak olduğunu görerek, bu hakîkati aradığım felsefenin ilk mebde'i ol-

77 Bizde İmâm-ı Gazâlî de böylece her şeyden şekk etmeye kadar varmış idi. Descartes ile onun tuttukları yollar buradan ayrılır. Gazâlî buraya kadar geldikten sonra habl-i diyânete sarılmaktan başka çâre bulamayarak, felsefeden ferâgat, sınıf-ı mütekellimîne iltihâk eylemiştir.

Descartes'dan sonra gelen İngiliz Locke ve Alman Kant nâm filozoflar, işbu usûlü şekkin tevsî' ve teşmîli olmak üzere bütün kuvâ ve havâssımız, bunların mâhiyyetlerini ta'yîn ve değerlerini takdîr için dakîk bir imtihâna çekmek, yani akl-ı beşeri tahlîl ve intikâd etmek usûlünü meydâna koymuşlardır.

mak üzere bilâ-tereddüd kabûl edebileceğime hükmeyledim.[78]
[62]

78 "Düşünüyorum, öyleyse varım" kaziyyesi, ilk nazarda şöyle bir kıyâsın netîcesi olmak lâzım gelir gibi görünür: Her düşünen vardır ve ben düşünüyorum. Öyleyse ben varım. Fakat pek zâhirdir ki, eğer Descartes böyle hareket etmiş olsa idi, doğru olmazdı. Fi'l-hakîka kendisi bundan evvel zihnindeki bütün ârâ [62] ve akvâli meşkûk ve bâtıl addederek reddeylemiş idi. Şimdi nasıl olur da: Her tefekkür eden mevcûddur, küberâsının sıhhatinden emîn olabilir. Bundan başka bu takdîre göre, "Düşünüyorum öyleyse varım" kaziyyesi Descartes'ın tekrâr-be-tekrâr beyân eylediği veçhile, felsefenin birinci mebde'i olacak yere diğer bir mebde'in netîcesi olmak îcâb ederdi. Hâlbûki Descartes der ki: "Biz kendimizin düşünür şeyler olduğumuzun farkına vardığımız vakit, bu bir evveliyyedir ki, hiçbir kıyâsdan istihrâc olunmamıştır. Ve bir kimse "Tefekkür ediyorum, öyleyse mevcûdum" dediği zamân, tefekküründen kendi mevcûdiyyetini bir kıyâsın sevk ve icbârıyla değil, bi-nefsihi ma'lûm bir şey olmak üzere istintâc ve istidlâl eder. Âdetâ bunu bir hareket-i akliyye ile def'aten keşf ve rü'yet eyler. Eğer bunu bir kıyâstan istihrâc etmiş olsaydı, evvel emirde her tefekkür eden şey mevcûddur, küberâsını tasdîk etmiş olması iktizâ ederdi. Hâlbûki bilakis bu küberâ kendisine eğer mevcûd olmasa düşünmesi kâbil olmayacağını nefsinde derk eylemesiyle ma'lûm olmuştur. Zîrâ ma'lûmât-ı cüz'iyyeden kazâyâ-yı külliyeyi teşkîl etmek zihnimizin bir hâssasıdır." Yoksa, yukarıda da demiş olduğumuz veçhile, ma'lûmât-ı cüz'iyyenin dâ'imâ kazâyâ-yı külliyyeden istintâc olunması lâzım gelir zannetmek hatâdır.

Bununla berâber, Descartes ile birlikte denilebilir ki, "Düşünüyorum, öyleyse varım" kaziyyesini tasdîk etmek için, düşünce yani fikir ve yakîn ve varlık ne demek olduklarını evvelce bilmek lâzımdır. Ma'a-hâzâ o kaziyyenin bu ma'lûmâttan şekl-i kıyâs ile istintâc edildiğini ve tefekkür etmek için mevcûd olmak lâzım geldiğinin o kıyâsda bir küberâ olduğunu iddi'âya kadar varmak iktizâ eder. Zihin bu gibi ameliyyâtın cümlesinden vâreste olarak bir fi'l-i hads ile vehleten düşünüyorum, varım deyiverir. Velhâsıl mantıkıyyûn lisânınca bu kaziye, bedîhiyyâttan bir evveliyye ve hiç olmazsa, şıkk-ı ahîre göre bir fıtriyyedir.

Ba'dehu, ben ne olduğumu dikkatle nazar-ı mütâla'aya alarak ve benim bir bedene mâlik olduğumdan ve bulunacağım bir dünyâ ve mekân bulunduğundan tecâhül edebileceğimi, ve fakat bununla ben kendimin mevcûd olduğumdan tecâhül edemeyeceğimi; [63] ve bilakis diğer şeylerin hakîkati husûsunda şübheye düşmekliktendir ki, kendi mevcûdiyyetim pek bedîhî ve pek muhakkak sûrette zâhire çıktığını ve bunun aksi olarak eğer yalnız düşünmekten hâlî kalsam, velev ki tasavvur ettiğim sâ'ir şeylerin cümlesi doğru olsun, kendimin mevcûd olduğumu i'tikâd etmek için elde hiçbir delîlim olmayacağını görerek, bundan şurasını anladım ki ben, bütün zât ve mâhiyyeti tefekkürden ibâret olup mevcûd olmak için hiçbir mahalle muhtâc ve hiçbir mâddî şeye tâbi' bulunmayan bir cevherim; şu sûretle ki, şu ben denilen şey, yani nefs (*ame*), ki

---

İ'tirâz: "Düşünüyorum, öyleyse varım", pekâlâ, fakat "varım" ne demek? [63] Ben ne olarak varım? Tefekkür ancak bir hâdise-i vicdâniyye olmak üzere kabûl edilebileceğinden ve bundan fikrin bir cevher olarak mevcûdiyyetine intikâl olunamayacağından buna istinâden dermeyân edilen "varım"daki mevcûdiyyetin de bir hâdise-i vicdâniyyeden ibâret olması îcâb eder. Yani ben varım, fakat yalnız kendi zihnimde, yalnız kendi vicdânıma göre, yalnız bir hâdise olmak üzere varım demek olur. Hâlbûki Descartes'ın maksadı bu değildir. O kendisinin bir hâdise olarak değil, belki bir cevher olarak mevcûd olduğunu iddi'â eder. Fakat bu hâlde düşünüyorum ile varım arasında te'âdül bulunmaz. Çünkü tarafeynden biri bir hâdise öteki bir cevher oluyor. Böylece vücûd-ı zihnîden vücûd-ı hâricîye intikâl nasıl mümkün olur? Bu mümkün olabilmek için zihn-i beşerin hârice mutâbık olduğuna, hakîkat-i hâriciyyeye doğrudan doğruya vâsıl olabileceğine i'tikâd ister. Bununla berâber denebilir ki, zâten Descartes'ça mevcûdiyyet denilen şey sırf istihzârî (*représentatif*) bir mevcûdiyyettir, yani mevcûdiyyetin bizim zihnimizin hâricinde bir ma'nâsı yoktur ve müdrikiyyet (*perceptibilité*) ile mevcûdiyyet müte'âdil ta'bîrlerdir. Bu hâlde i'tirâza mahal kalmaz.

ben ne isem onunlayım, bedenden tamâmıyla ayrı[79] [64] ve hattâ bilinmesi ondan esheldir[80] ve beden mevcûd olmasa bile o, yine ne ise tamâmen o olmaktan hâlî değildir.

---

79 Descartes'ın, nefsin bedenden ayrı olması hakkındaki fikri iyice anlaşılabilmek için diğer âsârına mürâca'at edilmelidir. O der ki: "Bende ayân ve vâzıh olarak iki sûret-i zihniyye (*idée*) vardır ki birisi fikir (*pensée*), diğeri hayyiz [64] (*etendu*) sûret-i zihniyyeleridir. Bu iki sûret-i zihniyye birbirinden büsbütün başkadırlar. Çünkü fikrin etvâr ve a'râzı infi'âlât, irâdât, suver-i zihniyyedir. Hayyizinkiler ise şekil, harekettir. Bu etvârın öteki etvâra ircâ'ı gayr-i kâbil olduğu ise âşikârdır. Her âşikâr olarak ta'akkul ettiğimiz şey ise hakîkattir. İşte Descartes'ın nâ-kâbil-i zevâl sûrette te'sîs meziyyetine mâlik olduğu nokta, fikir ile hayyiz arasında hiçbir münâsebet ve müşâbehet olmamasıdır. Descartes'a göre nefis, mahz-ı fikirden ibârettir. Cisim de mahz-ı hayyizden başka bir şey değildir. Bu böyle olunca ikisinin ayrı ayrı şeyler olmasını kabûl etmek lâzım gelir. Fikirden maksad yalnız ef'âl-i akliyye değildir: "Ben tefekkür eder, yani tasdîk, inkâr eder, az şey bilir, çok şey bilmez, sever, nefret eder, ister, istemez, tahayyül eder bir şeyim."

80 Çünkü nefis bize bilâ-vâsıta yani doğrudan doğruya ma'lûmdur. Bu bâbda ilim ile şey-i ma'lûm beyninde, velev ki aklen olsun, bir fark ta'yînine mahal yoktur; o cihetle nefsin gerek mevcûdiyyeti, gerek mâhiyyeti hakkında şekk etmek muhâldir. Ecsâm, ebdân ise bize bi'l-vâsıta ma'lûmdur. Yahud daha doğrusu bunlar ma'lûmiyet kelimesinin medlûl-i hakîkîsi ve sarîhine göre aslâ ma'lûm değildir. Burada ma'lûm olan ancak bizim mahsûsatımız yani esbâb-ı hâriciyyenin te'sîriyle bizde hâsıl olan intibâ'ât ve ahvâl-i rûhiyyedir. Bizzât bu esbâb-ı hâriciyye ma'lûm değildir. İşte buna binâen âlem-i hâricînin mevcûdiyyeti hakkında şekke zâhib olmakta -her ne kadar âlem-i hâricînin bizim özümüzde olan te'sîrine nazaran bu te'sîrin bir mü'essiri, bir sebebi olması lâzım geleceğine göre müşkilât olmakla berâber- yine hiç olmazsa tenâkuza düşmeksizin imkân vardır. Ve hele âlem-i hâricînin bu bizim tasavvur ettiğimiz gibi olmasında şekk etmek mümkündür. Zîrâ benim vücûduma batan iğne hâsıl ettiği ağrıya müşâbih olmadığı gibi esbâb-ı mahsûsâtımızın da

Bundan sonra, bir kaziyyenin hakîkî ve yakînî olması neye mütevakkıf olduğu umûmiyyet i'tibâriyle mülâhaza edelim; zîrâ mâdemki ber-vech-i bâlâ [65] bir kaziyye buldum ki, yakîn ifâde ettiğini biliyorum, bu yakîn neden ibâret olduğunu da bilmekliğim lâzım geleceği fikrinde idim. Ve şu "Düşünüyorum, öyleyse varım"da düşünmek için mevcûd olmak lâzım geldiğini pek vâzıh sûrette görmemden başka doğru söylediğim hakkında beni te'mîn edecek bir şey olmadığına dikkat eylediğimden, gâyet âşikâre ve vâzıhâne olarak ta'akkul eylediğimiz şeylerin hep hakîkî olduklarını bir kâ'ide-i umûmiyye olmak üzere kabûl edebileceğime ve ancak vâzıhâne ta'akkul eylediğimiz ne gibi şeyler olduğunu iyice ta'yînde ba'zı müşkilât bulunduğuna hükmeyledim.

Bundan sonra, şekk ettiğimi, ve binâenaleyh benim vücûdum (*etre*)[81] büsbütün mükemmel olmadığını te'emmül ederek –çünkü bilmek şekk etmekten ziyâde büyük bir kemâl olduğunu görüyorum– benden mükemmel bir şeyin vücûdunu düşünmeyi nereden öğrendiğimi aramaya sarf-ı dikkat ettiğimde, bunun hakîkaten daha mükemmel bir mâhiyyetten olmak lâzım geleceğini bi'l-bedâhe tayakkun eyledim. Benim hâricimde bulunan gök, yer, ziyâ, harâret ve sâ'ir binlerce eşyâ hakkında mâlik olduğum efkâra gelince, bunların nereden geldiklerini bilmek husûsunda o kadar müşkilât içinde değildim, zîrâ o efkârda onları bana fâ'ik kılabilecek hiçbir şey görmediğimden, eğer hakîkî iseler, hisse-yâb-ı kemâl olması cihetinden benim tabî'atımın tevâbi'inden olduklarını; ve eğer değil iseler, benim o efkârı ademden edinmiş yani onlara kendimde bir noksân olmak üzere mâlik bulunmuş olduğumu i'tikâd edebilirdim. Fakat benim vücûdumdan [66] mükemmel

---

mahsûsâtımıza benzemesinde bir sebeb yoktur. Ama nefsin ma'lûmiyeti hiç böyle değildir. [65]

81 Burada ve âtîdeki fıkralarda olan vücûd (*etre*) beden demek değildir, mücerred olarak mevcûd demektir. [66]

bir vücûd sûret-i zihniyyesi (*idée*)[82] buna mukayyes olamazdı: Zîrâ bunu ademden edinmiş olmak, âşikâre gayr-ı mümkün bir şey idi; ve ekmelin nâkıs, ikmâlin tetimmât ve tevâbi'inden olmasında, ma'dûmdan bir şey zuhûra gelmesindekinden az kerâhat bulunmadığı cihetle, onu kendi kendimden de edinmiş olamazdım; bu hâlde o sûret-i zihniyyenin bana bir mâhiyyet tarafından verilmiş olması kalır ki, o mâhiyyet hakîkaten benden mükemmel ve belki tasavvur edebileceğim bi'l-cümle kemâlatı nefsinde câmi' bir mâhiyyet, yani hulâsâ-i kelâm Allah olsun.[83] Buna şunu da ilâve ettim ki, mâdemki

---

82 Burada ve âtîdeki fıkarâtın cümlesinde sûret-i zihniyye (*idée*) kelimesi akılda bi'l-fi'l bir mevcûdiyyete mâlik olan her şeye denir. "Ben istediğim ve korktuğum vakit bu arzû ve bu havf bence suver-i zihniyye idâdına idhâl edilmiştir" (Descartes). "Idée"ye fikret, fikir demek bunu "pensée" ile karıştırmak demek olur ki, hiçbir sûretle doğru değildir. Çünkü fikir fâ'il, sûret-i zihniyye ise münfa'ildir.

83 Descartes Allah'ın mevcûdiyyetini üç bürhân ile isbât eder. Bunların üçü de kemâl sûret-i zihniyyesini hâvî olmakta müşterektir. Karteziye berâhîni ondan evvel Aristo felsefesinin hükümrân olduğu zamândaki bürhânlara hiç benzemez. Mukaddemâ illet-i gâ'iyye, yahud müsebbib-i ezelî delâ'ili yani birtakım delâ'il-i tabî'iyye ve mâddiyye ikâme olunurdu. Descartes ise bu nev' bürhânlardan kat'iyyen sarf-ı nazar etmeye mecbûrdur. Çünkü mevcûdiyyet-i ilâhiyyenin berâhînini taharrî etmek istediği zamân, bir âlem-i mahsûs olup olmadığını daha bilmiyor ki, o âlemin elbet bir sâni'i olmak lâzım gelir falan diye bir hüccet ikâmesine kalkışabilsin. O Allah'ın mevcûdiyyetini âlem-i hâricî ile isbât etmek nerede kaldı, bilakis Allah'ın mevcûdiyyetindendir ki, âlem-i hâricînin mevcûdiyyetini istidlâl edecektir. Manzara-i âlemden Allah'a intikâl lüzûmu ne avâma, ne de hükemâya kanâ'at-bahşdır. Zîrâ insân bir mevcûd-ı mütefekkirdir. Ve zihnin Allah'a intikâl ve i'tilâsı için fikirden başka esâs yoktur. Zihnin âlem-i mahsûsun fevkine i'tilâsı, [67] ve bu sûretle mahdûd ve mütenâhînin hudûdunu bi't-tecâvüz kendisini gayr-ı meşhûd ve nâmütenâhî ekâlîmine sevk eylemesi hep tefekkürdür; belki şu mütenâhîden gayr-ı mütenâhîye intikâl vukû' bulmayınca fikir yoktur denebilir. İntikâl hayvânâtta vâki' değildir.

bende olmayan birtakım kemâlât bulunduğunu biliyordum, demek ki ben yegâne mevcûd bir vücûd değilim; belki [67] diğer daha mükemmel bir vücûd bulunması zarûrî, vâcibdir ki, ben ona tâbi' olmuş, ve nem varsa ondan istifâde etmiş olayım. Zîrâ vücûd-ı ekmelden müstefîd olduğum şey-i kalîlin kâffesine kendi kendimden mâlik olacak sûrette münferid ve sâ'ir bütün şeylerden mücerred ve müstakil olmuş olsaydım, kendimde noksânını bildiğim fazlanın kâffesine de yine o sebebe mebnî kendiliğimden mâlik [68] ve binâenaleyh bizzât nâmütenâhî, kadîm, lâ-yetegayyer, allâm, kadir olmuş, velhâsıl Al-

Birinci bürhân: Bende kemâl sûret-i zihniyyesi vardır; bu sûret-i zihniyye bana kendimden gelemeyeceği gibi, ademden de gelemez; öyleyse bir vücûd-ı ekmelden gelmesi îcâb eder. Evvelâ bakalım bizde olan şu Allah sûret-i zihniyyesi neden ibârettir: Descartes der ki: "Bence Allah nâmütenâhî, sermedî, lâ-yetegayyer, müstakil, allâm, kâdir-i mutlak bir cevherdir ki, ben ve eşyâ-yı sâ'ire (eğer eşyâ-yı sâ'ireden mevcûd olan olduğu sahîh ise) hep onun vâsıtasıyla vücûda gelmişizdir." Böyle bir sûret-i zihniyye bana nereden gelebilir? Zîrâ mâdemki bir sûret-i zihniyyedir bir aslı, bir illeti olmak îcâb eder. Hele ademden gelemez. Fakat acabâ benden gelebilir mi? Şübhesiz ben bir cevher olduğumdan, benden başka bir cevher sûret-i zihniyyesini kendimden alabilirim. Lâkin ben ki mahdûdum, nâkısım, nasıl olur da gayr-ı mahdûd ve kâmil bir cevher sûret-i zihniyyesini kendimden edinebilirim? Burada Descartes felsefe-i kadîmeden isti'âre ederek bir kâ'ide-i külliye gösterir: "Ma'lûlda ne kadar hakîkat varsa illet-i fâ'ilede de o kadar hakîkat olmak îcâb eder." Binâenaleyh bendeki nâmütenâhî sûret-i zihniyyesinin illeti de hiç olmazsa bu sûret-i zihniyyedeki hakîkat kadar hakîkati hâ'iz olmak lâzımdır. "Bir sûret-i zihniyyenin falan hakîkat-i hâriciyyeyi hâ'iz olmayıp da, falan hakîkat-i hâriciyyeyi hâ'iz olması için bunu bir illetten, bir mü'essirden ahzetmesi îcâb eder ki, bunda da hiç olmazsa o sûret-i zihniyyede olan hakîkat-i hâriciyye kadar bir hakîkat-i zâtiyye buluna." Binâenaleyh zihnimizdeki nâmütenâhî sûretini îzâh için buna öyle bir illet lâzımdır ki, bir hakîkat-i gayr-ı mütenâhiyyeyi nefsinde fi'len hâ'iz olsun. Descartes'a göre bizdeki nâmütenâhî sûret-i zihniyyesine başka türlü ma'nâ verilemez. [68]

lah'da olduğunu temyîz edebildiğim kemâlâtın cümlesine sâhib bulunmuş olurdum. Zîrâ, bâlâdaki istidlâlâtımı ta'kîben kendi mâhiyyetimin kâbiliyeti derecesinde Allah'ın mâhiyyetini bilmek için, kendimde suver-i zihniyyesini bulduğum şeylere mâlik olmak kemâl olup olmadığına dikkatten başka yapacak bir şeyim olmamakla, onda noksâna delâlet eden şeylerden hiçbirinin bulunmayıp, sâ'ir cümlesinin bulunduğundan emîn olmuş idim: Nitekim şekk, adem-i sebât, hüzün ve emsâli şeyler, ki ben bile bunlardan âzâde olaydım memnûn olurdum, onda bulunamayacağını görmekte idim. Bundan başka, mahsûs ve mücessem birçok şeylerin suver-i zihniyyesine de mâlik idim. Zîrâ velev ki rü'yâda olduğumu, ve her ne görüyor ve tahayyül ediyorsam cümlesinin bâtıl olduğunu farz etmiş olayım, her hâlde bunların suver-i zihniyyesinin benim fikrimde hakîkaten mevcûd olduklarını inkâr edemezdim. Fakat mâhiyyet-i âkilenin cismâniyyeden ayrı olduğuna evvelce pek ayân olarak kendi nefsimde vâkıf olmuş olduğum; ve her terekküb tâbi'iyyete delâlet eylediğini ve tâbi'iyyet ise âşikâre bir noksân olduğunu nazar-ı dikkate aldığım cihetle, bu iki mâhiyyetten mürekkeb olmanın Allah'da bir kemâl olmayacağına, ve binâenaleyh onun böyle olmadığına ve belki eğer dünyâda ba'zı ecsâm yahud ba'zı ukûl veya tamâmen mükemmel olmayan diğer ba'zı mahiyyât var ise, bunların onsuz bir an mevcûd olamayacak sûrette vücûdlarının onun kudretine tâbi' olması lâzım geleceğine hükmeyledim.[84] [69]

---

84 Mevcûdiyyet-i ilâhiyyenin ikinci bürhânı: Hakîkatte bu da birinci bürhânın bir kısmından ve onun tevessü'ünden ibârettir. Fakat yine ayrıca nazar-ı mütâla'aya alınabilir. Descartes, kendi kendine sorar ki: Ben ki bir vücûd-ı nâkıs olmakla berâber kemâl sûret-i zihniyyesine mâlikim, eğer Allah mevcûd olmamış olsaydı, mevcûd olabilir miydim? [69] Ve buna olabilmekliğimin imkânı yok idi, diye cevâb verir. Zîrâ mâdemki ben kemâl sûret-i zihniyyesine mâlikim, eğer kendime mevcûdiyyeti ben vermiş olsaydım, sûret-i zihniyyesine mâlik bulunduğum bütün kemâlâtı da öylece verirdim. Fi'l-hakîka Descartes'ın düstûrlarından biri şudur: "Bir cevheri halk ve muhâfaza etmek onun sı-

Bundan sonra diğer ba'zı hakâyık daha taharrî etmek istedim; ve erbâb-ı hendesenin mevzû'larını -ki bir cism-i muttasıl[85] olmak, yahud tûlen ve arzen ve irtifâ'en ve yahud umkan sûret-i nâ-mahdûdede mümtedd ve muhtelif şekil ve cesâmetleri hâ'iz olması ve tahrîk ve her sûretle mevki'lerinin tebdîl edilmesi mümkün, çünkü erbâb-ı hendese bu evsâfın cümlesini mevzû'larında farz ederler, ve aksâm-ı müte'addideye kâbil-i inkisâm bir mekândan ibâret olmak [70] üzere tasavvur eylerim- nazar-ı mütâla'aya alarak, bunların en basît delîllerinden ba'zılarını gözden geçirdim; ve herkes tarafından bu delâ'ile atfedilen şu yakîn-i azîm, bunların demin gösterdiğim kâ'ideye tevfîkan bedâhatle tefehhüm olunabilmesinden başka bir şeye müstenid olmadığına dikkat ederek, bu delâ'ilde mevzû'larının mevcûdiyyetinden beni te'mîn ede-

fat ve a'râzını halk veya muhâfaza etmekten büyük ve güç bir şeydir." Ben kendim mevcûdiyyeti yani cevheri verince, bunun bir tavrı, bir a'râzı olan kemâli de bi't-tarîk'ul-ûlâ verebilirdim, ve vermek de isterdim; çünkü kuvve-i irâde en hayırlı olan şeye tâlibtir, ve iyi yapmak için iyi muhâkeme etmek kâfîdir. Ve bu sûretle Allah'da olduğunu ta'akkul ettiğim bi'l-cümle kemâlâta ben mâlik olurdum. Hâlbûki böyle değilim. Denilemez mi ki, benim mevcûdiyyetim bana ebeveynimden gelmiştir ki, onlara da babalarından intikâl eylemiştir, ve ilâ-nihâye böyle müteselsilen devâm olunabilir? Aristo'ya göre burada bir haddede durmak lâzımdır. Descartes ona muhâlif olarak, bu ilâ-nihâye devâmın adem-i imkânına kâ'il değildir. Ancak kendisince mâddenin bu yolda tefsîrinden bir şey çıkmaz. Descartes'ın ekseriyâ tekrâr eylediği veçhile, zamânın aksâm-ı muhtelifesi yekdîgerinden müstakildir. Bir ân-ı mu'ayyende mevcûd olmak bunu ta'kîb eden anda mevcûd olmayı istilzâm etmez. Bunun için de ayrıca bir sebeb, bir illet-i kâfiye ister. Bu cihetle silsile-i tenâsül meyânında mevcûdiyyetin bekâsı ve zamânın adem-i devâmı arasında mevcûdiyyetin devâmı, ancak bi-zâtihî mevcûd bir sebeb-i kemâlin yani Vacib'ül-Vücûd'un mevcûdiyyetine mütevakkıftır.

85 Descartes, cismi yahud mâddeyi hayyiz (*etendu*) ile ta'rîf eder ve mekândan (*espace*) tefrîk eylemez. [70]

cek hiçbir şey olmadığını da nazar-ı im'âna aldım; çünkü meselâ bir müselles farz eylediğim hâlde, üç zâviyesi mecmû'unun iki kâ'imeye müsâvî olması lâzım geldiğini pekâlâ görüyor isem de, bundan dolayı, âlemde bir müselles mevcûd olduğundan beni te'mîn edecek hiçbir şey göremiyordum; hâlbûki mevcûd-ı kâmile dâ'ir bende olan sûret-i zihniyyeyi tedkîke rücû' ettiğimde, mevcûdiyyetin bunda bir müsellesin üç zâviyesi mecmû'unun iki kâ'imeye müsâvâtındaki ve yahud bir kürenin kâffe-i aksâmının merkezinden eb'âd-ı mütesâviyede bulunmasındaki mevcûdiyyet gibi, belki de bunlardan daha bedâhatle mündemic olduğunu; ve binâenaleyh Allah'ın, ki şu vücûd-ı kâmildir, varolmasının hiç olmazsa herhangi bir hendese delîli kadar yakîn ifâde eylediğini anladım.[86] [71]

Fakat bunu ve hattâ kendi nefisleri ne olduğunu bilmekte su'ûbet olduğuna kâni' adamlar bulunması, bunların zihinlerini eşyâ-yı mahsûsanın fevkine aslâ yükseltmemelerinden, ve kâbil-i tahayyül olmayan her şey kendilerine nâ-kâbil-i ta'akkul görünecek derecede, hiçbir şeyi, eşyâ-yı mâddiyye için bir sûret-i mahsûsa-i tefekkür olan tahayyülden[87] başka

86 Mevcûdiyyet-i ilâhiyyenin üçüncü bürhânı: Bu bürhân, sırf ayniyyet (*identité*) esâsı üzerine mebnîdir. Ta'rîfine nazaran vücûd-ı kâmil, her nev' kemâlâta mâlik olan bir vücûddur. Mevcûdiyyet ise bir kemâldir, öyle ise vücûd-ı kâmil mevcûddur. Kemâl sûret-i zihniyyesi vaz' edilince, Descartes'a göre lüzûm-ı mantıkî bizi mevcûdiyyeti kabûle mecbûr eyler. Nitekim müselles sûret-i zihniyyesi mevzû' olunca, üç zâviyesi mecmû'unun iki kâ'imeye müsâvâtını teslîm etmeye mecbûruz.

Bu bürhân, Descartes'tan evvel diğer bir filozof tarafından, fakat biraz başka bir tarzda ikâme edilmiş idi: Allah kendisinden ekmeli tasavvur olunamayan bir vücûddur, öyleyse mevcûddur; çünkü mevcûd olmasa, ben onun hâ'iz olduğu kemâlâtın cümlesini ve fazla olarak da mevcûdiyyeti hâ'iz diğer bir vücûd tasavvur edebilirdim ki bu hâlde bu vücûd en kâmil addettiğimiz evvelki vücûddan ekmel olurdu ki, bu da bâtıldır. [71]

87 Yani sırf şekl-i mahsûsta bir anlayış.

sûretle nazar-ı mütâla'aya almamaya alışmış olmalarından neş'et eder. Bu ise şundan da hayli âşikâr olur ki, filozoflar bile tedrîsâtlarında evvelce histe dâhil bulunmamış hiçbir şeyin âkilede (*entendement*) dâhil olmadığını düstûr olmak üzere gösterirler, fi'l-hakîka Allah ve nefis sûret-i zihniyyeleri aslâ histe dâhil bulunmamışlardır, ve zannedersem, bunları anlamak için kuvve-i mütehayyilelerini kullanmak isteyenlerin hareketi, sadâyı istimâ' ve râyihayı istişmâm için gözlerini kullanmak istemelerine benzer. Ancak şu kadar bir fark var ki, hâsse-i basar eşyânın hakîkatinden bizi hâsse-i sem' ve hâsse-i şemmden az te'mîn etmez; hâlbûki bizim ne mütehayyilemiz, ne de havâssımız, âkilemizin dahli olmaksızın, bizi hiçbir şeyden aslâ te'mîn edemez.

Velhâsıl getirdiğim delâ'il üzerine hâlâ Allah'ın ve nefislerinin mevcûdiyyetine[88] kifâyet derecede kâni' olmamış daha adamlar var ise, şurasını bilmeleri lâzım gelir ki, bir bedene mâlik olmak ve birtakım nücûm ve bir arz bulunmak ve emsâli şeyler, ki mevcûdiyyetlerinden belki daha ziyâde emîn oldukları zehâbındadırlar, daha az muhakkaktırlar: Zîrâ, bu şeyler hakkında [72] dâ'ire-i garâbete düşmeksizin, iştibâh edilemeyecek gibi görünecek derecede, bir vüsûk-ı ahlâkî[89] olmakla berâber, uykuda iken, hiçbirinin aslı olmadığı hâlde, başka bir bedene mâlik bulunulduğu ve başka yıldızlar ve başka bir arz görüldüğü aynı sûretle tahayyül olunabileceğinin nazar-ı dikkate alınması yukarıki husûstan tamâmen kanâ'at-yâb olunmaması için bir sebeb-i kâfî olduğu, bir yakîn-i ma-ba'de't-

88 Nefislerinin bedenden kat'-ı nazar bi'l-fi'l mevcûdiyyetine (Descartes). [72]

89 Vüsûk-ı ahlâkî (yani mütevâtırâtın ifâde ettiği vüsûk) demek, ahlâk ve etvârımıza ve mu'âmelât-ı rûz-merremizi idâre etmekliğimiz için kâfî bir vüsûk ve sıhhat demektir ki, mutlak sûrette bahs olunduğu takdîrde, hatâ olması kâbildir. Meselâ aslâ Roma şehrini görmemiş olanlar İtalya'da o nâmda bir şehir bulunduğundan aslâ iştibâh etmezler, velev ki onun mevcûdiyyetini haber verenlerin cümlesinin kendilerini iğfâl eylemeleri muhtemel ola.

tabî'îden[90] bahsedilince, gayr-ı ma'kûl olunmaksızın, inkâr edilemez. Zîrâ ekseriyâ rü'yâda vârid olan efkâr, uyanıkken vârid olan efkârdan az bâriz ve sarîh olmadığı cihetle, öteki efkârın bâtıl olup da bu berikilerin olmadığı neden bilinir? A'kal-i nâs olanlar bu husûsta istedikleri kadar i'mâl-i fikr etsinler, zanneylemem ki, mevcûdiyyet-i ilâhiyyeyi evvelce farz ve kabûl etmeksizin bu şübheyi izâleye kâfî bir delîl getirebilsinler. Zîrâ evvel emirde, gâyet vâzıh ve ayân olarak anladığımız şeyler hep hakîkat oldukları mâddesi ki, bâlâda kâ'ide ittihâz eylemiştim, o bile ancak Allah'ın mevcûd ve bir vücûd-ı kâmil olması ve bizde her ne var ise ondan gelmesi sebebiyle kanâ'at-bahştır; bundan nâşîdir ki bizim sûret-i zihniyye yahud mefhûmlarımız, [73] vâzıh ve ayân oldukları her şeyde, hakîkaten vâki' ve cânib-i ilâhîden vârid şeyler oldukları cihetle, bunda hakîkî olmaktan başka bir şey olamazlar. Şu sûretle ki, eğer onlardan çok kerre hâ'iz-i butlân olanlarına mâlik isek, bunlar ancak kendilerinde ba'zı gûnâ mübhemlik ve muğlaklık bulunanlar olabilir, ve bu da onların bu husûsta Allah'tan değil ademden gelmelerinden neş'et eder, yani onlar bizde ancak tamâmen mükemmel olmadığımız cihetle böyle muğlaktırlar ve butlân ve adem-i kemâlin, bu haysiyetlerle, Allah'tan gelmesinde, hakîkat yahud kemâlin ademden gelmesinde olduğundan az kerâhat bulunmadığı bedîhîdir. Fakat bizde vâki' ve hakîkî her ne var ise, cümlesinin bir vücûd-ı kâmil ve lâyetenâhîden geldiğini bilmesek, ne kadar vâzıh ve ayân olurlarsa olsunlar, suver-i zihniyyemizin hakîkî olmak kemâline mâlik olduklarından bizi te'mîn edecek elde hiçbir delîlimiz bulunmaz.[91] [74]

90 Vüsûk-ı ahlâkînin aksi, yakîn-i mâ-ba'de't-tabî'î (yani bedîhiyyât-ı akliyyenin ifâde ettiği yakîn)'dir ki, nakîzlarını tasavvur etmek muhâl olan şeylerde bulunur; berâhîn-i riyâziyye gibi. [73]

91 Descartes, vâzıh ve bedîhî sûrette anlaşılan her şey hakîkattir dedikten sonra, bu esâsa istinâden Allah'ın mevcûdiyyetini isbât ediyor; ve bu isbâttan sonra da bizim vâzıh ve bedîhî olarak anladığımız şeylerin hakîkî olmasına sebeb Allah'ın mevcûdiyyeti-

Allah'ın ve nefsin ma'rifeti bizi böylece bu kâ'ide hakkında kanâ'at-yâb eyledikten sonra, şurasının bilinmesi pek kolaydır ki, uyurken tahayyül ettiğimiz rü'yâlar uyanıkken mâlik olduğumuz fikirlerden bizi aslâ iştibâh ettirmemelidir. Zîrâ uykuda bile, eğer gâyet vâzıh bir sûret-i zihniyye edinmek vâki' olsa, meselâ erbâb-ı hendeseden biri yeni bir bürhân keşf eylese, kendisinin uykusu onu doğru olmaktan men' etmez; ve rü'yâlarımızın muhtelif eşyâyı bize havâss-ı zâhiremizin gösterdiği sûrette arz etmekten ibâret olan en mu'tâd hatâsı bizim bu gibi suver-i zihniyyenin hakîkatine adem-i i'timâdımıza vesîle vermesi îcâb eylemez; çünkü sarılık illetine mübtelâ olanlar her şeyi sarı gördükleri, ve yıldızlar yahud sâ'ir gâyet uzak eşyâ bize hakîkat-i hâlde olduklarından pek ziyâde kü-

---

dir sözünü ilâve ediyor. Demek oluyor ki, bir taraftan bedâhetin sıhhati Allah'ın mevcûdiyyetini, diğer taraftan da Allah'ın mevcûdiyyeti bedâhetin sıhhatini isbâta yarıyor. Burada devr ü teselsül olduğu, gerek Descartes'ın hâl-i hayâtında, gerek sonra pek çok iddi'â olunmuştur. Fakat Descartes bunu inkâr eder: Bedâhet nazariyyesinde iki an vardır; evvelâ, vâsıtasıyla hakîkati idrâk ettiğimiz fıtrî ve ânî bir fi'l ki, biz buna hads (*intuition*) diyoruz, bu tarz bedâhet hiçbir şeye istinâd etmez ve Allah'ın mevcûdiyyetini isbâta yarar. "Allah mefhûmunda mündemic olan, bir mevcûdiyyet-i mümkine değil, belki bir mevcûdiyyet-i zarûriyye ve vâcibedir. Bir vücûd-ı kâmilin mevcûdiyyeti mefhûmundan Allah'ın mevcûdiyyeti başka hiçbir delîle ihtiyâç hissetmeksizin ikinin çift ve üçün tek add olması gibi ayân ve celî sûrette ma'lûm olur. Bunun gibi ba'zılarınca isbâta, delîle ihtiyâç göstermeksizin ma'lûm birtakım [74] şeyler vardır ki, diğerleri onları ancak uzun uzadı nazariyyât ve istidlâlât ile tefehhüm edebilirler." Sâniyen, her ayân sûrette ta'akkul olunan şeyin hakîkat olması mebde'i ki, vâsıtasıyla ayândan mücerredâta, cüz'îden küllîye, husûsîden umûmîye intikâl ettiğimiz ameliyyâttır. Biz ise, ân-ı hâzırı tecâvüze ve hadsimizin ufkunu derece-i gayr-ı mahdûdede tahdîde, ancak Allah'ın mevcûdiyyet ve kemâline vâkıf olarak iğfâl edilmediğimizden emîn olduğumuzdan dolayı muktedir oluruz. Demek Karteziye nazariyyesinde devr ü teselsül yoktur. [75]

çük göründükleri gibi, bu suver-i zihniyye bizi bazen uyumadığınız hâlde de aldatabilirler. Velhâsıl gerek hâl-i yakazada gerek hâl-i nevmde bulunalım, aklımızın bedâhetinden başkasından aslâ mutma'in olmamaklığımız îcâb eder ve şurasına dikkat olunmalıdır ki, ben aklımızın diyorum, yoksa ne kuvve-i mütehayyilemizin, ne de havâssımızın demiyorum: Meselâ güneşi pek âşikâre görmekle berâber onun, bundan dolayı, ancak o gördüğümüz büyüklükte [75] olduğuna hükmetmemiz iktizâ etmediği gibi, bir keçi gövdesi üzerine aşılanmış bir arslan başını ayânen tahayyül edebildiğimiz hâlde de, bundan dolayı, dünyâda böyle bir mahlûk-ı garîb bulunduğunun istintâc edilmesi lâzım gelmez; zîrâ akıl bize demez ki, böyle gördüğümüz veya tahayyül eylediğimiz şeyler hakîkî olsunlar,[92] belki o bize der ki, bi'l-cümle sûret-i zihniyyemizde, [76]

92 Descartes'a göre biz âlem-i hâricîyi ne havâss vâsıtasıyla doğrudan doğruya biliyoruz, ne de hakîkatte nasıl ise öyle idrâk ediyoruz. Âlem-i hâricîye dâ'ir yegâne bildiğimiz şey, zihnimizde olan sûretlerdir (*ideés*). Bir kelime ile Descartes zihniyye (*idéalisme*) mezhebindendir. Biz bu suver-i zihniyyenin hâriçte hakîkî birtakım eşyâya delâlet eylediğine, ta'bîr-i diğerle, bu suver-i zihniyyenin delâlet ettiği eşyânın hâriçte hakîkaten mevcûd olduğuna ancak bi'l-vâsıta yani hakîkat-i ilâhiyye sâyesinde vâkıfız. Çünkü mümkün değildir ki, kendilerinin hakîkî olduklarına bir kanâ'at-ı kaviyye ile birlikte olarak Allah'ın bize vermiş olduğu bu suver-i zihniyye bizi iğfâl eylesin. Bu mezhebin derin bir intikâdına girişmeksizin yalnız şu kadar demekle iktifâ ederiz ki, ilm-i menâfi'u'l-a'zânın keşfiyât-ı cedîdesine nazaran, âlem-i mahsûs hakkındaki kâffe-i ma'lûmât ve efkârımızın birtakım ahvâl-i vicdâniyyemizden ibâret olduğunu ve hakîkat-ı hâriciyyeye ıttılâ' için daha ziyâde yakîn ifâde eden elimizde bir vâsıta bulunmadığını inkâr kâbil değildir. Descartes'ı bu husûsta iltizâm eden İngiliz ulemâ-yı hâzırasından Huxley'in efkârını buraya nakledelim:

"Mevcûdiyyet hakkında olan bi'l-cümle müdrikâtımız fikrimizin herhangi bir sûretinden ibârettir. Meselâ elime bir yuvarlak alayım: Bunun kırmızı, müdevver, katı, tek bir küçük cisim olduğunu anlarım. Bu kırmızı renk, bu müdevver şekil, bu

salâbet, bu vahdet yuvarlağın a'râz ve keyfiyyâtı dediğimiz şeylerdir. Yuvarlakta mevcûdiyyetlerini tasavvur bile edemediğimiz bu keyfiyyât, hakkında bizzât vicdânımızın birtakım etvârıdır diyecek olursak, vehle-i ûlâda abes-i mahz-ı iltizâm ediyor zannolunuruz. Fakat evvelâ şu kırmızı renk nedir? Onu nazar-ı dikkate alalım, ve bakalım şu kırmızı ihsâsı (*sensation*) bizde nasıl peydâ oluyor? Gâyet rakîk bir mâddenin dalgaları -ki eczâsı, her cüz'ü aynı sür'ati hâ'iz olmamakla berâber, [76] nihâyet derecede sür'atle ihtizâz eder- yuvarlağa tesâdüf ederek, bunların bir derece-i mu'ayyenede ihtizâz eden aksâmı yuvarlağın sathından her tarafa doğru aks ve intişâr eyler. Gözün cihâz-ı basarîsi bunların bir miktarını toplayarak o sûretle gözün içine sevk eder ki, begâyet nâzik bir gışâ olup a'sâb-ı basarî elyâfının nihâyetlerine muttasıl bulunan tabaka-i şebekiyyenin sathına çarparlar. Bu kadar dakîk bir mâddenin yani esîrin def'leri o cihâza ve a'sâb-ı basarînin elyâfına bir te'sîr-i mahsûs icrâ eder; bu elyâfta husûle gelen tahavvül dimâğda diğer tahavvülât vücûda getirir, ve bu tahavvülât bizce meçhûl bir sûrette kırmızı renk ihsâsını yahud hâl-i vicdânîsini hâsıl eder. Eğer esîrin sür'at-i ihtizâzı, yahud tabaka-i şebekiyyenin tabî'atı değişecek olsa, yuvarlak yine o yuvarlak kaldığı hâlde, bize artık kırmızı görünmez, başka bir renkte görünür. Bir rengi diğerinden tefrîk edememekten ibâret olup dâ'-i Dalton (Dalton 1844 senesinde vefât etmiş bir İngiliz âlimdir) tesmiye edilen hâl-i mahsûs-ı rü'yete dûçâr olan ba'zı adamlar vardır ki, farazâ o yuvarlak için yeşildir diyebilirler, ve bizim kırmızı demekte hakkımız olduğu kadar onların da yeşil demekte hakları olur. Fakat o yuvarlak hadd-i zâtında hem yeşil hem de kırmızı olamayacağından, şu hâl gösterir ki, kırmızılık keyfiyeti bizim vicdânımızdadır, yuvarlakta değildir.

Bunun gibi, müdevverlik ve katılık da basar ve lems ihsâsâtı tesmiye ettiğimiz takıma mensûb suver-i vicdâniyyeden olduğunu anlamak kolaydır. Eğer karîne-i lâmi'amızın sathı üstüvanî olmuş olsaydı, bizim yuvarlak bir cisim hakkında olan fikrimiz başka olurdu; ve eğer a'zâ ve adalâtımızın kuvveti yüz misli ziyâde olsaydı, o yuvarlak elimizde bir ekmek içi habbi gibi yumuşak bulunurdu.

Bütün bu keyfiyyâtın bizde olduğu bedîhî olması şöyle dursun, belki, bundan mâ'adâ, eğer tecrübeye kıyâm edecek olursanız, rengin, şeklin, salâbetin mevcûdiyyetini bizim mevcûdiyye-

mefhûmlarımızda ba'zı hakîkat esâsı bulunması iktizâ eder; çünkü mümkün değildir ki, Allah, ki mahz-ı kemâl ve mahz-ı hakîkattir, onları bizde bunsuz vaz' eylemiş olsun; ve uyku esnâsındaki tahayyülâtımız bazen uyanıkken [77] olduğu kadar veya daha ziyâde bâriz ve sarîh olmakla berâber, nazar ve istidlâlâtımız hiçbir zamân uykuda, uyanıkken olduğu kadar

---

timize kâbil-i izâfe bir ilme rabt etmeksizin tasavvur eylemenin adem-i imkânını tasdîk edersiniz. Yuvarlağın birliği bile bize nisbetendir [77] denecek olursa garîb görünür ise de, pek basît birtakım tecrübeler isbât eder ki, hakîkat-i hâl böyledir, ve kendilerine en ziyâde i'timâdımız olabilecek iki hâssa aynı noktada birbirini nakz edebilirler: Yuvarlağı parmaklarınızın arasına alarak ona alelâde bakın, hâsse-i lâmise ve hâsse-i basara müttefiktirler ki, yuvarlak birdir. Sonra şaşı bakın, lâmise yuvarlağın bir olduğunu iddi'â ettiği hâlde, bâsıra yuvarlak ikidir der. Sonra gözlerinize vaz'iyyet-i âdiyesini i'âde ederek ve şehâdet parmağınızla orta parmağınızı üst üste haç-vârî kilitledikten sonra, yuvarlağı bu iki parmağınızın yumuşakları arasında tutun: O vakit lâmise iki, basıra ise bir yuvarlak olduğunu gösterir; hâlbûki hâsse-i bâsıra ne kadar i'timâda şâyân ise, hâsse-i lâmise de o kadar i'timâda şâyândır. Denecek ki, yuvarlak bir miktar mekân işgâl etmektedir ki, aynı zamânda diğer hiçbir şey tarafından işgâl olunamaz. Ta'bîr-i diğerle yuvarlak, hayyiz (*etendu*) ile muttasıftır ki bu hâssa mâddenin hâssa-i asliyyesi olup zihnimizde değil behemahâl eşyâda olmak iktizâ eder. Buna şöyle cevâb verilir: Bu, şu eşyâda var mıdır, yok mudur, bizce eşyânın keyfiyyâtına dâ'ir ma'lûm olan şey vicdânımızın bir hâlinden başka bir şey değildir. Bizim hayyiz dediğimiz şey, hâsse-i bâsıra ve hâsse-i lâmisenin iki veya daha ziyâde te'sîrâtı beynindeki münâsebetin ma'rifetidir. Bu hayyizin bizim fikrimize mukayyes bir fikr-i zî-vicdândan müstakilen mevcûdiyyeti külliyen nâkâbil-i tasavvurdur. Hayyizi bizden müstakil olarak tasavvurun adem-i imkânına rağmen, kendisi bizâtihî mevcûd mudur, değil midir? İşte burası bir noktadır ki, hakkında bi'n-nisbe kat'î bir söz söyleyemem.

Binâenaleyh bizim yuvarlağımız, hadd-i zâtında ne olursa olsun, bence, bana mahsûs bir efkâr-ı vicdâniyye huzmesi şeklinden başka bir şekilde ma'lûm olamaz." [78]

bedîhî ve tâm olmadığından, akıl şunu da bize der ki, kendimiz tamâmen mükemmel olmadığımız cihetle, efkârımız tamâmen hakîkî olamayacağından, efkârımızın hakîkat olarak hâvî olduğu şey muhakkak rü'yâda iken olan efkârınuzdan ziyâde bîdâr iken olan efkârımızda bulunması îcâb eder. [78]

BEŞİNCİ KISIM
Ba'zı Fizik Mesâ'ili

Bu birincilerden istintâc ettiğim hakâyık-ı sâ'ire silsilesini burada ta'kîb ve irâ'e eylemek istersem de, bunun için, kendileriyle bozuşmak arzû etmediğim ulemâ beyninde muhtelefun-fîhâ birtakım mesâ'ilden şimdi bahsetmem lâzım geleceğinden, bundan sakınmaklığım ve onlardan halkın daha tafsîlen haberdâr edilmesi fâ'ideli olup olmayacağının takdîrini daha akıllılara terk ile, yalnız o mesâ'il nelerden ibâret olduğunu umûmiyyetle beyân eylemekliğim hayırlı olacağı i'tikâdındayım. Bâlâda Allah'ın ve nefsin mevcûdiyyetini isbât için kullandığımdan başka bir mebde' farz etmemekliğim, ve hiçbir şeyi erbâb-ı hendesenin mukaddemâ delîlleriyle yaptıklarından ziyâde vâzıh ve yakînî bulmadıkça hakîkat olmak üzere kabûl eylememekliğim hakkında müttahaz karârımda dâ'imâ sâbit-kadem oldum; bununla berâber şurasını beyâna cür'et ederim ki, değil yalnız felsefede bahsolunagelen başlıca müşkilâtın kâffesi hakkında az zamânda kendimi mutma'in etmenin çâresini buldum; belki ba'zı kavânînin farkına vardım ki, onları Allah tabî'atta öyle bir sûrette vaz' ve te'sîs etmiş ve onlardan nefislerimizde öyle bir haber tab' ve nakş eylemiştir ki, o bâbda biraz i'mâl-i fikir kılınca onların dünyâda bulunan yahud yapılan şeylerin kâffesinde tamâmen mer'î olduğunda şübhe edemeyiz. Sonra bu kavânînin mâ-ba'dini nazar-ı dikkate alarak, evvelce [79] öğrenmiş, hattâ öğrenmek ümîdinde bulunmuş olduklarımdan daha müfîd ve mühim birtakım hakîkatler keşfeylemiş olduğum zannındayım.

Fakat onların başlıcalarını ba'zı mütâla'ât beni neşrden men' eden bir kitâbta[93] îzâha gayret etmiş olduğumdan, bunun muhteviyâtı neden ibâret olduğunu burada mücmelen beyândan hayırlı sûrette o hakîkatleri bildiremeyeceğim. Onu yazmazdan evvel eşyâ-yı mâddiyyenin mâhiyyetleri hakkında bildiğime zâhib olduğum şeylerin hepsini onda toplamak tasavvurunda bulunmuş idim. Fakat ressâmlar bir cism-i sulbün muhtelif vücûhunun kâffesini düz bir levhada müsâvâten hüsn-i sûrette irâ'e edemeyerek, onların başlıcalarından birini bi'l-intihâb yalnız onu güne arz ve diğerlerini gölgede terk ederek, yalnız ona bakmakla görülebildiği kadar gösterdikleri gibi, ben de zihnimde olan şeylerin cümlesini *Nutuk*'uma vaz' edememekten korkarak, yalnız ziyâ hakkında olan mütâla'âtımı mufassalan serd eylemekle; ve ba'dehu münâsebet geldikçe, bu meşrûhâta onun hemen mecmû'una masdar olmaları cihetiyle güneş ve sâbit yıldızlar; ve onu nakl eylemeleri dolayısıyla semâvât; ve aksettirmeleri münâsebetiyle seyyârât ve kuyruklu yıldızlar[94] ve arz; ve bilhâssa ya mülevven, ya şeffâf veya muzî olmaları mülâbesesiyle arz üzerinde bulunan bi'l-cümle ecsâm; ve nihâyet ziyânın seyircisi olması [80] hasebiyle de insân haklarında ba'zı şeyler ilâvesine teşebbüs eyledim. Hattâ bu şeylerin hepsini biraz gölgelendirmek ve ulemâ beyninde mu'teber akvâli ne kabûl, ne de redde mecbûr olmaksızın, onlar hakkındaki efkârımı daha serbestâne söyleyebilmek için, bütün bu âlemi kendi münâkaşalarına bırakarak, eğer Allah şimdi fezâ-yı muhayyelin bir tarafında yeni bir âlemi terkîb kılacak kadar bir mâdde halk edecek, ve bu mâddenin muhtelif eczâsını şu'arânın tasavvur edebilecekleri kadar karışık bir havâ husûle getirir veçhile muhtelif ve gayr-ı

93 *Kitâb-ı Âlem ve Ziyâ*. Descartes, bu kitâbta kürre-i arzın hareketini kabûl ediyordu. Onu neşretmek üzere iken, Galileo'nin bu nazariyyeyi iddi'âsından dolayı Roma'da mahkûm edildiğini duyar duymaz, kitâbını tâbi'den aldı. Ve ancak vefâtından on yedi sene sonra, ele geçen bir hülâsası neşrolundu. Asıl kitâb zâyi olmuştur.

94 Kuyruklu yıldızların kendi ziyâları vardır. [80]

muntazam sûrette tahrîk eyleyecek, ve bundan sonra da tabî'ata mu'âvenet-i mu'tâdesini icrâ, ve onu kendi tarafından mevzû'-ı kavânîn mûcibince fi'l ve harekete terkten başka bir şey yapmayacak olursa, bu yeni âlemde zuhûra gelecek şeylerden bahse karâr verdim.[95] Böylece evvelâ şu mâddenin ne olduğunu ta'rîf ettim ve onu, zannedersem, bâlâda Allah ve nefis hakkında denilen müstesnâ olmak üzere, dünyâda daha açık ve daha anlaşılır bir şey olamayacak sûrette arza çalıştım; çünkü bu mâddede ben ne mekâtibde mevzû'-ı münâkaşa olan şu sûret ve keyfiyetlerden hiçbirinin[96] ne de tecâhülü bile kâbil olacak derecede ma'lûmiyeti nefislerimizce gayr-ı tabî'î hiçbir şeyin umûmiyyetle [81] bulunmadığını bile kat'iyyen farz etmekte idim. Bundan başka, kavânîn-i tabî'at nasıl şeyler olduğunu gösterdim; ve delâ'ilimi Allah'ın nihâyetsiz kemâlâtından başka hiçbir mebde'e istinâd ettirmeksizin, o kavânînin haklarında cüz'î şübheye zâhib olunabilmiş bulunanlarını isbâta, ve onların, eğer Allah birçok avâlim daha yaratmış olsa, bunlarda da cârî olmaktan geri kalmayacak şeyler olduklarını irâ'eye çalıştım. Ba'dehu o havânın ekser mâddesinin nasıl, bu kavânîn mûcibince, bizim göklerimize müşâbih olacak sûrette düzülüp yoluna girmesi îcâb ettiğini;[97] ma'amâfîh nasıl ba'zı aksâmının bir arz ve ba'zısının seyyâreler ve kuyruklu yıldız-

---

95 Descartes'ın Galileo gibi küfür ile ithâm olunmamak için bulduğu hile.

96 Eski felsefede sûret (*forme*) diye mâddeye ilâve olunup onun mâhiyyetini ta'yîn eden esrârengiz hâssaya denirdi. Meselâ hacriyyet mâddeye ilâve olununca taşı vücûda getirirdi; ve böylece her şeye cevâb bulunurdu. Hâssiyyet-i nâ'ime afyonu îzâh etmiş olurdu. Ve bu sûretten mücerred mâddeye asl-ı heyûlâ denirdi. Descartes, bu tarzı kaldırarak, yerine daha ilmî bir usûl ikâme etmiştir. (Yukarıdadır ve ikinci kısımda ikinci kâ'idenin şerhine bakın). [81]

97 Descartes, her şeyi birtakım kavânîn-i zarûriyye ve vâcibeye ircâ' eder. Diğer bir eserinde der ki, mâdde mütevâliyen bütün suver-i mümkineyi ahz eylediğinden, bugün gördüğümüz sûrete vâsıl olması zarûrî bulunmuştur.

lar ve diğer ba'zısının bir güneş, ve sâbit yıldızlar teşkîl etmesi lâzım geldiğini gösterdim. Ve burada ziyâ bahsinde tafsîlâta girişerek, güneşte ve yıldızlarda bulunması iktizâ eden ziyâ ne olduğunu, ve nasıl oralardan bir anda mesâfât-ı azîme-i semâvâtı geçtiğini,[98] ve seyyârelerden ve kuyruklu yıldızlardan arza doğru mün'akis olduğunu îzâh ettim. Ve buna işbu semâvât ve nücûmun cevâhir ve vaz'iyyât ve harekâtı ve evsâf-ı sâ'iresi hakkında birçok şeyler ilâve eyledim; şu sûretle ki, şu âlemin semâvât ve nücûmunda benim ta'rîf etmekte olduğum âleminkilere tamâmıyla müşâbih görünmesi lâzım gelmeyecek veya hiç olmazsa mümkün olmayacak hiçbir şey görülmediğini bildirecek kadar [82] bu mâddeden bahsettiğim zannında idim. Bundan sonra bilhâssa arza nakl-i kelâm ederek, nasıl arzı terkîb eden mâddeye Allah hiçbir sıklet vermemiş olduğunu sarâhaten farz etmiş olsam bile, bi'l-cümle eczâsı tamâmen merkezine doğru teveccühten geri kalmaz; nasıl sathında su ve havâ olmasıyla, göklerin ve yıldızların ve başlıca kamerin vaz'iyetleri bizim denizlerimizde müşâhade olunana her hâlinde mümâsil bir cezir ve medde,[99] ve bundan mâ'adâ kezâlik medâreyn arasında görüldüğü veçhile, şarktan garba doğru, gerek su gerek havâdan bir cereyâna sebebiyyet vermesi îcâb eder; nasıl orada dağlar, denizler, pınarlar, nehirler bi't-tabi' teşekkül edebilir, ve ma'âdin maden ocaklarına gelebilir, ve nebâtât kırlarda yetişebilir, ve ale'l-umûm mahlût veya mürekkeb tesmiye olunan bi'l-cümle ecsâm tevellüd edebilir; ve sâ'ir şeyler meyânında, yıldızlardan sonra ziyâ husûle getirir dünyâda âteşten başka bir şey bilmediğimden, bunun tabî'atına â'id her şeyi: Nasıl vücûda gelir, nasıl tagaddî eder,

98 Bu hatâdır. Ziyâ, bir anda intikâl etmez. Ziyânın sür'ati, sâniyede takrîben 300.000 kilometredir. Güneşin ziyâsı, arza sekiz dakîka on üç sâniyede; şi'râ-yı yemânî yıldızının ziyâsı, yirmi iki senede vâsıl olur. [82]

99 Cezr u medd, güneş ve ayın deniz suları üzerine olan câzibesinden tevellüd eder. Bu hâdisenin hakîkatini en evvel, Descartes'tan sonra ber-hayât olan Newton nâm İngiliz âlimi îzâh eylemiştir. [83]

nasıl bazen ziyâsız harâreti, bazen de yalnız harâretsiz ziyâyı hâvî olur; nasıl muhtelif ecsâma muhtelif renkler ve diğer muhtelif evsâf verebilir; nasıl ba'zılarını eritip ba'zılarını katılaştırır; nasıl hemen cümlesini ihrâk veya kül veya dumana tahvîl edebilir; velhâsıl nasıl bu külden yalnız kendi fi'linin şiddetiyle câm husûle getirir, buralarını vuzûh-ı tâmm ile anlatmağa sarf-ı makdûr eyledim: Ve işbu külün sırçaya tahavvülü tabî'atta daha **[83]** hayret-bahşına tesâdüf olunamayacak kadar muhayyer göründüğünden, bilhâssa bunu ta'rîf ile mütelezziz oldum.[100]

Bununla berâber, bütün bu şeylerden dolayı bu âlemin benim îzâh eylediğim sûrette tekvîn edilmiş olduğunu istintâc etmek istememekte idim; Allah'ın âlemi nasıl olması lâzım ise ibtidâdan öylece halk etmiş olması hakîkate daha yakındır.[101] Fakat şurası muhakkak ve erbâb-ı kelâm beyninde umûmiyyetle müsellemdir ki, Allah'ın şimdi âlemi vâsıtasıyla muhâfaza ettiği fi'l, onu vâsıtasıyla halk eylediği fi'lin tamâmen aynıdır; şu sûretle ki, ibtidâda ona şekl-i havâ'îden başka bir şekil vermemiş olsaydı bile, kâfîdir ki tabî'atın kânûnlarını te'sîs ile, ona âdeti veçhile hareket etmesi için mu'âvenetini bî-dirîg etmiş olsun, mu'cize-i hilkate îrâs-ı nakîsa edilmeksizin, i'tikâd olunabilir ki, yalnız bununla, sırf mâddî olan şeylerin kâffesi mürûr-ı zamân ile bugün gördüğümüz sûrete gelebilirdi; ve bunların mâhiyyetleri, kendilerinin bu sûretle tedrîcen tevellüdleri kabûl olunduğu vakit, yekden tekmîl olarak yapılmış olmaları pîş-i nazara alındıkları vakitten ziyâde kolay anlaşılır.[102]

100 Bütün bu hâdisât-ı husûsiyyenin ta'rîfâtı büsbütün hayâlî olmasa bile, hiç olmazsa hatî'ât ile çok mâlîdir.

101 Şübhesiz burada Descartes hakîkî fikrini saklıyor.

102 Bu mühim nakarâtta Lamarck, Laplace, Darwin, Haeckel ve Spencer'ın nazariyyelerinin esâs mayası mevcûddur. Bu nazariyyelere göre âlem def'aten halk olunuvererek meydâna çıkmayıp bir neşv ü nemâ-yı dâ'imî, bir tekâmül-i mihanikî ile kendiliğinden tedrîcen vücûda gelmektedir. **[84]**

Ecsâm-ı câmi'de ile nebâtâtın ta'rîfinden hayvânâtın ve bilhâssa insânların [84] ta'rîfine geçtim. Fakat bunlar hakkında diğerleri hakkındaki üslûb ile, yani âsârı mü'essirât ile isbât ederek,[103] ve hangi tohumdan ne sûretle tabî'at onları husûle getirmesi iktizâ ettiğini göstererek bahsedecek kadar ma'lûmâta henüz mâlik olmadığım cihetle, Allah'ın bir insânın bedenini a'zâsının gerek eşkâl-i hâriciyyesi, gerek teşekkülât-ı dâhiliyyesince bizlerden birine tamâmen müşâbih olarak teşkîl etmiş, ve onu bâlâda ta'rîf ettiğimden başka bir mâddeden terkîb eylememiş, ve onda ibtidâda ne bir nefs-i âkile, ne de bir nefs-i nebâtiyye yahud hissiyye[104] yerini tutacak diğer hiçbir şey vaz' etmeyerek, yalnız, kalbinde mukaddemâ îzâh ettiğim ve kendisinin tabî'atı henüz kurumadan kapanan otu kızdıran yahud tahammura bırakılmış yeni şarâbları kaynatan âteş nev'inden başka bir şey olduğunu tasavvur etmediğim şu ziyâsız âteşlerden birini ikâ' eylemiş olmasını farz ile iktifâ kıldım; zîrâ bunu müte'âkib bu bedende zuhûra gelebilecek efâ'ili (*fonctions*) tedkîk ettiğimde, ne biz o bâbda düşünmeksizin, ne de binâenaleyh nefsimizin yani tabî'atı tefekkürden ibâret olduğu yukarıda beyân edilen cismin şu kısm-ı mütemâyizinin dahli olmaksızın, bizde vukû'a gelebilen ve hepsi aynı olan ve bu husûsta akılsız hayvânlar [85] bize benzerler denilebilenlerin kâffesini tamâmen ve aynen onda buluyor; ve fakat fikrin tevâbi'inden olmasıyla insân sıfatıyla yalnız bize â'id bulunanlardan hiçbirini onda bulamıyor; ve hâlbûki Allah'ın bir nefs-i âkile halk ve bunu ta'rîf ettiğim veçhile o be-

103 Bu fıkra, Descartes'ın ri'âyet ettiği usûlü âşikâre gösterir. Fizikte ise asıl doğru usûl, bilakis âsârdan mü'essirâta intikâl etmektir.

104 Aristo ve peyrevleri üç türlü nefis veya daha doğrusu rûh için üç nev' fi'l tasavvur ederlerdi: Hayâta â'id nefs-i nebâtiyye, hiss ve harekete ta'alluk eden nefs-i hayvâniyye ve fikre müte'allik olan nefs-i âkile yahud nâtıka. Descartes ise yalnız bir nefs-i âkile kabûl eder, zîrâ onun için fikrin gayrı her şey mâdde ve hareketten ibârettir. [85]

dene ilhâk eylemesini farz etmekliğimi müte'âkib onların cümlesini bunda buluyordum.[105] [86]

105 Descartes, bana mâdde ve hareketi versinler, bir âlem yaratayım der. Havâ hâlinde aldığı mâddeye ta'azzuvâtını vermek için hareket kânûnlarından başka bir şeye muhtâc olmaz. Ve kendisinin fiziği, hakîkî bir tekvîn-i âlemdir (*cosmogonie*); ve bunda ilel-i gâ'iyyeden eser yoktur. Evvel emirde mekânın, mâddenin ve hareketin umûmî evsâfını tesbît eder. Evvelâ kâ'inâtın bütün eczâsı birbirine müselsel ve muttasıl, hiçbir tarafta mihanizme gayr-ı münkatı', ve ancak mâdde üzerine âmil olduğundan, bundan lâzım gelir ki, hep mâlâya'ni dolu olsun. Binâenaleyh kâ'inâtın sülb-i eczâsı arasında sârî azîm ve muttasıl bir seyyâle kabûl eder. Tabî'atta halâ, yani boş yoktur. Mekân mefhûmu bi'z-zarûre hayyiz mefhûmuna merbûttur ve hayyiz de mâddedir: Zîrâ ecsâmı birbirini müte'âkiben bütün evsâfından tecrîd mümkündür; fakat hayyizden tecrîd mümkün değildir, o dâ'imâ bâkîdir. Demek ki mâddeyi yapan hayyiz ve mekânı yapan mâddedir. Mekânın hudûdu yoktur; zîrâ herhangi bir hadd farz olunsa onun ötesinde bir mekân tasavvuru kâbildir. Demek âlem nâmütenâhîdir. Hareketin mâhiyyetini, onun bir cisimden diğer cisme nasıl intikâl ettiğini bilmek kimseye makdûr olmayacaktır. Ancak onun ne gibi kânûnlara tevfîkan dağıldığını, nasıl tezâhür ve tebâtun ettiğini bilmekle kanâ'at eylemelidir. Bunu ise Descartes'tan evvel kimse düşünmemiştir. En evvel o, bütün hâdiseleri ta'mîm etmiş, bütün muhassalaları ve bütün eserleri mukâyese eylemiş ve onlardan ibtidâ'î kânûnlar çıkarmıştır. Hareketten mâddeye geçer. Bu da insân için anlaşılmaz bir şeydir. İbtidâ'î, yektâ, unsurî, bütün mevcûdâtın menba'ı ve mebde'i, gayr-ı mütenâhî sûrette münkasem ve kâbil-i inkısâm bir mâdde kabûl eder. Bu mâdde hareketle tahavvül, terekküb, tahallül, tenebbüt yahud ta'azzuv eder. Eczânın sür'at-i fa'âliyetiyle mâyi', sükûnuyla âtıl ve câmid olur; sayısız [86] kalb ve haddelerden geçer ve sûretlerinin tenevvu'uyla kâ'inâtı teşkîl eder. İşte o, âlemi bu mâdde ile yaratmak iddi'âsında bulunmuştur.

Velhâsıl onun kâ'inâtı kavânîn-i mihanikiyyenin sırf bir tevessü' ve inkişâfından ibâret addetmek husûsundaki fikrinin azameti nâ-kâbil-i inkârdır. Ve böylece mu'ammâ-yı âlem bir mes'ele-i mihanikiyyeye ircâ' ediliyordu. Ve kendinden sonra

Fakat bu mâddeden onda nasıl bahsettiğim görülebilmek ve hayvânâtta müşâhade olunan harekâtın birincisi ve en umûmîsi olması cihetiyle diğerleri hakkında buna kıyâsen sühûletle hükmolunmak için burada kalbin ve şiryânların hareketini ta'rîf etmek isterim. Ve diyeceğim şeylerin daha kolaylıkla anlaşılması için, teşrihçe ma'lûmât-ı kâfiyeleri olmayanların, bunu okumadan evvel, her husûsta hayliden hayli insânın yüreğine benzediği cihetle, ciğerli büyük hayvânlardan birinin yüreğini gözleri önünde kestirerek ondaki iki hücreyi yani boşluğu kendilerine göstertmelerini tavsiye ederim: Evvelâ kalbin sağ tarafında olan hücre ki, buna pek geniş iki boru ittisâl eder.[106] Bunların biri verîd-i ecveftir ki,[107] kanın başlıca mecma'ıdır, ve vücûddaki sâ'ir bi'l-cümle verîdler dalları hükmünde [87] olan ağacın sâkı mesâbesindedir; diğeri verîd-i şiryânîdir ki, hakîkatte bir şiryândan başka bir şey olmadığından verîd-i şiryânî diye fenâ ta'bîr edilmiştir;[108] bu şiryân aslını yürekten alarak, ondan çıktıktan sonra müte'addid şu'belere ayrılır ki, bunlar her taraftan ciğerlere yayılır; sonra kalbin sol cihetindeki boşluk ki, buna da yine o sûretle ve yine o kadar

gelen ulemâyı efkâr-ı bâtıladan çevirdi ve taharriyâta istikâmet-i matlûbeyi verdi.

106 Descartes'ın ta'rîfâtıyla yeni müşerrihlerin ta'rîfâtı arasında epeyce farklar vardır: Descartes kalbi yalnız batınlara hasr eder. Onca üzeynler ev'iyyenin infitâhından ibârettirler. Üzeyn-i yemîn verîd-i ecveflerin, ve üzeyn-i yesâr verîd-i ri'evîlerin birer inkişâflarından başka bir şey değildirler. Bu ta'rîfe göre kalb yalnız iki cevfi hâvîdir ve yalnız bir verîd-i ecvef ve bir verîd-i ri'evî vardır. Fakat bu fark, yalnız bir ihtilâf-ı tasvîrden ibârettir. Kütüb-i kadîme-i İslâmiyye de iki hücre farz eder.

107 Elyevm iki verîd-i ecvef sayılır. Descartes, verîd-i ecvef diye bizim iki verîd-i ecvefin üzeyn-i yemîn diye tesmiye ettiğimiz içtimâ'ına ta'bîr eyler. [87]

108 Elyevm şiryân diye kanı kalbden bedene götüren ve verîd diye de bedenden kalbe getiren damarlara tesmiye olunur. Deverân-ı kebîrde şiryânlar kırmızı kanı ve verîdler siyâh kanı naklederler. Deverân-ı sagîr de bunun aksidir. Bu şiryân-ı ri'evîye eskiden şiryân-ı ekber denirdi.

belki de daha geniş iki boru merbûttur: Bunlardan biri şiryân-ı verîdîdir ki, bu da bir verîdden başka bir şey olmadığı için şiryân-ı verîdî diye fenâ tesmiye olunmuştur;[109] bu da ciğerlerden gelir ve orada verîd-i şiryânînin safîr[110] nâmıyla havâyı teneffüse vâsıta olan mecrânın şu'beleriyle dolup karışmış birtakım şu'belere münkasem bulunur; diğeri şiryân-ı kebîrdir[111] ki, kalbden çıkarak, şu'abâtını bütün vücûda gönderir. Kezâ kendilerine on bir adet küçük gışâyı[112] dikkatle göstertmelidirler. Bu gışâlar birtakım küçük kapılar gibi bu iki hücrede bulunan dört mahreci açar ve kaparlar. Bunlardan üçü verîd-i ecvefin medhalindedir ki, bunun hâvî olduğu kanın sağ hücreye cereyânına aslâ mâni' olmamakla berâber [88] kalbden verîd-i ecvefe vürûduna kat'iyyen mâni' olacak sûrette mevzû'durlar. Üçü de verîd-i şiryânînin medhalindedirler ki, tamâmen aksi sûrette mevzû' olduklarından bu hücrede bulunan kanın ciğerlere geçmelerine müsâ'ade, ve ciğerlerdeki kanın oraya avdetine mümâna'at ederler. Diğer ikisi de şiryân-ı verîdînin medhalinde bulunarak, kanı ciğerlerden kalbin sol hücresine cereyâna bırakır da geri dönmesine mâni' olurlar. Üçü de şiryân-ı kebîrin medhalinde olarak, kanın kalbden hurûcuna müsâ'id, fakat duhûlüne mâni'dirler. Ve bu gışâlar adedinin on bir olmasının sebebini şiryân-ı verîdînin medhali, bulunduğu mahal îcâbınca, beyzî olduğu için iki, diğerleri ise müdevver bulundukları için üçer gışâ ile kolaylıkla kapanabilmesinden başka şeyde aramamalıdır. Bundan başka kendilerine şurası gösterilmelidir ki, şiryân-ı kebîr ile verîd-i şiryânînin nescleri şiryân-ı verîdî ile verîd-i ecvefin nesclerinden ziyâde sert ve metîndir. Ve şu berikiler kalbe girmezden evvel genişleşirler ve kalbin kulakları (üzeyn) tesmiye olunup kendi adalâtına müşâbih adalâttan mürekkeb bulunan iki keseye müşâbih bir

---

109 Verîd-i ri'evîlerin içtimâ'ından hâsıl olan üzeyn-i yesârdır. Buna kütüb-i atîka-i şarkiyyede de şiryân-ı verîdî denir.

110 Yani şiryân-ı kasaba.

111 Yani şiryân-ı ebherî.

112 Dessâmeler. [88]

hâle gelirler; ve dâ'imâ kalbde bedenin sâ'ir cihetlerinden ziyâde harâret vardır, ve bu harâret kalbin hücrelerini birkaç damla kan girecek olursa bu kanı, gâyet sıcak bir kaba damla damla dökülen mayi'ler gibi, sür'atle kabartarak tevsî' etmeye muktedirdir.[113]

Zîrâ, bundan sonra, kalbin hareketini îzâh için, bu hücreler kanla dolu olmadığı vakit verîd-i ecveften sağ hücreye ve şiryân-ı verîdden sol hücreye -bu iki damar kanla dâ'imâ dolu olmaları ve kalbe nâzır fethaları [89] bu hâlde seddedilemeyecekleri cihetle- bi'z-zarûre kan cereyân eylediğini beyândan başka bir şey demeye ihtiyâcım yoktur; fakat bu sûretle bu hücrelerden her birine birer damla kan girer girmez, bu damlalar ki, geçtikleri fethalar gâyet geniş ve geldikleri damarlar kanla ziyâdesiyle memlû oldukları cihetle, ancak gâyet büyük olurlar, oralardaki harâret sebebiyle tahalhul ve inbisât ederler; ve bu vâsıta ile bütün kalbi kabartarak, geldikleri iki damarın medhallerinde bulunan beş küçük kapıyı kaparlar; ve böylelikle kalbe daha ziyâde kan inmesini men' ederler; ve gittikçe tahalhulda devâm eyleyerek diğer iki damarın medhallerinde bulunan diğer altı küçük kapıyı itip açarak girerler. Ve bu sûretle verîd-i şiryânî ile şiryân-ı kebîrin bütün şu'abâtını takrîben kalb ile berâber kabartırlar; fakat kalbin bu şerâyîn ile berâber şişkinliği der-akab iner, zîrâ oraya girmiş olan kan soğur ve bu şerâyînin altı küçük kapıları kapanır, hâlbûki verîd-i ecvef ile şiryân-ı verîdînin beş kapıları açılır ve diğer iki damla kan daha geçirir ki, bu damlalar ber-vech-i bâlâ kalbi ve şerâyîni şişirir; ve böylece yüreğe giren kan, kulakları (üzeyn) tesmiye olunan bu iki keseden geçtiği için, bunların hareketi yürek hareketinin aksi olarak yürek kabardığı vakit bunlar iner.[114] Bundan başka berâhîn-i riyâziyyenin kuvvetini bilmeyen, ve delâ'il-i hakîkiyyeyi zanniyyâttan tefrîke alışmamış

113 Bu, mecrûhtur. [89]

114 Hareket-i kalbin hakîkî sebebi bu değildir. Kalb, bir adaledir, yani kâbil-i takallüs elyâftan mürekkebdir; bu elyâf cümle-i a'sâbiyyenin te'siri altında takallüs eder. [90]

olanlar, bu temhîdâtı ceff'el-kalem inkâra kıyâm eylememek için, kendilerine şurasını ihtâr eylerim ki, şu îzâh ettiğim hareket kalbte gözle görülebilecek a'zânın mahzâ vaz'iyyetlerinin, ve parmakla **[90]** hiss olunabilecek harâretin, ve bi't-tecrübe ma'lûm olabilecek tabî'at-ı demin netîce-i lâzımesidir; nitekim bir sâ'atin hareketi denk ve çarhlarının kuvvet ve vaz'iyyet ve şekillerinin netîcesidir.

Fakat eğer sorulursa ki nasıl olup da verîdlerin kanı böylece ale'd-devâm kalbe aka aka bitmiyor, ve mâdemki kalbden geçen tekmîl kan şiryânlara gidiyor, nasıl olup da bunlar kanla dolup taşmıyor? Bu bâbda benim mukaddemâ bir İngiliz tabîbinin[115] yazdığını tezkârdan başka bir cevâb vermeye ihtiyâcım yoktur; bu mahalde buzu kırmak ve şerâyînin nihâyetlerinde birçok küçük geçitler olup yürekten gelen kanın bu geçitler vâsıtasıyla verîdlerin küçük fürû'una geçtiğini ve tekrâr buradan yüreğe doğru gittiğini, velhâsıl cereyân-ı demin bir deverân-ı dâ'imîden başka bir şey olmadığını ilk def'a göstermek şerefini bu tabîbe vermelidir. Bunu da o cerrâhların ber-mu'tâd yaptıklarıyla pekâlâ isbât eder ki, bunlar verîdi açtıkları mahallin üst tarafından kolu hafifçe bağlayarak, kanın, kol hiç bağlanmamış olduğu vakittekinden bollukla cereyânını da'vet ederler; eğer kolu alt taraftan yani el ile yara arasından ve yahud sıkıca üst taraftan bağlasalar, tamâmen aks-i hâl zuhûra gelir. Zîrâ âşikârdır ki, hafif bir bağ evvelce kolda bulunan kanın verîdler vâsıtasıyla kalbe avdetine mâni' olabilmekle berâber, şiryânlar vâsıtasıyla kola dâ'imâ yeniden kan gelmesine mâni' olmaz; çünkü bunlar verîdlerin altındadırlar ve derileri daha sert olduğundan tazyîk edilmeleri daha güçtür; ve yürekten gelen kan şiryânlardan ele doğru **[91]** geçtiği vakit, verîdler vâsıtasıyla elden kalbe avdettekinden ziyâde kuvvetle cereyân eder; ve bu kan verîdlerden birinde olan bir fetha vâsıtasıyla koldan çıktığı için, şiryânlardan oraya gelebilmesi için, bağın alt tarafında yani kolun müntehâlarına doğ-

115 William Harvey. Bu zâtın en büyük şerefi cereyân-ı dem kavânînini keşfetmesidir (sene 1628). **[91]**

ru ba'zı geçitler bulunması iktizâ eder. Kanın sûret-i cereyânı hakkındaki ifâdesini şununla pek güzel isbât eder ki, verîdlerin tûlünce muhtelif mevki'lerde şu sûretle mevzû' birtakım küçük gışâlar[116] vardır ki, bunlar kanın vücûdun vasatından müntehâlarına doğru geçmesine müsâ'ade etmeyerek, ancak müntehâlardan kalbe doğru gelmesine müsâ'ade ederler; bundan başka yukarıki iddi'âsını şu tecrübe ile de isbât eder ki, vücûdda olan tekmîl kan şiryânlardan yalnız birisinin gelmesiyle pek az zamânda vücûddan çıkar, velev ki kalbe pek yakın cihetten sıkıca bağlanmış ve kalb ile bağ arasından kesilmiş ola, şu sûretle ki oradan çıkan kanın başka hiçbir taraftan geldiğine zehâba hiç mahal kalmasın.

Fakat hareket-i demin asıl sebebi şu benim dediğim olduğuna delâlet edecek diğer birçok şeyler daha vardır; meselâ, evvelâ, verîdlerden çıkanla şiryânlardan çıkan kan arasında görülen fark, kan yürekten geçerken tahalhul ve nev-ummâ takattur etmesiyle, ondan hurûcunu müte'âkib yani şerâyînde iken, ona duhûlünden mukaddem yani evridede ikenden dâ'imâ daha musaffî, daha zinde ve sıcak olmasından münba'istir; dikkat olunursa görülür ki, bu fark ancak kalbe doğru iyice bâriz olup yoksa yürekten pek uzak olan yerlerde o kadar zâhir değildir; ba'dehu verîd-i şiryânî ile şiryân-ı kebîrin masnû' oldukları derilerin sertliği kifâyet derecede [92] gösterir ki, kan şerâyînin cidârlarına verîdlerinkinden ziyâde kuvvetle çarpar. Ve kalbin sol cevfiyle şiryân-ı kebîrin, sağ cevfiyle verîd-i şiryânîden ziyâde bol ve geniş olmasının sebebi, şiryân-ı verîdîdeki kan kalbden geçtikten sonra ciğerlerden başka bir yerde bulunmamış olmasıyla, doğrudan doğruya verîd-i ecveften gelen kandan ziyâde sâf olarak daha şiddet ve sühûletle kesb-i letâfet eylemesinden başka ne olabilir?[117] Ve etibbâ eğer, kan tebdîl-i tabî'at etmesine göre kalbin harâretiyle ev-

---

116 Verîdlerin dessâmâtı. [92]

117 Ciğerlerde husûle gelen hâdisât-ı kimyeviyye Descartes'ça ma'lûm olamazdı. Bunlar ancak Lavoisier tarafından müvellidü'l-humûzanın keşfinden sonra ta'rîf olunabilmiştir.

velkinden az veya çok şiddet ve sür'atle letâfet peydâ eylediğini bilmeseler, nabza bakmakla ne anlayabilirler? Ve bu harâretin sâ'ir a'zâya keyfiyet-i intikâli tahkîk edilir ise, kan vâsıtasıyla olduğunu i'tirâf etmek lâzım gelmez mi ki, kan yürekten geçmekle tekrâr ısınır ve oradan bütün bedene yayılır; işte bundan dolayıdır ki, eğer bir mahallin kanı alınır ise aynı vâsıta ile harâreti de alınmış olur; velev ki kalb bir kızgın demir kadar sıcak olsun, eğer el ve ayakları ısıtmak için mütemâdiyen yeni kan göndermez ise, kendisinin kızgın olması onların teshînine kifâyet etmez. Bundan şu da anlaşılır ki teneffüsün asıl hizmeti, kalbin sağ cevfinde kesb-i letâfet ve sanki buhara inkılâb ettikten sonra ciğerlere gelen dem, sol cevfe dökülmezden evvel, orada kesb-i gılzat ve yeniden kana tahavvül etmek için, ciğerlere kifâyet derecede tâze havâ getirmektir. Yoksa kan bunsuz sol cevfteki âteşe[118] gıdâlık etmeye müsta'id olamazdı. [93] Bu da şununla te'eyyüd eder ki, ciğersiz ba'zı hayvânâtın kalblerinde yalnız bir cevf vardır ve vâlidelerinin rahimlerinde kapalı oldukları müddetçe ciğerlerini isti'mâl edemeyen çocukların, kan verîd-i ecveften kalbin sol cevfine cereyân etmek için birer fethaları ve verîd-i şiryânîden şiryân-ı kebîre ciğerlerden geçmeksizin gelmek için de birer mecrâları vardır. Ve eğer kalb, şerâyîn vâsıtasıyla mi'deye harâretle berâber yenen etleri halle yardım eden kanın en seyyâl aksâmından ba'zılarını göndermese, orada hazım nasıl vukû'a gelirdi?[119] Ve bu etlerin usâresini kana tahvîl eden fi'l, bunun günde belki yüz, iki yüz def'adan ziyâde kalbden geçerek takattur ettiği nazar-ı dikkate alınınca kolaylıkla anlaşılmaz mı? Ve tagazzîyi ve bedendeki muhtelif ihtilâtın husûlünü îzâh için, kanın kesb-i rikkat ve letâfet ederek kalbden şerâyînin müntehâlarına doğru geçmesini mûcib olan kuvvet,

118 Harâret-i garîziyye, on yedinci asırda, tamâmen meçhûl hâdisât-ı kimyeviyyeden mütevelliddir. [93]

119 Fi'l-i hazm, kimyevî ve fizyolojik birtakım hâdisâtın hey'et-i mecmû'asıdır ki, Descartes'ça da, tekmîl mu'âsırları için olduğu gibi meçhûl idi. [94]

yine o kan aksâmından ba'zılarının içinde bulundukları a'zâda tevkîflerine ve oralardan def' ve tard ettikleri diğer aksâmın yerlerini tutmalarına ve, muhtelif sûrette delinmiş oldukları için mütenevvi' tohumları yekdîgerinden ayıran muhtelif kalburlarda görüldüğü gibi, tesâdüf ettikleri mesâmmâtın vaz'iyyet, şekil veya cesâmetlerine göre, diğer aksâmdan ziyâde ba'zı yerlere gitmelerine bâdî olmaktadır, demekten başka neye ihtiyâç vardır? Velhâsıl bütün bu mevâdda en sezâyı dikkat olan şey, rûh-ı hayvânînin tekevvünüdür ki, gâyet rakîk bir rüzgâr veya daha doğrusu [94] gâyet sâf ve keskin bir alev gibi bir şey olan bu rûh[120] mebzûliyet-i azîme ile ale'd-devâm kalbden dimâğa çıkarak, oradan a'sâb vâsıtasıyla adalâta bi'l-intikâl bütün a'zâyı tahrîk eder. Kanın en müteharrik ve en nâfiz eczâsı olmasıyla bu rûhu terkîbe en müsta'id olan aksâmın başka yerlerden ziyâde beyne gitmesinin sebebi olmak üzere, bunları oraya götüren şiryânlar kalbden en ziyâde hatt-ı müstakîm üzere gelenler olarak, kavâ'id-i tabî'iyyenin aynı olan kavâ'id-i mihanikiyye îcâbınca ise, her ne vakit, kalbin sol cevfinden çıkan eczâ-yı demin beyne teveccühü gibi, birçok şeyler hepsi için kâfî yer bulunmayan bir cihete doğru birlikte müteveccih olurlarsa en za'îf ve en az cevvâl olanlar en kuvvetliler tarafından yollarından alıkonularak yalnız bunların beyne vâsıl olmalarından başka bir sebeb tasavvuruna mahal yoktur.

Bundan mukaddem neşri niyetinde bulunduğum kitâbta bu mevâddın cümlesini kifâyet derecede tafsîlen îzâh etmiştim. Ve sonra rûh-ı hayvânî, kesilmelerini müte'âkib zî-hayât

---

120 Buna rûh-ı tabî'î de denir; fakat vücûdu yoktur. Descartes nefis ile bedenin münâsebetini îzâh için âdî mâddeden daha latîf bir nev' mâdde olan bir rûh-ı tabî'î tasavvur eder. Bu nazariyye ise gayr-ı müsbet ve nâ-kâbil-i isbât bir faraziyyeden ibârettir; diğer taraftan bu faraziyye müşkilâtı alâ-halihâ ibkâ eder; zîrâ asıl bilinecek şey nasıl olup da mütehayyiz olmayan nefsin, mütehayyiz bir mâdde olan bedene ve mütekâbilen bedenin nefse icrâ-yı te'sîr ve amel eylemeleridir. Aradaki mâddenin az çok letâfeti mes'eleyi değiştirmez. [95]

olmaktan hâlî kaldıkları hâlde bile hâlâ kımıldayan ve yeri ısıran başlarda görüldüğü gibi, içinde bulunduğu zamân a'zâsını tahrîk etmek kuvvetine mâlik olmak için beden-i insânînin a'sâb ve adalâtı nasıl [95] i'mâl edilmiş olmalıdır; ve yakazayı ve uykuyu ve rü'yâyı vücûda getirmek için dimâğda ne gibi tahavvülât husûle gelmelidir; ziyâ, sadâ, râyiha, zevk, harâret ve ecsâm-ı hâriciyyenin bi'l-cümle evsâf-ı sâ'iresi havâss vâsıtasıyla dimâğda nasıl muhtelif suver-i zihniyye tab' edebilmektedir; açlık, susuzluk ve sâ'ir batınî şehevât nasıl kendi mefhûmlarını beyne göndermektedirler; ve beyinde bu mefhûmları ahz eden hiss-i müşterek ve hıfzeden kuvve-i hâfıza ve muhtelif sûrette tebdîl ve birtakım yenilerini teşkîl edebilen, ve yine bu vâsıta ile rûh-ı hayvânîyi adalâta tevzî' ederek bedenin a'zâsını, irâdenin dahli olmaksızın hareket edebilmek için lüzûmuna ve havâssa arz-ı vücûd eden eşyâ ile kendisinde olan şehevât-ı bâtıneye göre tahrîk eyleyebilen kuvve-i mütehayyile dimâğda neden ibârettir, buralarını onda göstermiştim: Bu ise, san'at-ı beşeriyyenin, her hayvânın vücûdundaki mikdâr-ı kesîr izâm, adalât, a'sâb, şerâyîn, evride ve sâ'ir bi'l-cümle aksâma nisbeten ancak pek az parça kullanarak ne kadar müteharrikun bi-nefsihi makineler yapabileceği göz önüne getirilince, bu vücûdu, yed-i ilâhî ile yapılmış olmasıyla nisbet kabûl etmeyecek derecede daha mükemmel tertîb olunmuş, ve insânlar tarafından ihtirâ' olunabilecek kâffe-i harekâttan daha şâyân-ı hayretlerini nefsinde hâ'iz bulunmuş bir makine addedenlere hiç garîb görünmez. Ve burada şurasını göstermeye bilhâssa ihtimâm eyledim ki: Eğer bir maymunun ve yahud diğer akılsız bir hayvânın a'zâsıyla şekl-i hâriciyyesine mâlik makineler olsa, bunlar her husûsta bu hayvânât tabî'at ve mâhiyyetinde olmayacaklarını bilmek için elimizde hiçbir çâre bulunmaz. Hâlbûki bizim vücûdlarımıza müşâbih makineler olsa da, fi'len mümkün olduğu kadar ef'âl [96] ve harekâtımızı taklîd eyleseler, onların bununla hakîkî insânlar olamayacaklarını bilmek için bizce dâ'imâ pek muhakkak iki vâsıta vardır: Biri, onların, bizim sâ'irlerine ifâde-i merâm için yaptığımız veçhile, aslâ ne kelâm, ne de terkîb ede-

rek sâ'ir işârât isti'mâl edememeleridir; zîrâ bir makinenin birtakım sözler ve hattâ a'zâsında ba'zı tebeddülât vukû'a getirecek ef'âl-i cismâniyyeye göre ba'zı kelâm tefevvüh edecek, ve meselâ bir tarafına dokunulursa ne istediklerini soracak, diğer bir tarafına dokunulunca râhatsız edildiği yolunda bağıracak, ve sâ'ir bu gibi şeyler yapacak sûrette i'mâl edilmesine imkân mutasavver ise de, bunları en gabî adamların bile muktedir olacakları veçhile, huzûrunda denilecek her şeyin ma'nâsına cevâb verecek sûret-i mütenevvi'ada terkîb ve tertîbe kadar bir makine yapabilmesine ihtimâl yoktur. İkinci vâsıta şudur: Bu makineler birtakım şeyleri bizim kadar, belki de bizden iyi yapsalar bile, diğer birtakım şeyleri yapmaktan her hâlde âciz kalırlar. Ve bu sûretle bilerek değil, belki ancak a'zâlarının vaz'iyyetlerinden dolayı bu yolda harekette bulundukları anlaşılır: Çünkü akıl her nev' ahvâlde kâbil-i isti'mâl bir âlet-i külliye olduğu hâlde, o a'zâ her husûsî fi'l için bir vaz'iyyet-i husûsiyyeye mâlik olmaya muhtâc bulunduklarından, hayâtın her hâlinde aklımızın bizi hareket ettirdiği gibi hareket edebilmek için onlarda o vaz'iyyât-ı muhtelifeden kifâyet mikdârda bulunması fi'len muhâldir. İşte yine bu iki vâsıta ile insân ile hayvânât arasındaki fark anlaşılabilir; zîrâ şurası pek câlib-i dikkattir ki, mecnûnlar bile müstesnâ olmamak üzere, merâmlarını ifâde için birkaç sözü bir yere getirerek, terkîb-i nutka muktedir olamayacak kadar ahmak insân bulunmaz; [97] hâlbûki ne kadar mükemmel ve ne kadar iyi mevlûd olursa olsun buna kâdir olacak başka hiçbir hayvân yoktur; ve bu da hayvânâtın kelâma mahsûs uzva mâlik olmamalarından neş'et etmez, çünkü görülüyor ki saksağan ve papağanlar bizim gibi sözler tefevvüh ettikleri hâlde, yine bizim gibi yani ne dediklerini anlayarak tekellüm edemezler. Hâlbûki sağır ve dilsiz doğan insânlar, tekellüm için diğerlerine hizmet eden a'zâdan, hayvânât kadar, belki daha ziyâde mahrûm oldukları hâlde, kendileriyle birlikte bulunup lisânlarını öğrenmiş olanlara merâmlarını ifâde edecek sûrette birtakım işârât îcâd edegelmektedirler; ve şu hâl hayvânların yalnız insânlardan az akla mâlik olduklarına değil, belki hiç mâlik olmadıklarına delâlet

eder: Zîrâ görülüyor ki, tekellüm edebilmek için pek az akıl kifâyet ediyor, bâhusûs ki bir nev'den olan hayvânât arasında insânlar arasındaki gibi adem-i müsâvât görüldüğü ve ba'zıları ba'zılarından ziyâde terbiyeye müsta'id oldukları hâlde de, kendi nev'lerinin en mükemmellerinden olan bir maymun veya papağanın, eğer rûhları bizim rûhumuzdan büsbütün başka bir mâhiyyette olmasaydı, tekellüm husûsunda en ahmak ve hiç olmazsa sersem bir çocuğa rekabet edememesine inanılamazdı. Ve kelâmı, infi'âlâta delâlet ederek hayvânlar kadar makineler tarafından da taklîd olunabilen harekât-ı tabî'iyye ile karıştırmamalı; ne de ba'zı kudemâ gibi, her ne kadar biz hayvânâtın lisânlarını anlamamakta isek de, onlar tekellüm ederler zannında bulunmamalıdır: Çünkü bu doğru olsa idi, kendilerinde bizimkilere müşâbih birçok a'zâ bulunduğu için, hem-nev'lerine olduğu gibi bize de tefhîm-i merâma kâdir olabilirler idi. Şurası da çok şâyân-ı ibrettir ki, ef'âl [98] ve harekâtlarının ba'zılarında bizden ziyâde san'at gösteren birçok hayvânât olmakla berâber, yine bunların sâ'ir ef'âl ve harekâtlarında hiç san'at gösteremedikleri görülür; şu sûretle ki, bizden iyi yaptıkları şeyler kendilerinin akla mâlik olduklarına delîl olamaz; çünkü o hâlde bizden ziyâde akla mâlik olarak her şeyi bizden iyi yapmaları lâzım gelirdi; belki bu hâl onların hiç akla mâlik olmadıklarını ve ancak birtakım çarh ve yaylardan mürekkeb bir sâ'at bizim bütün ihtimâmımıza rağmen sâ'atleri bizden iyi sayabildiği ve vakitleri bizden iyi ölçebildiği görülmekte olduğu gibi, tabî'atın onlara vermiş olduğu a'zânın vaz'iyyetlerine göre icrâ-yı ef'âl eylediklerini isbât eder.[121] [99]

---

121 Hayvânâtın müteharrikun bi-nefsihi makine olması faraziyesi, Descartes'ın evvelce vaz' ettiği metafizik ve fizik mukaddemâtının bir netîcesi, fakat bir netîce-i za'îfesidir: Zîrâ Descartes dünyâda biri birine zıt yalnız iki şeyin vücûduna kâ'ildir. Onlar da hayyiz yahud mekân ve fikirdir. Bir şey ki fikir değildir, sırf hayyizden ibârettir. Lâkin bu esâs kabûl olunmakla berâber, yine hayvânâtın müteharrikun bi-nefsihi makine olması lâzım gelmez. Hayvânâtın insâna en yakın olan envâ'-ı âliyyesinde

Bundan sonra nefs-i âkile yahud nâtıkayı ta'rîf eylemiş ve bunun, diğer bahsettiğim şeyler gibi, mâddenin kudretinden aslâ istihrâc olunamayarak, belki ayrıca halk edilmesi lâzım geldiğini; ve nasıl bunun, hiç olmazsa a'zâyı tahrîk için, bir deniz kılavuzunun gemisinde olduğu misillü, insânın vücûdunda iskân ve ikâme edilmiş olması kifâyet etmeyerek belki bundan mâ'adâ, bizimkilere mümâsil hissiyât ve şehevâta mâlik asıl bir adam vücûda getirmek için beden-i insân ile daha sıkı müttahid olması iktizâ eylediğini göstermiş idim. Bundan başka, pek mühim olması cihetiyle, burada rûh yani nefs bahsini biraz tafsîl eyledim. Zîrâ bâlâda fikirlerini kifâyet derecede reddeyledim zannında bulunduğum münkireyn-i ulûhiyyetin hatâsından sonra, hayvânâtın nefisleri bizim nef-

---

mevcûdiyyeti bugün fennen umûmiyyetle müsellem olan şeyler şunlardır:

Evvelâ, his: Hayvânlarda ihtisâsât, temâyülât, şehevât ve hevesât vardır. Fakat hissiyât-ı ahlâkiyye yoktur.

Sâniyen, zekâ: Hayvânâtta fehm, hâfıza, kuvve-i hayâliyye-i müstahzara vardır, suver ve temâsîli cem' ve terkîb ederler. Fakat tecrîd ve ta'mîm hâssası olmadığından, mücerred umûmî mefhûmlar edinemezler ve binâenaleyh kıyâs ve tefekkür melekelerine de mâlik değildirler. Beynlerinde ba'zı işâretler isti'mâl eden ve kelimeler tefevvühünü öğrenebilenler bulunmakla berâber, yine kelâm denilen şey yoktur.

Sâlisen, fa'âliyet: Hayvânât sevk-i tabî'ata, yani garîzeye mertebe-i âliyede mâliktirler. Birtakım âdetler iktisâbına müsta'iddirler ki, bu âdetler ba'zı nev'lerde ırsen [99] intikâl eder. Binefsihi zuhûr-ı ef'âl hâssasına, yani ihtiyârsız, ve binâenaleyh mes'ûliyet-i ma'neviyyesiz bir kuvve-i nefsiyyeye mâliktirler.

Hayvânât-ı âliye bizim ekser a'zâmıza yani göz, kulak, a'sâb, beyin, kalbe mâlik olduklarından, o a'zânın bizde peydâ ettiği âsâr ve ef'âlin o hayvânlarda da, velev ki sûret-i nâkısada olsun, zuhûra gelmesi kıyâs tarîkiyle iktizâ eder.

Velhâsıl hayvânâtın icrâ ettikleri bi'l-cümle ef'âl ve vezâ'ifi mevki'-i fi'le getirmeye kâfî ve insânlarınkinden ancak derece i'tibâriyle farklı hasâ'is hiss ve fehme mâlik olduklarında şübhe edilemez. [100]

simiz nev' ve tabî'atından olduğunu ve binâenaleyh bu hayâttan sonra, sinek ve karıncalar gibi, bizim için de ne korkacak, ne de ümîd edecek bir şey olmadığını tasavvur etmek gibi, ukûl-ı za'îfeyi tarîk-i müstakîm-i fazîletten ayıracak bir hatâ yoktur; hâlbûki bunlar arasında ne kadar fark olduğu bilinecek olur ise, bizim rûhumuzun bedenimizden tamâmen **[100]** müstakil bir tabî'ata mâlik olduğunu ve binâenaleyh onunla berâber ölmeye ma'rûz olmadığını isbât eden delâ'il daha iyi anlaşılır ve bundan sonra da o rûhu ifnâ edecek başka esbâb görülmediğinden, ebedî olduğuna hükmetmeye bi't-tabi' sevk olunulur.[122] **[101]**

ALTINCI KISIM
İstikşâf-ı Tabî'atte Daha İleri Gitmek İçin Lâzım Gelen Şeyler

Bütün bu mevâddı hâvî kitâbı[123] itmâma bundan üç sene evvel[124] muvaffak olarak, bir tâbi'in yedine teslîm için tekrâr gözden geçirmeye başlamakta idim ki, kendilerine hürmetim olan, ve ef'âlim üzerine hükm ve nüfûzları kendi aklımın efkârım üzerine olanından pek az bulunmayan ba'zı zâtın bundan biraz mukaddem diğer biri[125] tarafından neşredilen bir fizik re'yini,[126] ki kendim onu kabûl edenlerdenim demek istemem,[127] reddettiklerini[128] istihbâr eyledim; onda ise

122 Rûhun bekâsını iltizâm yolunda serd edilen bu mülâhazât-ı ahlâkiyye pek güzel ve becâ olabilir; fakat mâddeten bir şey isbât etmez. **[101]**

123 *Kitâb-ı Âlem.*

124 1634 senesinde.

125 Galileo

126 Kürre-i arzın şems etrafında devri.

127 Edenlerden idi. Descartes, kilise tarafından ithâm olunmaktan çok ihtirâz ederdi.

128 Galileo'nin 1633 senesinde engizisyon tarafından ithâmı. **[102]**

ithâmından evvel, ne dîne ne de devlete mazarratı bence melhûz olabilecek ve binâenaleyh aklım kâni' olduğu hâlde onu yazmaktan beni men' edecek hiçbir şey göremediğim için, bu hâl beni, gâyet muhakkak delâ'iline destres olmadığım hiçbir yeni re'yi kabûl etmemek ve kimsenin menfa'atine mugâyir olabileni kâğıt üzerine koymamak hakkındaki takayyüd-i dâ'imî ve azîmime rağmen, kendiminkiler meyânında [102] dûçâr-ı hatâ olduğum bir şey bulunmasından beni havf ve ihtirâza sevk etti. Bu ise, onları neşretmek hakkındaki karârımı tebdîle beni mecbûr etmeye kâfî idi. Zîrâ bu karârı mukaddemâ ittihâza beni sevk eden esbâb pek kavî olmakla berâber, kitâb te'lîf etmek san'atından beni dâ'imâ tenfîr eden meyl ve arzûm onu neşirden i'tizâr için der-akab diğer esbâb-ı kâfiye buldurdu. Ve her iki cihetçe olan bu esbâb öyle şeylerdir ki, onları söylemekte benim olduğu kadar, belki bilmekte de halkın menfa'ati vardır.

Ben kendi zihnimden gelen şeylere hiçbir zamân çokluk ehemmiyyet vermedim ve kullandığım usûlden, ulûm-ı nazariyyeye dâ'ir ba'zı müşkilât hakkında teşeffî-i sudûrdan ve yahud bana bildirdiği delâ'il üzerine etvâr ve ahlâkımı tanzîme sa'yden başka semere iktitâf etmedikçe, bu bâbda bir şey yazmaya kendimi aslâ mecbûr addetmedim. Çünkü etvâr ve ahlâk husûsunda, herkes kendi aklınca o kadar tasavvurâta koyulmaktadır ki, eğer Allah'ın ümmetleri üzerine hükümrân kıldığı yahud peygamber olacak kadar fazlına mazhar eylediği zevâttan gayrısına bu husûsta tağyîr-i ahkâma mesâğ olsa idi, ne kadar kafa varsa, o kadar da müceddid görülebilirdi; ve benim nazariyyâtım kendi hoşuma gitmekle berâber, diğerlerin de belki daha ziyâde kendi hoşlarına giden nazariyyâtı olduğu i'tikâdında bulundum. Fakat fizik hakkında ba'zı ma'lûmât-ı umûmiyye edindiğimi ve bunları müte'addid müşkilât-ı husûsiyyede tecrübeye başlayarak, insânı nerelere kadar sevk edebileceklerinin, şimdiye kadar müsta'mel mebâdîden ne kadar farklı şeyler olduklarının farkına vardığımı müte'âkib, bütün insânların menfa'at-i umûmiyyesine elimizden geldiği kadar hizmete bizi mecbûr eden kânûna karşı bir günâh-ı kebîr

irtikâb **[103]** etmeksizin, onları gizli tutamayacağıma zâhib oldum: Çünkü güzerân-ı ömür için çok fâ'ideli ma'lûmâta destres olmak ve mekâtibde tedrîs olunan şu felsefe-i nazariyye yerine bir felsefe-i ameliyye bularak, vâsıtasıyla âteşin, suyun, havânın, yıldızların, semâvâtın ve bizi muhît sâ'ir bi'l-cümle ecsâmın kuvvet ve fi'llerini, san'atkârlarımızın muhtelif san'atlarını bildiğimiz kadar âşikâre bilip, yaradıkları bütün işlerde öylece isti'mâl edebilmek, ve bununla kendimizi tabî'atın hâkim ve sâhibleri kılmak[129] mümkün olduğunu onlar bana gösterdi. Bu ise yalnız arzın semerâtıyla bi'l-cümle menâfi' ve esbâb-ı teshîlesinden zahmetsizce istifâdeye hâdim bin türlü ihtirâ'ât-ı san'atkârânenin vücûda gelmesi için arzû edilmez, belki başlıca birinci ni'met ve ni'am-ı sâ'ire-i dünyânın esâsı olan sıhhatin muhâfazası için de arzû edilir; zîrâ zihin bile tab' ve mîzâca ve a'zâ-yı vücûdun şerâ'itine o kadar tâbi'dir ki, eğer insânları umûmen şimdiye kadar olduklarının fevkinde âkil ve mâhir kılacak bir çâre bulunması mümkün ise, zannederim ki bunu tıbda aramalıdır. Şurası doğrudur ki, elyevm müsta'mel evvelâ tıb menfa'ati pek şâyân-ı dikkat olarak cüz'î şeyi hâvîdir; fakat onu aslâ istihkâr niyetinde olmamakla berâber, indimde şurası muhakkaktır ki, onda bilinen şeyler, daha bilinmeye muhtâc şeylere nisbetle hiç hükmünde olduğunu ve eğer gerek **[104]** cismanî gerek rûhanî birçok hastalıkların ve hattâ belki de za'f-ı pîrînin esbâbı ve tabî'at tarafından bize bahşedilmiş olan devâların cümlesi derece-i kâfiyede bilinmiş olsa, o gibi ilel ve avârızdan kurtulunabileceğini i'tirâf etmeyen hiçbir kimse ve hattâ hiçbir tabîb yoktur. Ben ise, bütün ömrümü bu kadar lâzım bir ilmin taharrîsine sarf niyetin-

---

129 Descartes, böylece yeni felsefenin hakîkî mâhiyyetini ta'yîn ve irâ'e eder. Ulûm-ı tabî'iyyenin sanâyi'e tatbîkinden zuhûra gelmesi zarûrî olan havârıkı, bundan daha güzel bir lisân ile evvelden keşf ve ihbâr eylemek mümkün olmazdı.

"İlim ile kudret-i beşeriyye her noktada birbirine merbût ve bir gâyete müteveccihtirler. Mü'essir hakkındaki cehlimizdir ki, bizi eserden mahrûm eder; zîrâ tabî'ata galebe, ancak ona itâ'atle olur." (Bacon). **[104]**

de olduğumdan ve ta'kîb edilirse, kasr-ı ömr veya noksân tecrübe mâni' olmadığı hâlde, bu maksada lâ-cerem vâsıl olunması îcâb eder gibi gördüğüm bir tarîke tesâdüf ettiğimden, bu iki mâni'aya karşı ne bulabilmiş isem onu sâdıkâne teblîğden, ve müte'ahhirîn mütekaddimînin bıraktıkları yerden başlayarak ve böylece birçokların ömür ve sa'yi birbirine munzamm olarak hepimiz cümleten, her ferdin başlı başına kat' edebileceği mesâfenin pek çok ilerisine gitmekliğimiz için, icrâsı lâzım gelecek tecâribe ezkiyâyı, her biri kendi meyl ve iktidârına göre müşârekete ve öğrenecekleri şeyleri kezâlik umûma işâ'a ile daha ilerlemeye sarf-ı gayrete da'vetten daha iyi bir kurtuluş olmadığına hükmetmekte idim.[130]

Ve hattâ tecârib husûsunda şurasına dikkat eylemekte idim ki, bu tecâribe ma'lûmâtta edilen terakkî nisbetinde ziyâde ihtiyâç vardır. Zîrâ başlangıçta kendiliğinden havâssımıza arz-ı vücûd ederek ne kadar cüz'î i'mâl-i fikir etsek yine bizce cehli nâ-kâbil olanları kullanmak, en nâdir ve dakîklerini taharrîden evlâdır: Bunun da sebebi şudur ki, bu gâyet dakîk olanlar, eğer basît ve âdîlerinin esbâbı henüz ma'lûm olmayacak olur ise, insânı [105] hatâya sevk ederler; ve bunların tâbi' oldukları ahvâl ve şerâ'it hemen dâ'imâ o kadar husûsî ve hurda şeylerdir ki, bunları nazar-ı dikkatten kaçırmamak pek müşkildir. Fakat benim bu bâbda kullandığım sıra şu idi: Evvelâ âlemde mevcûd olan ve yahud olması mümkün bulunan bi'l-cümle şeylerin umûmiyyet üzere mebde'lerini yani ilk illet ve mü'essirlerini bulmaya çalıştım; bunun için ne âlemi halk eden Allah'tan gayrı bir şeyi nazar-ı i'tibâra aldım, ne de onları nefislerimizde bi't-tabi' mevcûd ba'zı mâye-i hakâyıktan başka bir şeyden istihrâc eyledim. Ba'dehu bu illet ve mü'essirlerden istintâc olunabilen birinci ve en âdî âsâr hangileri olduğunu araştırdım; zannedersem bu sûretle gökler, yıldızlar, bir arz, ve hattâ bir arz üzerinde su, havâ, âteş, ma'âdin ve cümleden

130 "Şu sûretle ki, bütün asırlarca gelen insânların cümlesi dâ'imâ bâkî ve mütemâdiyen öğrenir şahs-ı vâhid gibi olabilir." (Pascal). [105]

ziyâde âdî ve basît ve binâenaleyh öğrenilmesi kolay sâ'ir ba'zı şeyler buldum. Sonra daha teferru'âta inmek istediğimde, bana bunlardan o kadar mütenevvi'leri arz-ı vücûd etti ki, dünyâ yüzündeki eşkâl ve envâ' mevcûdâtı, murâd-ı ilâhî ta'alluk etmiş olduğu takdîrde orada bulunabilecek olan diğer lâyü'addlerinden temyîz etmek, ne de binâenaleyh mü'essirâtı tefehhüme âsârı âlet ittihâz ve müte'addid tecârib-i cüz'iyye icrâ eylemedikçe onları işlerimizde kullanmak zihn-i beşer için mümkün olmadığı i'tikâdında bulundum.[131] Bundan sonra havâssıma vakten min'el-evkat ma'rûz bi'l-cümle eşyâ üzerine atf-ı efkâr eylediğimde, şurasını beyâna cür'et ederim ki, bu eşyâ meyânında hiçbirine tesâdüf [106] etmedim ki, onu bulmuş olduğum mebâdî ile kolayca îzâh eylemiş olayım: Fakat şurasını da i'tirâf etmeliyim ki, tabî'atın kudreti o kadar vâsi' ve mebâdîsi o derecede basît ve umûmîdir ki, artık hemen hiçbir eser-i cüz'îye tesâdüf etmedim ki, evvel emirde o mebâdîden birçok muhtelif tarzlarla istintâc olunabildiğinin farkına varmayayım; tesâdüf ettiğim en büyük su'ûbet-i mu'tâde o eserin o tarzlardan hangisinde o mebâdîye tâbi' olduğunu bulmaktır; zîrâ buna yeniden şu gibi tecârib icrâsından başka çâre bulamam ki, bunlar, o tarzlardan birinde tefsîr edildiği hâlde, nasıl zuhûr ederse diğerinde tefsîr edildikte öyle zuhûr etmeyerek, hangi sûrette tefsîr kılınmak îcâb ettiği bundan tezâhür eylesin.[132] Bundan başka şimdi şu hâldeyim ki, zannedersem, bu işe yarayabilecek tecâribin ekserîsini icrâya nasıl bir hünerle girişmek lâzım geleceğini iyice fark etmekteyim. Fakat şurasını da görüyorum ki, bunlar o kadar kesretli ve o makûle şeylerdir ki, cümlesini icrâya benim ne vaktim ne de şimdikinden bin kat da ziyâde olsa, irâdem

---

131 Böylece tabî'atın tetebbu'unda, kable't-tecrübî (*a priori*) mebde'lerden hareket ederek, bunlardan netâyic-i mümkineyi istihsâl etmelidir. Fakat çok geçmeden bir an gelir ki, tecrübeye mürâca'atta bi'z-zarûre mecbûriyyet hâsıl olur. [106]

132 Faraziyyelerin fizikte ve ale'l-umûm ulûm-ı tabî'iyyedeki hizmetini pek sarâhat ve sıhhatle gösterir bir fıkra. [107]

kifâyet eder: Şu sûretle ki, şimden sonra onlardan icrâsına muvaffak olacağım mikdâr nisbetinde tabî'atı öğrenmekte terakkî etmiş olacağım. Bunu da yazmış olduğum kitâbta bildirmek ve bundan halkın edeceği istifâdeyi o kadar âşikâre göstermek niyetinde idim ki, umûmiyyetle insânlara iyilik etmeyi isteyen, yani ne riyâ ne de yalnız laf ile değil, hakîkaten ve fi'len fâzıl olan herkesi gerek şimdiye kadar ettiklerini bana teblîğe, gerek edileceklerin taharrîsinde mu'âvenete da'vet ve mecbûr etmiş olayım. [107]

Fakat o zamândan sonra zuhûr eden diğer esbâb bana efkârımı tebdîl ettirdi, ve beni şuna kâ'il etti ki, ba'zı mertebe ehemmiyeti hâ'iz olduklarına hükmedeceğim her şeyi, hakîkatlerini keşfettikçe, yazmaya muhakkak devâm etmeliyim; ve mâdemki gerek birçokları tarafından görülmesi zarûrî olduğu zannolunan şeye mahzâ kendi nefsi için yapılan şeyden ziyâde i'tinâ olunacağında şübhe yoktur, mâdemki ekseriyâ tasavvura başladığım zamân bana doğru gibi görünen şeyler, kâğıt üzerine koymak istediğim vakit yanlış görünür, hem iyi tedkîkleri için mümkün mertebe ziyâde vesâ'ile mâlik olmak, hem de elimden geldiği takdîrde, umûmun istifâdesi uğrunda hiçbir fırsatı kaybetmemek ve âsârın bir kıymeti hâ'iz olduğu hâlde vefâtımdan sonra elde edecekler vech-i enseb üzere isti'mâl eylemek için, onlara gûyâ tab' ettirmek istiyormuşum gibi sarf-ı ihtimâm eylemeliyim; fakat ne ihtimâl ki hedef olacakları ta'rîzât ve münâkaşât, ne de hattâ bana kazandırabilecekleri nâm ve şöhret tahsîl-i ilme sarf-ı tasmîminde bulunduğum zamânı zâyi' etmeme hiçbir vesîle vermemesi için, onların, müddet-i ömrümce tab' ve neşirlerine aslâ cevâz vermemeliyim. Zîrâ herkesin vüs'ü mikdârı sâ'irlerine iyilik etmeye mecbûriyeti muhakkak ve hiç kimseye fâ'idesi olmamak hiçbir değeri olmamağa mu'âdil bulunmakla berâber, şurası da doğrudur ki, bizim ihtimâmâtımız zamân-ı hâzırdan ilerisine imtidâd etmek lâzım, ve ahfâdımıza daha ziyâde fâ'ideli şeyleri vücûda getirmek maksadıyla evvelce hayâttakilere ihtimâl ki ba'zı menâfi'i mûcib olacak şeylerden sarf-ı nazar eylemek hayırlıdır. Fi'l-hakîka şimdiye kadar öğrendiğim

şeyler meçhûlüm olan ve öğrenebilmekten ümîdim münkati' [108] bulunmayanlara nisbeten hemen hiç hükmünde olduğu ma'lûm olmasını isterim. Zîrâ ulûmda tedrîcen kesb-i hakâyık edenlerin hâli zengin olmaya başlayıp da büyük büyük mübâya'âtta bulunmaları kendilerine, mukaddemâ fakîr iken daha çok küçüklerinde bulunmalarından kolay gelen adamların hâline benzer. Ve yahud onlar şu serdârlara teşbîh olunabilirler ki, kuvvetleri muzafferiyyetleri nisbetinde artar, ve bir muhârebeyi kazandıktan sonra bilâd ve eyâlât zabtında göstereceklerinden ziyâde bir muhârebeyi kaybettikten sonra tutunabilmek için idâre göstermeye muhtâctırlar; zîrâ ma'rifet-i hakîkate vüsûlden bizi men' eden müşkilât ve hatî'âtı yenmeye çalışmak hakîkaten harbetmek, ve biraz umûmî ve mühim bir mâdde hakkında yanlış bir fikir iktisâbı o harbi kaybeylemek demektir; bundan sonra eski hâle rücû' için, emîn birtakım mebâdî elde edildikten sonra büyük terakkiyyâtta bulunmak için lâzım olandan ziyâde mahârete lüzûm vardır. Bana gelince eğer şimdiye kadar ba'zı hakâyık-ı ilmiyye bulmuş isem, (ümîd ederim ki bu cildin muhteviyâtı ba'zı hakâyık bulduğuma hükmettirir) diyebilirim ki, bunlar iktihâmına muvaffak olduğum, ve muzafferiyyetleri tarafımda kalmış muhârebeler addettiğim beş altı başlıca müşkilin netâyic ve tevâbi'inden başka bir şey değildirler: Hattâ şunu da demekten çekinmem ki, tasavvurâtımı tamâmen hayyiz-i husûle getirmek için daha öyle iki üç muhârebeden ziyâde kazanmaya ihtiyâcım olmadığını zannetmekteyim; cereyân-ı âdî-i tabî'ata nazaran ise buna kâfî vaktim olmayacak kadar yaşım ilerlememiştir. Fakat geri kalan zamânımı hüsn-i isti'mâl edebilmekte ne kadar ümîdim var ise, onu hüsn-i idâreye de o kadar mecbûriyetim bulunduğu i'tikâdındayım; hâlbûki eğer fiziğimin esâsâtını neşredecek olursam, elbette vaktimi izâ'a [109] için kendime birçok vesâ'il tedârik etmiş olurum. Zîrâ bunların hemen hepsi inanılıp kabûl edilmeleri için yalnız bir işitilmeleri kifâyet edecek kadar bedîhî olmakla ve içlerinde isbât edemediğim hiçbiri bulunmamakla berâber, diğer adamların ârâyı muhtelifelerinin hepsine tefâvukları gayr-ı mümkün oldu-

ğundan, da'vet edecekleri i'tirâzât ile ekseriyâ vaktimi zâyi' edeceğimi tahmîn eylemekteyim.

Bu i'tirâzât hem bana kendi hatâlarımı göstermek, hem de bende iyi bir şey bulunduğu hâlde diğerlerince bu vâsıta ile daha kolay anlaşılmak, ve birçok eşhâs tek bir adamdan ziyâde görebileceğinden, o şeylerden şimdiden istifâdeye başlanarak kendi îcâdlarıyla bana da mu'âvenet edilmek için fâ'idelidir denebilir. Fakat kendim hatâya begâyet müsta'id olduğumu bilmek, ve zihnime gelen ilk efkâra hemen hiçbir vakit i'timâd etmemekle berâber, bana edilebilen i'tirâzât hakkındaki tecrübem bunlardan bir gûnâ fâ'ide me'mûlünden beni men' eder: Zîrâ bundan mukaddem gerek dost bildiğim adamların, gerek hakkımda lâ-kayd olduklarını zanneylediğim diğer ba'zılarının, gerekse mefsedet ve hasedleri, dostlarıma muhabbetlerinin iğmâz-ı ayn ettireceği şeyleri keşfe kendilerini kifâyet derecede tahrîs edeceğini bildiğim diğer bir takımının muhâkemâtını ekseriyâ tecrübe ettiğimde, evvelce hiç tahmîn eylememiş olduğum bir i'tirâzda bulunmaları ancak nâdiren vâki' olmuştur, meğerse sadedin büsbütün hâricinde ola: Şu sûretle ki, akvâlimin hemen hiçbir münekkidine tesâdüf etmedim ki, bana kendimden az sert yahud az münsif görünmemiş olsun. Ve hiçbir vakitte de görmedim ki, mekteblerde mer'î münâkaşât ile evvelce meçhûl hiçbir hakîkat keşfolunabilsin. Zîrâ [110] herkes hasmına galebe ile uğraştığı sırada her biri diğerin dermeyân ettiği delâ'ili muvâzeneden ziyâde zanniyyâttan ibâret şeyleri kabûl ettirmeye çalışır: Uzun müddet iyi da'vâ vekilliği etmiş olanların ise, bundan dolayı iyi hâkim olmaları îcâb etmez.

Efkârımın neşrinden sâ'irlerince edilebilecek istifâdeye gelince, bu da pek büyük olmaz; bâhusûs ki, ben efkârımı henüz mevki'-i istifâdeye vaz' olunabilmeleri için daha birçok şeylerin ilâvesine muhtâc olmayacak kadar ileri götürmedim. Ve buna muktedir biri varsa, onun da herkesten ziyâde ben olduğumu bilâ-gurûr söyleyebilirim zannındayım: Bu da, dünyâda benden nisbet kabûl etmeyecek derecede daha akıllı birçok adamlar olamamasından değil, belki bir şeyin, bizzât ihtirâ'

eylendiği vakitteki kadar başkasından öğrenildiği zamân iyi idrâk ve tasarruf edilememesinden dolayıdır. Bu ise işbu mâddede o kadar doğrudur ki, ekseriyâ tarafımdan efkârım pek âkil adamlara îzâh edildiği, ve onlarda ben söylerken pekâlâ anlar göründükleri hâlde, sonra ne dediklerimi tekrâr eylediklerinde, onları hemen dâ'imâ min-ba'd benimdir diyemeyeceğim sûrette tağyîr ettiklerini gördüm. Bu münâsebetle ahfâdımıza, ben kendim neşr ve işâ'a etmemiş olduğum hâlde, benden diye rivâyet olunan şeylere aslâ inanmamalarını burada ricâ eylerim; bu cihetle kitâblarına mâlik olmadığımız eski filozoflara isnâd olunan akvâl-i garîbe aslâ ta'accübümü mûcib olmaz; bunlar zamânlarının en akıllı adamları oldukları için, fikirlerinin ziyâdesiyle gayr-ı ma'kûl olmasından ise, bize fenâ nakledilmiş olmasına hükmeylerim. Nitekim görülüyor ki, onların peyrevlerinden hiçbirinin kendilerine tefevvuk ettiği hemen aslâ vâki' olmamıştır; [111] ve şundan emînim ki, bugün Aristo'ya tâbi' olanların en gayretlileri eğer tabî'at hakkında onun kadar ma'lûmâta sâhib olsalar kendilerini bahtiyâr addederler, velev ki bu sûret hiçbir vakit ondan ziyâdesine mâlik olmamak şartıyla olsun. Bunlar sarmaşığa benzerler, ki kendilerini tutan ağaçlardan yükseğe çıkmaya aslâ meyletmez, hattâ ekseriyâ onların tepelerine kadar çıktıktan sonra tekrâr aşağı iner: Çünkü zannedersem onlar da inerler, yani tahsîlden ferâgat ettikleri hâldekinden az âlim olurlar; zîrâ bunlar mü'elliflerinde anlaşılacak sûrette serd edilmiş şeyleri bilmekle kanâ'at etmeyerek, mü'ellifin hiç bahsetmemiş, belki hâtırından bile geçirmemiş olduğu birçok müşkilâtın hâllerini de onda bulmak isterler. Ma'amâfîh bunların sûret-i tefelsüfleri gâyet âdî zihne mâlik olanların işlerine pek gelir: Zîrâ isti'mâl ettikleri fürûk ve mebâdînin mübhemiyyeti sâyesinde her şeyden gûyâ bilirmiş gibi cesûrâne bahsedebilirler, ve rey'lerini en müşikâf ve mâhir olanlara karşı müdâfa'a eyleyebilirler, ve kendilerini aslâ iknâ' mümkün olmaz; bu husûsta bunlar zannedersem şu köre benzerler ki, görür bir adamla ondan aşağı kalmaksızın döğüşmek için onu çok karanlık bir mahzene çekmiş ola: Ve diyebilirim ki bunların benim isti'mâl eyledi-

ğim mebâdî-i felsefeyi neşirden tevakkî etmemde menfa'atleri vardır; zîrâ mâdemki bu mebâdî pek sâde ve bedîhî şeylerdir, eğer onları neşredecek olursam, gûyâ o mübâreze için indikleri mahzene bir iki pencere açarak günü idhâl etmiş olacağım. Fakat en akıllılarının bile o mebâdîyi bilmek arzû ettikleri yoktur: Çünkü her şeyden bahsedebilmek ve ulemâ şöhretini kazanmak isterlerse buna, yalnız ba'zı mevâdda [112] tedrîcen keşfolunan ve sâ'ir mevâddan bahsolundukta kendilerince meçhûl olduğunu açıktan açığa i'tirâfa mecbûr eyleyen hakîkati taharrîden ise, her mâddede büyük bir su'ûbete düşülmeksizin bulunabilen zanniyyât ile iktifâ ederek, daha kolaylıkla muvaffak olurlar. Yok eğer birazcık hakîkat öğrenmeyi hiçbir şeyin câhili değilmiş gibi görünmek gurûruna tercîh ederler -ki bu sûret elbette pek müreccahtır- ve benimkine müşâbih bir tasavvurda bulunmak isterlerse, bunun için benim kendilerine şimdiye kadar bu noktada söylediğimden fazla bir şey söylememe ihtiyâçları yoktur. Zîrâ eğer benim vâsıl olduğum dereceyi tecâvüze muktedir iseler, benim bulmuş olduğumu zannettiğim şeylerin kâffesini kendiliklerinden bulmaya bi't-tarîkü'l-ûlâ kâdir olurlar: Husûsan ki, her şeyi ancak sırasıyla tedkîk ettiğimden, keşfe muhtâc olarak bence bâkî kalan şeyler şimdiye kadar tesâdüf ettiğim şeylerden hadd-i zâtında elbette güç ve daha gizlidir ve bunları kendileri bulmayıp da benden öğrenecek olurlarsa daha az mütelezziz olurlar; bundan başka evvelâ kolay şeyleri aramak, ve tedrîcen diğer güçlerine geçmekle kesb edecekleri meleke, benim kendilerine olan bütün ta'lîmâtımdan ziyâde işlerine yarar. Kendim için ise şuna kâni'im ki, eğer gençliğimden beri iktinâh ettiğim hakâyıkı cümleten vaktiyle bana öğretmiş olsalardı da, kendim onları tahsîl için hiç zahmet çekmemiş olsaydım, belki onlardan başka hiçbir hakîkate aslâ vâkıf olamaz, ve hiç olmazsa taharrîlerine çalıştıkça dâ'imâ yeni hakâyık bulmak hakkında mâlik olmak zu'munda bulunduğum mümâreseyi aslâ kesb edemezdim. Velhâsıl eğer dünyâda bir eser var ise, ki başlayan adamdan başkası tarafından hüsn-i hitâma erdirilemez, o da benim çalıştığım eserdir. [113]

Şurası doğrudur ki, bana yarayacak tecâribin hepsini yalnız bir adam icrâya kifâyet etmez. Fakat başka elleri de fâ'ideli sûrette kullanamaz, meğer ki birtakım erbâb-ı san'at yahud ücretle tutulabilecek eşhâs olsun ki onlara pek mü'essir bir vâsıta olan kazanç ümîdi istediğini lâyıkıyla yaptırabilsin. Zîrâ merâk ile veya öğrenmek arzûsuyla kendisine arz-ı mu'âvenet edebilmeleri muhtemel heveskâra gelince, bunların hem alelâde va'dleri icrâ'âtlarına gâlibtir, yani hiçbiri hiçbir vakit muvaffakiyet göstermeyerek birçok güzel güzel teklîflerde bulunmaktan başka bir şey yapmazlar, hem de behemahâl ba'zı müşkilâtın halli, yahud hiç olmazsa mâlâya'ni birtakım merâsim ve musâhabât icrâsı ile mazhar-ı ecr olmalarını isterler ki, böylelikle beyhûde vakit kaybetmiş olur. Diğerleri tarafından evvelce yapılmış olan tecâribe gelince, onlar bunları kendisine teblîğe rızâ gösterseler bile -ki üserâdan addedenler aslâ göstermezler- ekserîsi o kadar lüzûmsuz ve abes şeylerden mürekkeb bulunur ki, onların hakîkatini meydâna çıkarmak kendisi için pek müşkil olur; bundan başka onları icrâ edenler kendi mebâdîlerine muvâfık göstermeye çalıştıkları için hemen cümleten o kadar fenâ ve hattâ o kadar yanlış îzâh edilmiş bulur ki, şâyed içlerinden işine yarayacakları bulunsa bile, seçilmeleri için sarf olunacak zamâna değmez. Şu sûretle ki, eğer dünyâda en büyük ve umûma en nâfi' şeyleri taharrîye iktidârı müsellem bir kimse bulunup da, diğer adamlar da ona tasavvurâtını mevki'-i fi'le çıkarmak için her sûretle mu'âvenete çalışmak isteseler, kendisi için îcâb eden tecârib masrafını tedârikten ve bir de hâlî vakti kimsenin ta'cîziyle gasb edilmesini men'den başka bir şey [114] yapabileceklerini zannetmem. Fakat hiçbir fevka'l-âde şey va'd etmek isteyecek kadar kendimi bir şey zannetmedikten, ve tasavvurâtıma umûmun pek rağbet göstermesi îcâb edeceğini tahayyül eyleyecek kadar efkâr-ı mağrûrâne ile mâlî olmadıktan başka, lâyık olmadığıma zehâb hâsıl olabilecek hiçbir lütfu da her kimden olursa olsun kabûlü isteyecek kadar alçak bir nefse mâlik değilim.

İşte bundan üç sene evvel bu mütâla'ât bir yere gelerek, yedimde bulunan kitâbı neşre râzı olmamaklığıma, ve hattâ o kadar umûmî olacak ve yahud kendisinden fiziğimin esâsâtı anlaşılabilecek diğer hiçbir kitâbın da adem-i neşrine karâr vermekliğime sebeb oldu. Fakat sonra diğer iki sebeb zuhûr ederek, beni buraya ba'zı cüz'i nümûneler vaz'ına ve ef'âl ve tasavvurâtımdan umâma ba'zı hesâb i'tâsına mecbûr eyledi. Bu esbâbdan birincisi şudur ki, eğer bunu yapmayacak olursam, ba'zı âsâr tab' ettirmek niyetinde olduğumdan ma'lûmâtları bulunan birçokları beni ondan ictinâb ettiren esbâbı hakîkat-i hâldekinden ziyâde benim aleyhimde farz edebileceklerdir. Zîrâ şöhreti ifrât ile sevmemekle ve hattâ, eğer demeye cesâret edebilirsem, her şeye tercîh ettiğim istirâhate mugâyir addeylediğim cihetle ona husûmetim olmakla berâber, gerek nefsime zarar etmek hakkındaki zannıma, gerek aradığım istirâhat-ı kâmile-i zihniyyeye yine muhâlif ba'zı gûnâ endîşe verebilmesi ihtimâline mebnî, hiçbir vakit ne ef'âlimi cinâyâtmış gibi gizlemeye çalıştım, ne de meçhûl olmak için ziyâde ihtiyâtta bulundum. Ve dâ'imâ böylece ma'rûf ve meçhûl olmak ihtimâmâtı beyninde lâ-kayd kalmakla berâber, bir nev' şöhret iktisâbıma mâni' olamadığım cihetle, hiç [115] olmazsa onu fenâ iktisâbdan tevakkî-i nefs için elimden geleni yapmaklığım iktizâ ettiği i'tikâdında bulundum. Beni bu kitâbı[133] yazmaya mecbûr eden diğer sebeb ise, icrâsına ihtiyâcım olan ve âmmenin benim menâfi'ime ziyâdesiyle iştirâklerini ümîd edecek kadar iğtirârım bulunmamakla berâber, diğerin mu'âveneti olmaksızın icrâ etmekliğim mümkün olmayan birçok tecâribden dolayı kendi tahsîlim hakkında olan tasavvurum günden güne dûçâr-ı ta'ahhur olduğunu gördüğümden, bu sûretle hem nefsime karşı kusûrda bulunmak, hem de benden sonra geleceklere bir gün, eğer tasavvurâtıma ne husûsta müşâreket edebileceklerinin kendilerine tefhîmini pek ziyâde ihmâl etmemiş olsaydım, kendilerine da-

133 Dediğimiz veçhile, bu kitâb yalnız bu *Nutuk* değildir. [116]

ha hayırlı birçok şeyler bırakabilmiş olacağım hakkında serzenişlerde bulunmalarına vesîle vermek istememekliğimdir.

Ve düşündüm ki, ne münâkaşât-ı kesîreye sebeb olmaksızın, ne de mebâdîmden istediğimden ziyâdesini i'lâna beni mecbûr etmeksizin, ulûmda neye muktedir olup olmadığımı vuzûh-ı kâfî ile göstermekten hâlî kalmayacak ba'zı mevâdd intihâbı bence kolaydır. Bunda muvaffak oldum mu olmadım mı bilemem; ve âsârımdan bizzât bahs ile kimsenin hükmüne takaddüm etmek istemem: Fakat onların tedkîk olunmasını pek arzû ederim, ve buna mümkün mertebe ziyâde vesîle vermek için, onlar hakkında i'tirâzâtı olacakların, bunları kitâbçıma irsâl zahmetini ihtiyâr buyurmalarını temennî ederim ki, onları bu vâsıta ile telakkî ettiğim sırada, cevâblarını da tezyîle gayret edeyim ve bu sûretle kâri'ler her ikisini birlikte görerek hakîkat-i hâli daha kolaylıkla muhâkeme etsinler. Zîrâ ben onlara aslâ uzun uzadıya cevâblar vermeyi [116] va'd etmem, belki hatâlarımı gördüğüm hâlde açıktan açığa i'tirâf eder, göremediğim takdîrde, ile'l-ebed bir mes'eleden diğerine düşmemek için, hiçbir yeni mâddeden ilâveten bahsetmeksizin, yalnız yazmış olduğum şeylerin müdâfa'ası için lüzûmu i'tikâdında bulunduğum îzâhatı i'tâ ile iktifâ eylerim.

Eğer *İnkisâr-ı Ziyâ* ve *Alâim-i Ceviyye*'nin başlangıcında bahsettiğim şeylerin ba'zıları, faraziyyât tesmiye ile isbâtlarına girişmek istemez gibi görünmekliğimden dolayı, vehle-i ûlâda zihne çarpar ise, hepsi dikkatle okunmaya sabredildiği hâlde hoşnut olunacağını ümîd ederim. Zîrâ onlarda delâ'il, yekdîgerine o sûretle merbût ve tâbi'dirler ki, sonra gelenler mü'essirleri olan evvelkiler ile isbât olundukları gibi, bi'l-mukâbele bu evvelkiler de âsârı olan sonrakiler ile isbât olunurlar.[134] Ve burada zannolunmamalıdır ki, ben mantıkiyyûnun devr-i bâtıl dedikleri hatâya düşmüş olayım: Zîrâ tecrübe bu âsârın birçoğunu pek muhakkak kıldığı için, bunları kendilerinden istintâc eylediğim mü'essirât onları îzâha ol-

134 Ki bunu tecrübe te'yîd eder ve bâlâda zikr olunduğu veçhile, asıl ilmî usûldür. [117]

duğu kadar isbâta yaramayarak belki bilakis bu mü'essirât o âsâr ile isbât olunur. Ve onları faraziyyât yâd etmekliğim de, mahzâ yukarıda îzâh eylediğim ilk hakâyıktan istintâc edebilmek fikrinde olduğumun bilinmesi içindir; fakat kendilerine iki üç kelime söylenir söylenmez diğerlerin yirmi senede düşündüklerini bir günde bilmek tasavvurunda bulunan, ve nâfiz ve hadîdü'z-zihn olmaları nisbetinde muhtî ve gayr-ı kâbil-i hakîkat olan ba'zı [117] zihinleri, benim mebâdîm olduklarını zannedecekleri şeyler üzerine bir garîb felsefe kurup da kabâhati bana istinâd etmeye fırsat bulabilmekten men' için, öyle istintâclarda bulunmamayı kat'iyyen tasmîm eyledim. Zîrâ tekmîl benim olan ârâya gelince, ben onları yeni diye ma'zûr görmem, bâhusûs ki delâ'ilini iyice mülâhaza edecek olurlarsa onları o kadar basît ve akl-ı selîme muvâfık bulacaklarından emînim ki, aynı mevâdd hakkında edinilebilecek diğer herhangi ârâdan daha az fevka'l-âde ve garîb görüneceklerdir. Hem de ben onlardan hiçbirinin muhteri'-i evveli olduğum temeddühünde değilim; ve onları hiçbir vakitte ne başkaları tarafından denilmiş ne de denilmemiş oldukları için değil, belki sırf aklım bana teslîm ettirdiği için ahz ve kabûl etmişimdir.

Ve eğer erbâb-ı san'at *İnkisâr-ı Ziyâ* bahsinde îzâh edilen îcâdı[135] der-akab mevki'-i icrâya koyamazlar ise, zannetmem ki bundan dolayı ona fenâ denebilsin. Çünkü ta'rîf ettiğim makineleri, hiçbir noksânsız tanzîm ve tertîb için mahâret ve meleke lâzım geldiğinden, eğer buna def'aten muvaffak olurlarsa, birisinin eline mücerred iyi bir nota âleti verilmekle bir günde a'lâ ud çalmayı öğrenmesinden az ta'accüb etmem. Ve mürebbîlerimin lisânı olan Latince yerine memleketimin lisânı olan Fransızca'yı isti'mâl etmekliğimin sebebi, sırf kendi akl-ı tabî'îlerini isti'mâl edenlerin, eski kitâblardan başka bir şeye inanmayanlardan ziyâde akvâlimi iyi muhâkeme edeceklerini ümîd eylemekliğimdir. Aklı tahsîl ile cem' edenlere gelince -ki yalnız bunları hâkimlerim isterim- emînim ki delâ'ilime [118]

135 Adeseler hakkında. [118]

mahzâ lisân-ı âdî ile ifâde ettiğim için havâle-i sem' etmeyecek kadar Latince taraftarlığı eylemezler.

Bundan başka, ne ulûmda müstakbelen istihsâli ümîdinde bulunduğum terakkiyyâttan burada ayrıca bahsetmek, ne de incâzından emîn olmadığım hiçbir va'd ile umûma karşı aslâ ta'ahhüd altına girmek istemem; fakat yalnız şurasını diyeceğim ki, ömrümden bâkî kalan zamânı tıbba dâ'ir kendisinden şimdiye kadar istihsâl edilmiş olandan daha mevsûk kavâ'id istihrâc olunabilecek sûrette tabî'at hakkında ba'zı ma'lûmât kesbine sa'yden başka bir şeye sarf etmeyeceğim; ve meyelân-ı husûsam beni sâ'ir tasavvurâttan, ve bilhâssa ba'zılarına muzır olmaksızın, ba'zılarına müfîd olamayacak olanlardan o kadar şiddetle teb'îd etmektedir ki, eğer ba'zı vesâ'il beni bu gibi işlerde istihdâm-ı nefse mecbûr edecek olursa, hiç zannetmem ki muvaffak olabileyim. Bunu burada i'lân etmekliğim, biliyorum ki beni dünyâda küberâ sırasına koymaya hizmet etmez, fakat benim de o sıraya geçmeye hiçbir hevesim yoktur; ve lütuf ve inâyetleriyle evkât-ı hâliyyemden bilâ-mâni' istifâdemi mûcib olacaklara bana dünyânın en şerefli menâsıbını vereceklerden ziyâde ile'l-ebed minnetdâr olurum. [119]

METOT ÜZERİNE KONUŞMA

Müellifi
Descartes

Mütercimi
İbrahim Edhem Mesut

İkinci Basım
Tekrar gözden geçirilerek tashih edilmiş ve dipnotlar eklenmiştir.

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesi'nin
16 Mayıs 1928 Tarihli ve 11771 Numaralı Emirnamesiyle
Birinci Defa 1500 Nüsha Olarak Basılmıştır

Maarif Vekâleti
Devlet Matbaası
İstanbul
1928

İkinci Baskı Üzerine Birkaç Söz

Hayal ve şiirle ilgili olmayan böyle bir eserin ikinci baskısına ihtiyaç doğması, memleketimizin bilimsel geleceği için büyük bir müjdedir. Bilim ve fikir sahasında geçmişin bütün otoritesini atarak, insanlara sırf kendi akılları dairesinde hareket yolunu göstermiş olan Descartes, bizim pirimiz olsa revadır.

Tarihe bakalım: Türkiye'de III. Murat vefat ettiği sene, Fransa'da Descartes doğuyor (Miladi 1596); İngiltere'de, Francis Bacon, deneysel metodu kuruyordu. İtalyan Galileo, biraz evvelce bayrak açmıştı. Avrupa'da bu suretle başlayan yenilenmenin semereleri belirdikçe, bizim harp meydanlarındaki üstünlüğümüz bile artık kalmıyor; uğursuz antlaşmalar birbirini takip ediyordu. Bir tarafta bilimin ve buna bağlı olarak bütün fenlerin ve sanatların gelişmesi, diğer tarafta Araplardan bize dökülüp gelmiş, eskimiş ve taşlaşmış bilgilerin gittikçe yetersizliği ve neticesi olarak büyük bir acz ve akametin acıklı mahsulü.

İşte kanımca, ancak bu haldir ki, bizim o zamanki cengaverâne mücadelelerimizdeki mağlubiyetlerimizi ve şimdiki medeniyet arayan kavgamızdaki geri kalmışlıklarımızı izah edebilir. Bu derde ise, bugün yegâne üstünlük ve yükselme nedeni olan bilgiye müracaattan başka deva yoktur. [3]

Çevirenin Birinci Baskıya Önsözü

Yeni Avrupa felsefesinin kurucularından biri, belki en büyüğü Fransız filozofu Descartes, bunun da en mühim eseri, şu tercümesini arz ettiğimiz *Konuşma*'dır. Bu yüzden bu eser, yeni Avrupa felsefesinin esası, kaynağı kabul edilebilir. Bizim de bu felsefeye dair diğer daha yeni ve daha etraflı bir kitabın yayınlanmasına, böyle iki buçuk asırlık bir eserin yayınını tercih etmekliğimiz, bu esas olması sebebine dayanmaktadır. Fakat eserin eskiliğine bakılıp da, önemini yitirdiği zannolunmamalıdır; zira bugün bile okullarda okutulan kitaplardan biri, bu *Konuşma*'dır. Böyle kısa bir eser ise, açıklamadan geri kalamadığından, hem anlaşılması güç noktaların layıkıyla çözümlenmesi ve izah edilmesi, hem de içerdiği bilimsel meselelerden eskimiş olanların mümkün mertebe bilimlerin bugünkü durumuna uygun hale getirilmesi hemen metin büyüklüğünde bir açıklamaya ihtiyaç göstermiştir.[1]

Felsefenin lüzumu açıklanmaya muhtaç olmadığı için, bu yolda ne kadar emek sarf edilse çok görülmez zanneylerim; zira bilimsiz ilerleme ve felsefesiz [4] bilim olamayacağı elbette malumdur. Çünkü bilim nedenler ve yasaların araştırılması demek olduğundan, doğa yasaları ve unsurların nitelikleri bilinmedikçe hiçbir sanat bir adım ilerleyemez; ve bütün bilimlerde metot, apaçıklık, zaman, mekân, madde, kuvvet, nedensellik gibi ilkeler ve genel kavramlar felsefenin araştırma alanına girdiğinden, her şeydeki hakikati araştırma ile meydana çıkarmak ve buna muvaffakiyet için, fikirlerini ve araştırmalarını bir yol ve nizam içinde yürütmek ve şeyleri genellik üzere akılla kuşatarak, genel kurallar ve ilkeler çıkarmak ve nedenlerin ve sonuçların birbirlerini izleme şeklini denetlemek yetileri, kısacası, buluş derecesine yükselebilme iktidarı ki, bilimin temelidir denilebilir, ancak felsefe ile ortaya çıkar. İnsan sanatları ve eserleri meyveye benzetildiği halde, onun ağacı bilim, o

---

1 Eserin okunmasını ağırlaştırmamak için, ikinci baskıda açıklamaya ait bu ikinci bölüm atlanılarak, en önemli noktaları kısaltılarak dipnot şeklinde metnin altına ilave kılınmıştır.

ağacın kökü de felsefedir. Bir memlekette bilimsiz, felsefesiz insan eserleri vücut bulmasına çalışmak, kuru bir değnek üzerine meyveler asmaya benzer; rüzgâr eser, güneş vurur, dört gün sonra ortada ne meyve var, ne de tohum, ancak yine kuru bir değnek. Bir memleketteki bilimsel teorilerin derecesi bilinince, o memleketteki sanatların derecesi de bilinir ve sanatların derecesi bilimlerin derecesini asla aşamaz. Dünyayı sevk ve idare eden madde değil, manadır. Ve bir insanın olduğu gibi, bir toplumun da eylemleri doğa, dünya, insan, ruh, hak, vazife, ahlâk, toplum gibi en yüce ve en soyut kavramlar hakkında olan teorilerine bağlıdır. Konusu bu teoriler olan bilgi alanı ise felsefedir. Bir [5] asırdaki tarihsel olayların en derin nedenleri aransa, o asrın ahlâk, inanç ve bilim üzerine düşüncelerinde, yani felsefesinde bulunur. Asırlar filozoflarında kişilik kazanır ve filozoflar asırlarının önündedir. Bilimsel düşüncelerde görülen ilerlemeler ancak bilimsel metodu yenileyen ve evreni yeni bir şekilde tasavvur edip kuran büyük filozoflarla anlaşılabilir. Ortaçağı doğa incelemesine alıştıran Aristoteles, bütün bilimlere geometrik metodu uygulayan ve evrenin bilgisini bir makine meselesine dönüştüren ve indirgeyen Descartes'tır. Konunun bu büyüklüğü önünde, benim çevirideki kusurlarım elbette örtülü kalır. Umulur ki, bilimler ve sanatların gelişmesine gerçekten çalışmak istenilen şu asırda, böyle bir eser faydadan geri kalmaz.*

Yıl 1895 [6]

* Bu son cümle, eserin birinci baskısında (1311/1895) şu şekildedir: "Me'muldür ki, ulûm ve sanâyi'in terakkîsine cidden çalışılmak istenilen şu asr-ı âlî-i hüsrev-i bî-müdânî, yani Padişah-ı A'zam ve Halife-i Mu'azzam Abdülhamid Hân-ı Sânî'de böyle bir eser fâ'ideden hâlî kalmaz" (h.n.).

Descartes'ın Biyografisi

René Descartes, miladın 1596 senesinde, Fransa'nın Touraine eyaleti yakınlarındaki La Haye kasabasında doğmuştur. Babası, asilzâdelerden ve Bretagne eyaleti parlamentosu üyelerindendi. Çocukluğundan beri düşünen ve merak eden bir yapıdaydı. Her şeyin niçinini sorardı. Babasının kendisine bundan dolayı "Benim küçük filozofum" diye hitap etmek alışkanlığıydı. Sekiz yaşında, La Fléche adlı Cizvit kolejine giderek on altı yaşında çıkmıştır. Gençliğinden beri fikirlerinde meydana gelen değişmeleri, tercümesini arzettiğimiz bu *Konuşma*'da bizzat hikâye eder.

Descartes bilime gayet hırslı olmakla beraber, kitaplardaki bilgilerle kanaat etmezdi. Bu yüzden kolejden çıkışını izleyen birkaç yıl Paris'te vakit geçirdikten sonra, "dünyada oynanan komedyalarda oyuncu değil, seyirci sıfatıyla hazır bulunmak üzere" Hollanda'da, Bavyera'da, Fransa'da gönüllü olarak ordularla birlikte seferlere katıldığı gibi, maksadı zaten askerlik etmek değil, bu vesile ile çeşitli kavimlerin ahlâk ve adetlerini incelemek ve dünyada mevcut bilginlerle ilişki kurup sohbet etmek olduğundan, askerlikten çıktıktan sonra da hemen bütün Almanya, İsveç, Danimarka, Hollanda, İngiltere, İsviçre ve İtalya'yı dolaşmıştır.

Paris'teki ikameti müddetiyle beraber, on yedi yıla ulaşan bu seyahati esnasında en fazla dikkatini çeken şey, çeşitli kavimlerin [7] kabul etmiş oldukları metot, yasalar, deneyler ve adetler arasındaki ihtilaf olmuştur. Bazı kavimler tarafından ısrarlı bir şekilde korunan birçok adet ve fikirlerin, yine onlar kadar akıllı başka birtakım kavimler tarafından reddedilmesine nazaran, bunların akla dayalı şeyler olmadığına kanaat getirmiştir. Bu sayede birçok yanlış düşünce ve inançlardan kurtulmakla beraber, insanların çoğunun görüş ve düşünceleri yerine, kendi doğasına indirgenen ve zaten değişmez olan aklın

bulduğu apaçıklığı hakikate kriter kabul etmekte yatkınlık kazanmıştır. Nihayet seyahatlerinden biri esnasındaki derin düşünmeleri sonucunda, aradığı felsefenin temellerini atmıştır. Ve güya, o sırada, kulağına gaipten bir ses gelerek, mevcut felsefeyi ıslah etmeye çağırılmıştır. İlk bulduğu temel ise, cebir, geometri ve mekanik bilimlerinin tek bir bilime dönüştürülmesiyle genel bir analiz ve sentez metodu tasavvur etmekti. Fakat kendisi uğraşacağı şey hakkında kesin bir karar verinceye kadar, dehâsı tarafından kâh bir konuya, kâh diğer konuya, örneğin bazen matematik ve fiziğe, bazen de ahlâk ve antropolojiye şiddetle sevk olunduğu halde, asla rahat ve huzur görmeyerek, bir çatışan fikirler med ve ceziri içinde çalkalanmış olduğu gibi, geçimini sağlayacağı meslek hakkında da uzun uzadıya tereddütlü kalmıştır.

Ancak otuz iki yaşında bütün bu fırtınalar dinmiştir. Verdiği karar ise hiçbir mesleğe girmeyerek, ömrünün kalanını yeni bir felsefe kurmaya harcamak olmuştur. İnsanların düşüncelerini aydınlatmaya çalışmanın, insanlık ödevini hakkıyla yerine getirmeye yeteceği kanaatindeydi. Bunun üzerine Hollanda'ya yerleşmek için 1629 senesinde Fransa'yı terk etti. [8] Ve akraba ve dostlarına garip görünmesi mümkün olan bu kararından, onları yalnız hareketinden sonra mektupla haberdar etti. Ancak böyle bir tasavvurda bulunabileceklerdir ki öyle bir hareketi tasvip edebilirler. Fransa'yı terk etmesinin nedeni ise, öncelikle hava sıcaklığının hayal gücünü coşturmasından dolayı, Hollanda'nın iklimini felsefî keşifler için gereken gönül rahatlığı ve düşünme huzurunu sağlamaya daha uygun bulması; ikinci olarak, bir köşeye çekilip tek başına daha özgür yaşamak konusundaki şiddetli arzusuydu. Bu yüzden, gerek sevdiklerinin, gerekse düşünceleri yayıldıktan sonra ortaya çıkan öğrencilerinin tacizlerinden daha kolaylıkla kurtulmak için, kaldığı yeri gizleyip sık sık değiştirerek, tam bir yalnızlık içinde, Hollanda'da yirmi yıl geçirmiştir.

Dostlarından birine Amsterdam'dan yazdığı bir mektupta şöyle der:

"Burada benden başka herkes, kazançlarıyla o kadar meşguldürler ki, hiç kimse tarafından tanınmadan yaşamak benim elimdedir. Ben, bunların arasında sizin yazlığınızdaki yollarda gezdiğiniz kadar rahatlıkla her gün gezinmekteyim. Yollarda tesadüf ettiğim insanlar bana aynı sizin ormanlarınızdaki ağaçların ve kırlarınızdaki sürülerin edeceği hüküm ve etkiyi eder. Bütün bu ticaret erbabının şamataları bile bir ırmağın çağıltısından fazla benim rahatımı bozmaz. Eğer ben bazen bunların ne yaptıklarına dikkat edersem, bunda da, aynı sizin tarlalarınızı eken çiftçilerin hareketlerini denetlerken aldığınız zevki tadarım. Zira bütün bu uğraşlardan maksat, benim şu oturduğum yeri süslemek ve ihtiyaçlarımı gidermekten başka bir şey değildir. Eğer siz, bostanlarınızda meyvelerin büyüyerek bereket vaat ettiklerini gördüğünüz [9] vakit zevk alıyorsanız, zanneder misiniz ki ben, sahillerime yanaşan ve bana Avrupa ile Hindistan'ın mahsullerini getiren gemileri gördüğüm zaman sizden az zevk alırım?"

Descartes, başlıca eserlerini, Hollanda'da geçirdiği bu yirmi yıl zarfında vücuda getirmiştir. Zamanını matematik, felsefe, fizik, kimya ve anatomi bilimlerine ayırırdı. Bütün bu ilgileri içinde hangisine daha fazla önem verdiğini belirlemek güçtür. Kendisi filozof olarak ebedî bir nâm bırakmakla beraber, matematiğin önde gelenlerden sayılır. Cebiri geometriye uygulayan, analitik geometriyi bulan Descartes'tır. Fakat matematik bile, kendisince fiziğe giriş için bir vasıtadan ibaretti. Eserlerinin birçok yerlerinde ve özellikle metot hakkındaki elinizdeki bu *Konuşma*'nın altıncı kısmında görüleceği gibi, Descartes, bilhassa bilimsel teorilerden insanlığın en büyük menfaatlerine hizmet edecek pratik uygulamalar çıkarmakla meşguldü. Kendisinin en büyük amacı, galiba hekimliğe dair bazı derin bilgilere ulaşarak, büyük ilerlemeler meydana getirmekti. Hele canlı cisimlerle oldukça uzun süre uğraşmış olduğu kesindir. Hayvanların kesildiklerini görmek için, Amsterdam'da kesimevlerine giderek, incelemek istediği organları evine getirtirdi. Dostlarından biri kendisini ziyaret ettiği sırada kütüphanesini görmek istediğinde, Descartes onu evinin arka

tarafına götürerek, bir perde kaldırıp: "İşte benim kütüphanem; işte en fazla sevdiğim, okuduğum kitap!" diye anatomisiyle ilgilendiği bir danayı göstermiştir.

Descartes, 1637 senesinde, *Dioptrik* ve *Meteorlar* [10] ile beraber *Metot Üzerine Konuşma*, sonra *Geometri*, daha sonra *Meditasyonlar*'ını yayımlayarak, az zamanda büyük bir ün kazanmıştır. Fransa'da bile şöhreti o derecedeydi ki, *Metot Üzerine Konuşma*'sı, Hollanda'da Leiden kentinde basıldığı sırada, ünlü Fransız matematikçilerinden biri tarafından matbaaya gönderilen bir kişi, kitabın bölümlerini basıldıkça ona gönderirdi.

Bir süre sonra Descartes'ın öğrencilerinden ve Utrecht Üniversitesi hocalarından Le Roy'un kendisinden yeni felsefeyi yayma izni almasıyla, Aristoteles felsefesi taraftarları Descartes aleyhine ayaklanmışlardır. Bunun sonucu olarak, Fransa'da karşılaşmaktan korktuğu haksızlık ve baskılar gelip kendisini Hollanda'da da bulmuştur. Utrecht Üniversitesi rektörü Voetius'un şikâyeti üzerine, kendisine isnat olunan ateizm ve yalancılık cürümlerine karşı kendisini savunmak ve kitaplarının cellât elinde yakıldığını görmek için mahkemeye davet olunmuştur. Ve ancak Fransa elçisinin müdahalesiyle, davanın sürmesi engellenebilmiştir. Şurasını da ilave etmelidir ki, Descartes sonra temize çıkmak için arka arkaya eserler yazarak nihayet hak kazanmıştır.

Şüphesiz bu tartışmalardan yorulmuş olan Descartes, bir hayli zamandan beri kendisini İsveç'e davetten feragat etmemekte olan İsveç Kraliçesi Christine'in davetine sonunda icabet ederek, 1649 senesinde kraliçe tarafından kendisini almak için özel olarak gönderilen bir savaş gemisiyle Stockholm'e gitmiştir. Hakkında icra edilen kabul töreni gerçekten olağanüstü ve büyük bir insana yakışır derecede idi. Her sabah seher vakti, sarayın kütüphanesine gider ve orada Kraliçe'nin huzurunda felsefeye dair konferanslar verirdi. Fakat sağlığı hiçbir zaman pek yolunda [11] olmamış olan filozof, seher vaktinde sarayda hazır bulunmak için alışkanlığını değiştirmiş ve rahatını bozmuş olmasından ve İsveç'in sert havasına dayanamamasından dolayı, birkaç ay sonra 1650 Şubat'ında elli üç

yaşında olduğu halde vefat etmiştir. Naaşı 1667 Şubat'ında İsveç'ten Fransa'ya naklolunmuştur. Kendisi Fransız milletinin hâlâ kıvanç nedeni ve insanlığın düşüncelerinin gelişimine çok büyük hizmeti görülmüş bir kahramandır.

Descartes kısa boylu, gayet büyük başlı, geniş ve çıkık alınlı idi. Siyah saçları kaşlarına kadar inerdi. Gözleri birbirinden pek ayrıydı. Burnu uzunca, alt dudağı üst dudağını biraz aşmış, yüzü oldukça beyazdı. Benzi çocukluğunda soluk, gençliğinde biraz kızılken, yaşlandığında kararmıştır. Çehresi düşünceye, ciddiyete ve vakara delâlet ederdi. Bünyesinin zayıflığından dolayı kullandığı usûl, düzenli yaşamak, her türlü ani değişikliklerden kaçınarak, ölçülü bedensel hareketlere ve perhize uymakla doğanın kuvvetlerine dayanmaktan ibaretti. Giyimi oldukça sade ve bunda tercih ettiği renk siyahtı. Yemeklerinde de sadeliğe özen gösterirdi. Mizacının garip bir hali olarak hüzün ve kaygı iştahını arttırırdı. Gayet az şarap içer ve çoğunlukla aylarca hiç içmezdi. Kuvvetli etlerden kaçınarak, sebze ve meyveleri tercih eder ve bunların onlardan ziyade insana yararlı olduğu inancında bulunurdu. Geceleri on saat uyur ve insanın mümkün olduğu kadar uyuması lazımdır, derdi. Sabahları yatakta iken çalışırdı. Düşünsel ürünler meydana getirmek için biraz tembellikle beraber, daima ölçülü fakat, düzenli ve sistematik bir çalışma tavsiye ederdi. [12] Öğle yemeğinden sonra birkaç saat sohbet ederek, bahçesini düzenleyerek ve sık sık atla gezintiye çıkarak vakit geçirdikten sonra, yine çalışmaya başlar ve çalışmasına akşamın geç vakitlerine kadar devam ederdi. Ömrü boyunca bekâr kalmıştır. Özel serveti yıllık altı yedi bin Frank'tan ibaretti. Buna ömrünün son on yılı içerisinde kendisine Fransa Hükümeti tarafından tahsis edilmiş olan yıllık üç bin Frank'ı eklemelidir.

Başlıca eserleri şunlardır: (1) Çevirisini sunduğumuz *Metot Üzerine Konuşma* ki, *Dioptrik* ve *Meteorlar* ile birlikte bir kitap olarak yayınlanmıştır; (2) *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*; (3) *Felsefenin İlkeleri*; (4) *Ruhun Tutkuları*; (5) *Dünya ya da Işık Kitabı*; (6) *Aklın İdaresi İçin Kurallar*; (7) *Mektuplar*.

Aklı İyi Kullanmaya ve Bilimlerde Hakikati Aramaya Dair METOT ÜZERİNE KONUŞMA

Eğer bu konuşma, bir defada okunmak için çok uzun görünürse, altı bölüme ayrılabilir. Ve birincide, bilimler hakkında bazı düşünceler; ikincide, yazarın aradığı metodun başlıca kuralları; üçüncüde, bu metottan çıkardığı ahlâk kurallarından bazıları; dördüncüde, Allah'ın ve insan ruhunun varlığını ispat eden deliller ki, yazarın metafiziğinin temelleridir; beşincide, araştırdığı fizik meseleleri ve özellikle kalbin hareketiyle tıbba ait diğer bazı güçlüklerin çözümleri ve bizim ruhumuzla hayvanların ruhu arasındaki fark;ve son bölümde de, doğayı araştırmada şimdiye kadarkinden daha ileriye gidebilmek için gerektiğine inandığı şeyler ve kendisini yazmaya sevk eden nedenler görülür. [13]

BİRİNCİ BÖLÜM
Bilimler Hakkında Bazı Düşünceler

Sağduyu (*boen sens*) en iyi paylaştırılmış şeydir: Zira herkes kendisinin buna olan ihtiyacının o kadar iyi karşılanmış olduğu düşüncesindedir ki, başka her şeyde en kanaatsiz olanların bile bu hususta sahip olduklarından fazlasını arzu ettikleri yoktur.[1] Bunda ise herkesin[2] hata etmesi muhtemel değildir; belki bu hal delâlet eder ki, iyi hüküm verme ve doğruyu yanlıştan ayırma iktidarı ki asıl sağduyu ya da akıl (*raison*) denilen şeydir, insanların tümünde eşittir; ve bu nedenle görüşlerimiz arasındaki ihtilaf, bazılarımızın bazılarımızdan daha akıllı olmasından değil, belki sırf hepimizin düşüncelerimizi farklı

1 "Herkes hafızasından şikâyet eder, fakat kimse aklından şikayet etmez" (La Rochefaucauld).

2 Bu genel kanı, Descartes'a göre yeterli bir doğruluk ispatıdır.

yollara sevk etmemizden ve aynı şeyleri göz önüne almamamızdan ileri gelmektedir.[3] Çünkü akla sahip olmak yeterli olmayıp, aslolan onu iyi uygulamaktır.[4] En büyük ruhlar en büyük faziletlere oldukları gibi, [14] en büyük rezaletlere de eğilimlidirler; ve daima gayet yavaş yürüyenler, eğer doğru yoldan hiç ayrılmazlar ise, koşup da ondan sapanlardan çok ziyâde ilerleyebilirler.[5]

Bana gelince, kendi zihnimin hiçbir hususta herkesinkinden mükemmel olduğu düşüncesine asla kapılmadım; belki bazılarının düşünceleri kadar seri bir düşünceye, ya hayalleri

3 Bu böyle olmasa idi, aklı iyi kullanmak için metot belirlemek gereksiz olurdu. Çünkü eğer akıl doğası itibarıyla hatalı olsaydı, kendisi için konulan metodu ve kuralları ters kullanırdı.

4 "İnsanlar o kadar körü körüne bir meraka düşmüşlerdir ki, genellikle akıllarını hiçbir ümit ve bir neden olmadığı halde, sırf bakalım aradığımız şey tesadüfî olarak [14] şurada mıdır diye, bilinmeyen yollara sevk ederler. Bunlar şu adama benzerler ki, bir hazine bulmak çılgın arzusuyla, acaba yolculardan biri düşürmüş müdür yahut terk etmiş midir diye bütün yolları durmaksızın dolaşa. Kimyacıların hemen hepsi, geometricilerin çoğu, filozofların büyük çoğunluğu genellikle bu yolda hareket ederler. Kendilerinin bu sırada nadiren bazı hakikatlere tesadüf etmek bahtiyarlığına erişebilmelerini inkâr etmem; fakat bundan dolayı onların diğerlerinden daha hünerli olmalarına hükmedilmesi gerekmez. Daha hünerli değil, belki daha talihlidirler. Hiçbir şey üzerine hakikat araştırmasına asla kalkışmamak, araştırmayı metotsuz yapmaktan bin kat daha iyidir. Zira şurası kesindir ki, düzensiz öğrenilen şeyler ve muğlak surette yürütülen düşünceler zekânın doğal nurlarını karartır ve zihni köreltir. Ve her kim böyle karanlıkta yürümeye alışırsa, gözünün nurunu o kadar zayıflatır ki, sonra günün parlaklığına tahammül edemez. Bunu deneyim de doğrular. Zira çoğunlukla görülür ki, hiç öğrenim görmemiş olanlar, karşılaştıkları konuları, öğrenim görmüş olanlardan daha çok sağlamlık ve açıklıkla muhakeme ederler." (Descartes).

5 "Doğru yolda giden topal, yoldan sapan hızlı yürüyeni geçer" (Bacon). [15]

kadar parlak ve apaçık bir hayale, yahut hafızaları kadar geniş veya hazır bir hafızaya sahip olmayı çok kere arzu eyledim. Ve zihnin olgunlaşmasına hizmet edecek bunlardan başka nitelikler de bilmem. Çünkü aklıma gelince, hele bizi insan kılan ve hayvanlardan ayıran yegâne şey bu [15] olduğundan,[6] bunun her bireyde tam ve bütün olduğuna inanmak; ve bu hususta, fazla ve noksan ancak aynı türden bireylerin ilineklerindedir, biçim[7] yahut mahiyetlerinde değildir diyen filozofların ortak görüşüne tâbi olmak isterim.

Fakat şurasını açıklamaktan çekinmem ki, gençliğimden beri tesadüf etmek büyük talihine eriştiğim inancında bulunduğum bazı yollar beni birtakım düşünce ve ilkelere sevk eylemişlerdir, bende bunlardan, vasıtasıyla bilgimi derece derece genişletmek, zihnimin yetersizliğinin ve ömrümün kısalığının elverdiği en yüksek mertebeye yavaş yavaş ulaştırmak zannında bulunduğum bir metot şekillenmiştir. Zira bundan şu ana kadar öyle semereler elde ettim ki,[8] kendi hakkımdaki muhakemelerimde kendime güvenmektense, güvenmemek[9] yönüne daima eğilim göstermeye çalışmaklığım ve bütün insanların çeşitli eylem ve girişimlerine bir filozof gözüyle bakınca, bana boş ve beyhude görünmeyen hemen hiçbiri bulunmadığını göz önüne almaklığımla beraber, [16] hakikatin araştırılması hususunda şimdiye kadar gösterdiğimi sandığım ilerlemeden dolayı o kadar memnun ve gelecek için de o dere-

6 Akıl insanın ayırımıdır ve mantık da insanın ayırımı (*différence*) diye, insan türünü hayvan cinsine dâhil eden ve diğer türlerden ayıran özsel niteliğe denir.

7 Biçim yahut tözsel biçim (*forme substantielle*) diye bir şeyin zatını teşkil ederek mahiyet ve doğasını vücuda getiren ve türün bütün bireylerini kapsayan ve tanımında dâhil olan niteliğe denir, insana nispetle akıl gibi. İlinek (*accident*) ise bireyden bireye ve halden hale değişen ikincil ve eklentisel kabilinden olan birtakım kiplerdir (*modes*); yine insana nispetle hafızanın genişliği gibi.

8 Descartes bu *Konuşma*'yı yazmadan önce, matematik alanında büyük keşifler yapmıştı.

9 Kendine güvensizlik, felsefî düşüncenin bir alametidir. [16]

ce ümitli olmaktan geri kalmamaktayım ki insanların, sırf insanların[10] meşguliyetleri içinde gerçekten bir iyisi ve önemlisi var ise, onun da benim seçtiğim meşguliyet olduğuna inanmaya cesaret ederim.[11]

Bununla beraber, olabilir ki hata ediyorum ve ihtimal ki altın ve elmas zannettiğim, bir parça bakırla sırçadan başka bir şey değildir. Kendimize ait şeylerde aldanmaya ne kadar yatkın olduğumuzu ve dostlarımızın hükümleri lehimizde bulunduğu vakit bizce ne kadar şüpheli görülmesi lazım geldiğini bilmez değilim. Fakat herkesçe muhakeme edilebilmek ve ortaya çıkacak genel söylentiden herkesin görüşlerini anlayarak, bunu, yeni bir bilgi elde etme vasıtası olmak üzere, şimdiye kadar kullanmak mutadım olan diğer vasıtalara ilave etmek için, tuttuğum yolların hangileri olduğunu bu konuşmada göstermek ve nasıl hayat sürdüğümü aynı bir tabloda olduğu gibi tasvir ile zevk alacağım.

Böylece niyetim burada herkesin aklını iyi kullanması için izlemesi lazım gelen metodu öğretmek değil,[12] belki sırf kendi [17] aklımı nasıl kullanmaya çalıştığımı göstermekten ibarettir.[13] Herkese öğütler vermeye kalkışanların, kendilerini onlardan daha becerikli saymaları lazım gelir ve zerre kadar kusurları vukuunda ayıplanmayı ve eleştirilmeyi hak ederler. Fakat ben bu eseri ancak bir tarih, yahut daha uygun görürse-

---

10 İleride görüleceği üzere, Descartes, ilahiyat sahasında muvaffakiyet için "olağanüstü bir manevi yardıma erişmek ve insanüstü bir şey olmak lazım geldiği" düşüncesindedir.

11 Descartes, daimî bir hakikat araştırmasını kendisi için birinci ahlâk kuralı kabul eder.

12 Descartes, bu dili yalnız tevazudan dolayı kullanmaz. Kendisi bilimin her türlü ve hatta en bayağı zekâ ve kabiliyetlerin iktidarları dairesi dâhilinde [17] bir şey olduğuna gerçekten inanıyordu. Bilgin olmak için dâhi olmak gerekmez. Bir eserinde der ki: "Ben keşifte bulunmakla, birçok arayan kimsenin göremedikleri bir hazineyi tesadüfen ayağının altında bulan bir köylüden ziyade övülmeyi hak etmiş değilim."

13 "Kendimi tablonun arkasına saklayarak" (Descartes).

niz bir kıssa[14] -ki onda taklit olunabilecek bazı örnekler arasında, belki yetersizliği haklı olacak başka birçoklarına da tesadüf edilebilir- olmak üzere arz eylediğimden, bunun kimseye zararı olmaksızın bazılarına yararı dokunacağını ve herkesin açık yürekliliğimden memnun olacağını ümit eylerim.[15]

Ben çocukluğumdan beri edebiyat ile beslenmiş ve bununla hayat için faydalı her şey hakkında açık ve güvenilir bilgiler elde edilebileceğine ikna edilmekte bulunduğum için, onu öğrenmekte nihayet derecede bir arzu göstermiştim. Fakat sonunda bilginler zümresine kabul olunmak mutad olan bütün şu öğrenim konularını bitirir bitirmez, [18] düşüncemi büsbütün değiştirdim. Zira kendimi o kadar şüpheler ve hatalar ile güçlüklere uğramış bulmaktaydım ki, bilgi elde etmeye çalışmaktan gittikçe cehaletimi keşiften başka bir fayda görmemiş gibiydim.[16] Bununla beraber, Avrupa'nın en ünlü okullarından birinde bulunmakta ve eğer dünya yüzünde bilginler varsa, onların da orada olmaları lazım geleceğine inanmakta idim. Orada herkes ne öğreniyorsa ben de hepsini öğrenmiş; ve hatta, bize okutulan bilimler ile kanaat etmeyerek, en garip ve en nadir sayılanlara dair elime ne kadar kitap geçebildiyse hepsini gözden geçirmiştim:[17] Böyle iken, başkalarının hakkımdaki hükümlerini bilir, arkadaşlarım arasında hocalarımızın yerlerini tutmaya daha o zamandan hazırlatılanları olmakla beraber, onlardan hiçbirinin aşağısında sayıldığımı görmezdim; nihayet asrımız zekâ sahipleri konusunda bana geçmiş asırların hepsi kadar zengin ve feyizli görünmekteydi. Bu hal, benim bütün o asırları muhakeme etmekliğime ve daha önce be-

---

14 Kararlılık ve tedbir dili. Bu eseri kitap değil, *Konuşma* olarak isimlendirmesinin nedeni de budur.

15 "Bizim işimiz rehberlikten ibarettir, pek büyük bir şey değildir. Buna liyakat ve dehâdan ziyade talih sayesinde erişiriz" (Bacon).
"Bizim eserimizde iktidardan ziyade baht vardır. Eserimiz düşüncemizden ziyade zamanın semeresidir" (Descartes).[18]

16 Sokrates de daima bu düşüncede bulunurdu.

17 Aşağıda görüleceği üzere, Descartes astroloji ve büyü gibi garip bilimleri bile öğrenmeye çalışmıştır. [19]

ni ümitlendirdikleri kadar hiçbir bilimsel öğretinin mevcut olmadığı kanaatinde bulunmaklığıma bana cesaret vermekteydi.

Bununla beraber, okullarda devamlı ilgilenilen dersleri takdir etmez değildim. Biliyordum ki, onlarda öğrenilen diller eski kitapların anlaşılması için lazımdır; kıssalar ve hikâyelerin inceliği zihni uyandırır; tarihlerin büyük olayları onu yüceltir ve ayırt ederek okunduklarında muhakeme gücünün oluşturulmasına yardım eder; ve her iyi kitabın okunması yazarları olan geçmiş **[19]** asırların en salih insanlarıyla bir konuşma[18] hatta öyle dikkatli ve özenli bir konuşmadır ki, onda muhataplarımız bize düşüncelerinin ancak en iyilerini açarlar; belâgatın kıyaslanamayacak kuvvet ve güzellikleri; şiirin pek büyüleyici incelik ve tatlılıkları; matematik bilimlerin merak sahiplerinin hoşnutluğunun kazanmasına; hem de bütün sanatları kolaylaştırmaya ve insanların işini hafifletmeye ziyadesiyle hizmet edebilir pek ince buluşları vardır; ve ahlâk konusundaki eserler pek faydalı birçok özetleri ve fazilet hakkında teşvikleri içerir; ve ilahiyat cenneti kazanmanın yolunu öğretir; ve felsefe her şeyden ihtimal üzerine bahsetmenin ve kendisine daha az bilgili olanlar tarafından hayretle baktırmanın çaresini buldurur;[19] hukuk ve tıp ve öteki bilimler, müntesiplerine ikbâl ve servet getirir; kısacası, bunların hepsini ve hatta gerçek değerlerini bilerek aldatmalarına düşmemek için en hurafeli ve yanlış olanlarını[20] dikkatle araştırmış ve imtihandan geçirmiş olmak hayırlıdır.

Fakat ben şimdiye kadar dillere, hatta eski kitapların okunmasına, bunların tarihlerine, masallarına yeteri derecede zaman ayırmış olduğum inancındaydım. Zira diğer asırların insanlarıyla konuşmak, seyahat etmenin hemen aynıdır. Kendi ahlâk ve âdetimizi daha sağlıklı muhakeme etmekliğimiz, usûl

---

18 Bir okumanın istifadeli olabilmesi için etkin olması gerekir, yani okunan kitabın yazarına soru sormalı ve cevap vermelidir.

19 İronik dil.

20 Yani büyü, simya ve astroloji. **[20]**

ve adetlerimize uymayan her şeyi, hiçbir şey görmemişlerin daima yaptıkları gibi, gülünç ve akla aykırı kıyas etmemekliğimiz için, çeşitli milletlerin ahlâk ve âdetlerinden bazı şeyler bilmemiz iyidir; [20] fakat seyahat etmeye gereğinden fazla zaman harcanacak olursa, sonuçta kendi memleketinde yabancı kalınacağı gibi, geçmiş asırlarda yaşanmış olaylar da çokluk merak edilecek olursa, sonra asrımızda yaşanan olaylardan genellikle pek bilgisiz kalınır. Bir de hikâyeler ve kıssalar birtakım olayları mümkün değilken, mümkün gibi gösterir; ve en sadık tarihler bile, şayet daha fazla okunmaya layık kılmak için, olayların değerlerini değiştirip arttırmasalar bile, hiç olmazsa belli başlı olmayanlarını hemen daima ihmal ettiklerinden,[21] geri kalan kısmı gerçeğiyle görünmez; ve ahlâk ve tavırlarını buralardan aldıkları örneklere uyduranlar, romanlarımızdaki kahramanların ölçüsüz hallerine maruz kalır ve güçlerini aşan eylemlere girişirler.

Belâgatı pek takdir ederdim; ve şiirin aşığıydım. Fakat her ikisinin de okumanın semeresi olmaktan çok birer zihin vergisi oldukları zannındaydım. Düşünme gücü en kuvvetli olan ve düşüncelerini açık ve anlaşılır kılmak için en iyi sindirenler, isterse kaba bir dil kullansınlar ve hiç retorik öğrenmemiş olsunlar, sözlerini daima daha inandırıcı kılabilirler; ve en hoş icatlara sahip olup da, bunları en süslü ve tatlı surette ifade etmeye muktedir olanlar, isterse şiir sanatı meçhulleri olsun, en iyi şair olmaktan geri kalmazlar.

Özellikle ispatlarının kesinliğe ve apaçıklığa sahip olmasından dolayı, matematik bilimlerini [21] pek severdim;[22] fakat bunların gerçek hizmetinin hâlâ farkına varamamakta ve mekanik sanatlardan başka bir şeye yaramadıkları zannıyla, temelleri bu kadar sabit ve sağlam olduğu halde, üstüne daha

21 Tarih okumanın yolu hakkında önemli bir değerlendirme, eski tarihçilerde bu kusur vardır. [21]

22 Felsefî düşüncenin diğer bir alameti. Gerçek felsefe her şeyden fazla matematiğe yakındır.

yüksek bir yapı kurulmamış olmasına şaşırmaktaydım.[23] Hâlbuki ahlâktan bahseden eski putperestlerin eserlerini bilakis sırf kum ve çamur üzerine kurulmuş gayet süslü ve muhteşem saraylara benzetirdim: Bunlar faziletleri oldukça yüceltirler ve dünyada her şeyin üstünde takdire değer gösterirler de, sonra asıl kendilerinin neden ibaret olduklarını gerektiği derecede bildirmezler ve çoğunlukla o kadar güzel bir adla yâd ettikleri ya bir duygusuzluk,[24] ya bir kibir,[25] ya bir ümitsizlik[26] ya da bir baba katilliğinden[27] başka bir şey değildir.

İlahiyatımıza hürmet eder ve cennete girmek konusunda kimseden geri kalmamak iddiasında bulunuyordum; fakat bunun yolu, en bilginlere olduğu kadar, en cahillere de açık ve bizi oraya ulaştıran vahyedilmiş hakikatlerin, aklımız dışında bulunduğunu pek kesin surette bildiğimden, bunları düşüncemin güçsüzlüğüne tâbi kılmaya cesaret edemez ve bu konuda incelemeye girişmek [22] ve muvaffakiyet kazanmak için olağanüstü bir manevi yardıma erişmiş bulunmak ve insanüstü bir şey olmak lazım geldiği fikrinde bulunurdum.

Felsefeye dair ise, yalnız şu kadar diyeceğim ki, birçok asırlardan beri yetişen en akıllı insanlar bununla meşgul oldukları halde, hâlâ tartışma dışı ve dolayısıyla da şüpheden uzak hiçbir mesele bulunmadığından, benim de başkalarından ziyade muvaffakiyete ulaşacağımı ümit edecek kadar kendime güvenim yoktu; ve onda aynı konuya dair, hepsinin bilgi sahibi kimseler tarafından hakikatleri iddia edilen ne kadar çok görüşler olabildiğini ve böyleyken bunların yalnız birinden başkasının asla doğru olamayacağını dikkate alarak; doğruya

23 Fiziği bile matematiğe dâhil etmek düşüncesi, Descartes'ın en esaslı düşüncelerinden biridir ve isabeti yeni bilimlerin gelişimiyle her zaman açığa çıkmaktadır.

24 Oğullarının idamlarının seyredilmesinde hazır bulunan Romalı I. Brutus.

25 Yunan filozofu Zenon ve takipçileri.

26 Romalılar'dan intihar eden Katon.

27 Sezar'ın katilleri arasında bulunan Romalı Brutus. [22]

yalnız benzeyen şeylerin tümünü hemen yanlış gibi saymaktaydım.[28]

Sonra diğer bilimler hakkında ise, bunlar ilkelerini felsefeden ödünç aldıkları için[29] bu kadar çürük temeller üzerine sağlam hiçbir şey kurulamayacağına hükmetmekteydim; ve vaat ettikleri ne şeref ne de kazanç beni onları öğrenmeye yöneltmeye yeterli değildi: Zira Allah'a şükür kendimi, bilimleri, durumumu iyileştirmek için sanat kabul etmeye mecbur olacak bir halde bulmuyordum; ve şan ve şöhreti, Sinikler gibi pervasızca hor görmeyi **[23]** iş edinmemekle beraber, ancak sahte bir sıfatla[30] kazanabilmek ümidinde bulunduğum şeylere çokluk önem vermemekteydim. Ve nihayet yanlış öğretiler hususunda, bundan sonra ne bir simyagerin vaatleri, ne bir astroloğun kehanetleri, ne bir büyücünün göz boyamaları, ne de bildiklerinden ziyadesini bilir görünenlerden hiçbirinin hokkabazlıkları ve böbürlenmeleri ile aldatılmayacak kadar onların değerlerine vakıf olduğum zannındaydım.

Bu nedenle yaşım, hocalarımın kontrolünden çıkmama müsaade eder etmez,[31] edebiyat öğrenmeyi bütünüyle bıraktım; ve bundan sonra, bizzat kendimde yahut büyük dünya kitabında bulunabilecek bilimden başkasına talip olmamaya karar vererek, gençliğimden geri kalan zamanı, seyahat etmeye,[32] kralların saraylarını ve orduları görmeye ve çeşitli mizaç ve meslekte insanlarla ilişki kurmaya ve deneyimler kazanma-

---

28 Felsefe, her türlü tartışmaya son vermelidir. Onda hiçbir şey kapalı kalamaz. Felsefede kesin delillere ulaşılmayınca, her şeyden şüphe etmek yolu en doğrusudur.

29 Gerçekten de o zamanın bilginleri, ilkelerini ve temel hükümlerini felsefeden, daha doğrusu metafizik bilgilerden alırlardı. Zamanımızda ise, malumdur ki, bu hükümler ve ilkelerin vesile verdiği metafizik meselelerin şüpheliliği, asıl bilimi oluşturan ispatlanmış sonuçlar ve eserlerin kesinlik ifade etmelerine engel olmaz. **[23]**

30 Yani bâtıl bilimleri bilmekle.

31 On altı yaşında.

32 On yedi yıl seyahat etmiştir. **[24]**

ya ve başımdan geçen olaylarda kendimi imtihana ve her yerde tesadüf ettiğim şeyler üzerine, bence ibret verici düşüncelerde bulunmaya ayırdım. Zira herkesin kendine ait bulunup, yanlış muhakemesi halinde zararı çok geçmeden kendisine dokunacak olan işlere dair değerlendirmelerinde, bir yazarın hiçbir eser ortaya koymayan ve belki muhtemel bir şekilde göstermek için sarfına mecbur olmuş olduğu hüner ve hileler sayesinde sağduyu dairesi dışına çıkarması nispetinde ondan gurur kazanmasından başka kendisince bir sonucu gerektirmeyen görüşlere dair odasında yaptığı değerlendirmelerdekinden ziyade hakikate tesadüf edeceğimi zanneylemekteydim[33] [24] ve hareketlerimde açıklık görmek ve şu yaşamda sağlam bir zemin üzerinde yürümek için yanlışı doğrudan ayırmak hususunda daima son derece arzum vardı.

Şurası doğrudur ki, başka insanların ahlâk ve davranışlarını inceden inceye araştırmaktan başka bir şey yapmadığım sırada da, bana pek güven verecek bir şeye tesadüf edemez ve bunlarda da hemen önceki filozofların düşünceleri arasındaki kadar ihtilaf bulurdum. Şu suretle ki, bundan elde etmekte bulunduğum en büyük istifade, birçok şeylerin bize gayet garip ve gülünç görünmekle beraber, diğer birtakım büyük kavimler tarafından genellikle kabul ve tasvip olunmaktan geri kalmadıklarını görerek, yalnız örnek ve âdet yoluyla zihnime yerleştirilmiş ne kadar şey varsa hiçbirine çokluk güvenmemeye alışmaklığımdı;[34] ve böylece doğal bilgi nurunu karartarak, hakikati idrak etme kabiliyetimizi azaltabilen birçok hatalardan yavaş yavaş kurtulmaktaydım.[35] Fakat dünya kitabında öğrenime ve deneyim kazanmak için çalışmaya bu şekilde bir-

33 Descartes, edebiyatçılar hakkındaki küçümsemesini ortaya koyma fırsatını hiç kaybetmez.

34 Burası pek dikkat çekicidir. Gerçekten, yabancı memleketlerde milletlerin âdet ve düşüncelerini gereği gibi inceleyerek seyahatten elde edilen en büyük fayda, görenek hükmünden kurtulunmasıdır.

35 Demek ki bir şey öğrenmekten ziyade, öğrenmiş olduğu şeyleri zihninden çıkarmak için seyahat ediyordu. [25]

kaç yıl ayırdıktan sonra, bir gün bir kere de kendim nefsimde düşünümde bulunmaya ve bütün aklî güçlerimi, tutmam gereken yolu seçmek için kullanmaya karar verdim; buna ise, zannederim ki eğer memleketimden ve kitaplarımdan asla ayrılmamış olsaydım, hiç bu kadar muvaffak olamazdım. **[25]**

İKİNCİ BÖLÜM
Metodun Başlıca Kuralları

O aralık Almanya'da bulunuyordum ki, henüz bitmeyen savaşlar[36] beni oraya çekmişti. İmparatorun taç giyme töreninden[37] orduya dönmekte iken, kışın başlaması beni karargâhta alıkoydu ki, orada sohbetiyle bana vakit geçirtecek hiçbir kimse olmadıktan başka, çok şükür, gönlümü bulandırmaya neden olacak herhangi bir hizmetim ve düşkünlüğüm de bulunmadığından, bütün gün bir odada ocak başında kapanıp kalır ve yalnız başıma düşüncelere dalmaya bol bol vakit bulurdum. Bunların birincilerinden biri şuydu ki, çoğu zaman birçok parçalardan oluşan ve ayrı ayrı ustaların ellerinden çıkan eserlerde, yalnız bir insanın emeğinin ürünü olan eserlerdeki kadar mükemmellik bulunmuyor. Bu nedenle, bir mimar tarafından başlanılarak tamamlanan binaların, başka amaçlarla inşa edilmiş eski duvarlar kullanılarak, ayrı ayrı mimarlar tarafından birbirine eklenmeye çalışılan binalardan daha güzel ve düzenli olageldikleri görülür. Böylece başlangıçta küçük köylerden ibaretken zamanla büyük şehirler haline gelen eski siteler, bir mühendisin bir ova üzerinde istediği gibi çizdiği düzenli ayrımlarla vücuda gelen şehirlerle kıyaslanınca, o kadar kötü planlanmış kalıyor ki, **[26]** binalarına ayrı ayrı bakıldığında çoğunlukla diğer şehirlerin binalarındaki kadar, hatta daha ziyade sanat görülmekle beraber, burada büyük bir

36 Otuz Yıl Savaşları.
37 Frankfurt'ta II. Ferdinand'ın taç giymesi. **[26]**

bina yanı başında küçük bir bina olarak sıralanma tarzlarına ve yollarının düzensizliğine bakılınca insanın bunlar için akıl ve anlayış sahibi kişilerin irade güçlerinin ürünüdür demekten ziyade, tesadüf meydana koymuştur diyeceği geliyor. Bununla beraber, şehrin güzelliğine hizmet için halkın yaptığı evleri teftişten uzak tutmayan memurların her zaman mevcut olagelmiş olduğu dikkate alınacak olursa, yalnız başkalarının eserleri üzerine çalışmakla pek mükemmel şeyler vücuda getirmenin güç olduğu görülüyor. Bu nedenle başlangıçta yarı-vahşi oldukları halde, ancak yavaş yavaş medenileşerek yasalarını cinayetlerin ve kavgaların zorlamalarıyla meydana getirmiş olan kavimlerin, topluluk halinde yaşamaya başladıkları andan itibaren bazı yasa koyucu bilgelerin yasalarına uygun hareket eylemiş olan kavimler kadar terbiye kazanmaya muvaffak olamadıklarını zannederim.[38] Şurası kesindir ki, kuralları ancak Allah tarafından konulmuş olan hak dinin hükümlerinin, diğer dinlerinkinden kıyas kabul etmeyecek derecede mükemmel olması lazım gelir. Ve yalnız insanî eserlerden bahsettiğimiz takdirde, Isparta'nın başlangıçta çok fazla gelişmiş[39] [27] olmasının, yasaların teker teker iyi olmasından değil - çünkü bunlardan bazıları pek acayip ve hatta ahlâka aykırı idi- belki, tamamen yalnız bir kişi tarafından[40] ortaya konulmuş olmasından dolayı, tümünün bir amaca hizmet etmesinden ileri gelmiş bulunduğu inancındayım. Kitaplardaki bilimler, hiç olmazsa zannî delillerden ibaret olarak, hiç ispatları bu-

38 Bu örnek, yukarıdaki kadar iyi seçilememiştir. En iyi yasa ve kurumlar, zamanın ve yerin gereklerine göre yavaş yavaş oluşarak, memlekete en uygun olanlardır; İngiltere'nin yasaları ve kurumları gibi. Descartes'ın dediği, ancak bilimlere ve matematiğe uygundur. Diğer bazı büyük filozoflar da bu hataya düşmüşlerdir. Örneğin Rousseau gibi hakîmler, Lehistan'a ve Korsika Adası'na ısmarlama yasalar yapmışlardır. Bu yoldaki girişimlerin sonuç vermediği tarih ve deneyim ile sabittir.

39 Gelişmiş değil, güce kavuşmuş. [27]

40 Likorg.

lunmayan bilimler ise,[41] birçok kişinin görüşleriyle yavaş yavaş toplanmış, büyümüş şeyler olduğundan, sağduyu sahibi bir kişinin kendisine verilen şeyler hakkında doğal surette yapacağı basit akıl yürütmeler kadar hakikate yaklaşamayacağı düşüncesindeyim.[42] Ve böylece yetişkin bir insan olmadan önce, hepimiz çocuk olmuş bulunduğumuzdan ve çoğu zaman her ikisi birbirine zıt olmakla beraber, belki ikisi de bize en iyiyi tavsiye etmeyen heves ve eğitimcilerimiz tarafından **[28]** uzun müddet idare edilmemiz lazım gelmiş olduğundan, şimdiki muhakemelerimizin, doğduğumuz zamandan itibaren akıl gücümüzün tamamen kullanımına güç yetirerek, aklımızdan başkasının yönlendirmesine asla tâbi bulunmamış olduğumuz suretteki muhakemelerimiz kadar güvenilir ve sağlam olmasına hemen imkân yoktur.[43]

---

41 Descartes, bu sözüyle kesin bilimleri, yani matematiği tamamıyla ayrı tutar.

42 Descartes, yukarıda görüldüğü üzere, matematik bilimleri ayrı tuttuğu için, bu değerlendirmesi o zamanın başka bilimleri hakkında doğrudur. Yoksa zamanımızdaki asıl bilimlerin, bir şehrin yapıları gibi sanat eserlerine benzetilmesi uygun olamaz. Çünkü bilimsel eserlerde birlik şunun bunun zihninden veya sözünden değil, aksine hakikatin ruhundan gelir ki, şeyleri birbirine bağlar ve aynı hale dönüştürür. Bilimlere dair keşfedilen bir hakikatte keşfi yapanın kişiliği bulunmaz. O kişisel-olmayan, soyut bir hakikattir ki, ait olduğu bilimin hakikatlerine karışarak onların miktarını arttırır. Sanat eserlerinde ise birlik, bilakis sanatçının zihninden gelir. Bir sanat eserini tamamen aynı zihin vücuda getirmelidir. Bu nedenle, bilim birliğini kaybetmeksizin, birçok adamların çeşitli ve kişisel-olmayan çalışmasından meydana gelebilir, belki başka türlü gelemez. Sanatlar ise, kendi değerini fikrin, dehânın kişiliğinden alır. Şurası da doğrudur ki, metafizik hem bilim, hem de bir çeşit sanat ve bilgi olduğundan, buna dair öğretilerde bir dereceye kadar sahibinin kişiliği bulunur. **[28]**

43 Bu düşünce, Kartezyen (Kartezyen, Descartes'ın Latincesi olan "Cartesius" kelimesinden gelir) felsefenin kaynağı ve bütün yeni felsefenin esası sayılmalıdır.

Şurası doğrudur ki, yalnız başka tarzda yapılmak ve sokaklarını daha güzelleştirmek maksadıyla bir şehrin bütün evlerinin yıkıldığı görülmemekte ise de; birçok kimsenin kendi evlerini yeniden yapmak için yıktıkları ve hatta bazen yıkılmaya yüz tutmuş evler ve temelleri pek sağlam bulunmaz ise buna mecbur da oldukları pek görülür. Bu örneğe uygun olarak halktan birinin, ne bir devleti, her şeyi temelinden değiştirerek reform yapmak ve yeniden kurmak için yıkmak; ne de bilimlerin tamamını, ya da öğretmek için okullarda kurulmuş düzeni yenilemek fikrine düşebilmesine gerçekten ihtimal yok ise de; benim o vakte kadar güvenilir olarak kabul etmiş olduğum düşüncelerin hepsini, sonra yerlerine daha iyilerini ya da aklın gereklerine uyduktan sonra, yine onları koymak için zihnimden bir kere çıkarmaya ve atmaya girişmekten daha iyi bir şey yapamayacağıma kani oldum.[44] Ve bu suretle, ancak eski

44 Bundan sonra meçhulü olmaması yahut bilmezlikten gelmeye cesaret etmemesi için, hareket tarzımı itirazcıya anlatmak amacıyla burada gayet açık bir örneğe müracaat edeceğim: Kazayla eline bir elma dolusu sepet geçse, elmalardan bazılarının çürümüş olmasından korksa da, geriye kalan sağlamlarını da çürütmemek için o çürük elmaları çıkarıp atmak istese ne yapar? Önce sepeti tümüyle boşaltmaz mı? Ve sonra elmaları birer birer gözden geçirip çürük dokunmamış olanlarını sepete koyarak çürükleri dışarıda bırakmaz mı? [29] İşte bunun gibi, felsefe ile iyi bir şekilde asla fazla uğraşmamış olanlar zihinlerinde birçok söz ve düşüncelere sahiptirler ki, onları çocukluklarından beri edinmişlerdir. Şimdi kendileri bu söz ve düşüncelerden çoğunun hakikate uygun şeyler olmamasından endişe ederek ve hepsinin bir yerde karışık durmasının hepsini bozacağından korkarak bunları diğerlerinden ayırmaya çalışmaktan ve bu işte hiç yanılmamak için hepsini birlikte, güya hepsi yanlış ve şüpheliymiş gibi, bir defa zihinlerinden çıkartmaktan hayırlı bir şey yapamazlar, sonra onları sıra ile birer birer kontrol ederek, içlerinden ancak hakikat olduklarına ve doğruluklarına tamamen kani olduklarını alırlar. İşte bunun için ben de başlangıçta zihnimdeki söz ve düşüncelerin hepsini atmakla kötü etmiş olmadım (Descartes, *İtirazlara Cevaplar*'ından).

temeller üzerine [29] bina kuracak ve doğru olup olmadıklarını imtihan etmeksizin gençlikte doğru diye kabul etmiş olduğum ilkeler üzerine kuracak olduğum haldekinden hayırlı surette ömür sürmeye muvaffak olacağıma kesinlikle inandım. Zira her ne kadar bunda birçok güçlük olduğunu görmekte isem de, yine bunlar ne çaresizdi, ne de halkla ilgili en küçük işlerin ıslahında tesadüf olunan güçlüklerle kıyaslanabilirdi. Bu büyük bünyelerin bir kere yıkıldılar mı bir daha kalkınmaları ve hatta sarsılsalar tutunmaları gayet zordur ve düşüşleri ancak pek sert olabilir.[45] Bir de onların kusurlarını, eğer var ise, ki birçoğunun olduğunu yalnız aralarındaki uyuşmazlık göstermeye [30] yeterlidir, kullanış şüphesiz çok hafifletmiş ve hatta bir haylisini hissedilmeksizin izale etmiş ve düzeltmiştir ki, ihtiyaten iyi bir şekilde değiştirilemezler; ve bunlar, hemen daima yerlerine konulacak olanlardan daha az tahammülü tüketirler; nitekim dağlar arasında dolaşan büyük yollar işleklikleri sayesinde yavaş yavaş o kadar düzgün ve kullanışlı olurlar ki, daha doğru gideceğim diye kayalara tırmanmaya ve uçurumlara inmeye kalkışmaktansa onları izlemek elbette daha hayırlıdır.

Bu nedenle ne doğuşları, ne de mevkileri bakımından kamu işlerini yürütmeye çağırılmadıkları halde, zihinlerinde her gün yeni yeni reformlar yapmaktan geri durmayan karıştırıcı ve hırçın meşrepleri asla tasvip edemedim. Ve eğer bu eserde de, beni böyle bir cinnette bulunduğumdan şüphelendirebilecek zerre kadar bir şeyin varlığına kani olsam, yayınlanmasına izin verdiğimden dolayı çok üzülürüm. Benim tasavvurum kendi düşüncelerimin ıslahına çalışmaktan ve tamamen bana

45 Görülüyor ki politika işlerinde Descartes asla inkılâpçı değildir; bilakis gelenekçidir; yalnız ağır ve aşama aşama değişime izin verebilir. Gerçekten de, kendisi elbette hissetmiştir ki, inceleme ve araştırma düşüncesi bir kerre vicdanlara yerleşince, durmaz. Teoride hakikati aramaya koyulan düşünce faaliyetinin politik alanda da en hayırlı yolu aramaya kalkışacağı ve bilimsel reformu devlet alanındaki reformun takip edeceği açıktı; nitekim de öyle olmuştur. [30]

ait bir zemin üzerine bina kurmaktan asla ileri gitmemiştir. Ve eğer eserim bana hoşça görünmekle size burada bir örneğini gösteriyorsam, bununla ben kimseye onu taklit etmeyi tavsiye etmek istemiş olmuyorum.[46] Allah'ın yardımlarına daha fazla mazhar olanlar belki daha yüce tasavvurlarda bulunurlar; fakat korkarım ki, bu bile birçokları için pek cesurca bir şey olmasın. Fakat eskiden kendileri için doğru olarak [31] kabul etmiş oldukları görüşlerin hepsinden bir kere sıyrılmak kararı herkesin uymasını gerektirecek bir örnek değildir. Ve dünya halkı iki tür zihin sahibinden oluşur ki, bu yol onlara hiç uygun gelmez: Bunlar da, öncelikle hem kendilerini gerçekte olduklarından fazla becerikli zannederek muhakemelerinde acele etmekten kendilerini alamayan, hem de bütün fikirlerini bir düzen içinde yürütmeye yeterli sabırları olmayanlardır; bu nedenle bunlar bir kere başlangıçta edinmiş oldukları ilkelerden şüphe etmeye ve genelin yolundan sapmaya ruhsat buldularını, artık sonrasında da, daha doğru gidebilmek için tutulması lazım gelen yola giremeyerek bütün ömürleri boyunca sapkınlık içinde kalırlar; ikinci olarak, diğer bazı insanlar kadar doğru ve yanlışı ayırtetmede yetenekli olmadıklarını[47] ve bu yüzden onlar tarafından öğretilebileceklerini idrak edecek

46 Düşüncenin, demir çemberlerini nasıl çekingen adımlarla atmaya başladığı ve ne kadar ihtiyatkârlıklarla o vakit mutlak hâkim ve galip olan idari ve dini baskıyı şüphelendirmemeye zorunlu olduğu görülür. Bugün ulaşılan ve çoğunlukla değeri bilinmeyen özgürlük nimetinin ne gibi sıkıntılar ve emeklerle yerleştiğine şahit olmalıdır. [31]

47 Descartes, *Konuşma*'sının başlangıcında akıl, yani doğruyu yanlıştan ayırmak iktidarı herkeste eşittir demişti. Şimdi buradaki ifadesi onunla bir çelişki meydana getirmez mi? Hayır, Descartes'ın doğruyu yanlıştan ayırtetmeye diğer bazıları kadar kabil olmayan zihinlerden bahsetmekten maksadı, şüphesiz zihinlerde öyle esaslı ve ilaçsız bir kabiliyetsizlik olduğunu iddia etmek değildir; belki maksat, kötü düşüncelere alışmış olmaktan kaynaklanan bir kabiliyetsizliktir ki, bunun zıttı olan dikkat ve metoda uyma alışkanlığı sayesinde tedavi edilebilir. [32]

kadar akıl ve insafa sahip olanlardır ki, bunların da kendiliklerinden daha iyisini arayacakları yere, o kişilerin eserlerine uymakla yetinmeleri gerekir.

Bana gelince, eğer o vakte kadar yalnız bir hocaya sahip olmuş ya da bilginlerin görüşleri arasında her zaman mevcut olagelen ihtilaftan haberdar olmamış olsaydım, şüphesiz ben de bu ikinci güruha mensup olmuş olurdum; [32] fakat filozoflardan biri tarafından söylenmemiş hiçbir garip ve hakikatten uzak şey tasavvur olunamayacağını[48] daha kolejdeyken öğrenmiştim; ve sonra seyahat ederek, duyguları duygularımıza uymayanların, bundan dolayı barbar ve vahşi olmayarak, belki birçoğunun bizim kadar, belki bizden daha fazla aklı kullandıklarını öğrenmiştim. İşte bunları ve çocukluğundan beri Fransızlar veya Almanlar arasında büyümüş bir insanın, yine o zekâsıyla, eğer daima Çinliler yahut yamyamlar içinde yaşamış olsaydı, ne kadar başka olacağını[49] ve elbisemizin modasına varıncaya kadar, bundan on yıl önce hoşumuza giderek ihtimal on yıla varmadan yine hoşumuza gidecek olan aynı şeyin, şimdi bize nasıl acayip ve gülünç göründüğünü ve bu yüzden kesin bilgiden ziyade âdet ve göreneğin bizi ikna ettiğini ve bununla beraber, keşfedilmesi azıcık güç hakikatlere bütün bir toplumdan ziyade bir kişinin ulaşması ihtimalinin ağır basmasıyla, bu gibi konularda oy çokluğunun kıymete değer bir delil olmadığını[50] dikkate alınca, bence düşünceleri başkalarınınkine tercih edilmesi gerekecek hiçbir kimsenin seçilmesi mümkün olamadı: Kendi kendimi sevke teşebbüse bir bakıma mecburiyet hisseyledim. [33]

---

48 Roma hakîmlerinden Cicero'nun ifadesi.

49 Önemli bir değerlendirme.

50 Gerçekten genellikle ve hatta oy birliğiyle herkesin zihninin alabileceği konular hakkında delil olarak getirilebilir. Genel kanı denilen şey bile, toplumun değişimi ve zamanın dönüşümüyle değişir. Hakikate ölçü kabul edilecek şey, âdet ve görenek değil, aksine salt akıldır. Hâlbuki genellikle onlar bunun yerini tutmak iddiasındadır ve onları bundan ayırmak her zaman kolay değildir. [33]

Fakat yalnız başına ve karanlıklar içinde yürüyen bir insan gibi, o kadar ağır gitmeyi ve her hususta o derecede ihtiyata uymayı tasarladım ki, gayet yavaş ilerleyecek olsam bile, hiç olmazsa düşmekten kendimi korumuş olacağım. Hatta girişmekte olduğum eserin düzenine ve zihnimin yetenekli olabileceği bütün şeylerin bilgisini elde etmek için olan gerçek metodun araştırılmasına gereği kadar zaman harcamadan önce, eskiden aklın kontrolü dışında zihnime yerleşmiş olan görüşlerin hiçbirini büsbütün çıkarmaya başlamak istemedim.

Ben daha genç iken, felsefe disiplinleri içinde mantığı ve matematik bilimlerde geometricilerin analizini ve cebiri biraz incelemiştim, üç fennin veya bilimin ki, tasavvurumun gerçekleşmesinde bir dereceye kadar hizmeti olması lazım gelir gibiydi. Fakat bunları incelemeye giriştiğimde, şurasının farkına vardım ki, mantığın kıyasları ve diğer kurallarının çoğu bir şey öğretmekten ziyade, bilinen şeyleri başkalarına anlatmaya, belki de Lullus'un[51] sanatı gibi, bilinmeyen şeylerden muhakeme etmeksizin söz etmeye yarar. Gerçekten de, mantık pek doğru ve pek iyi birçok hüküm ve kuralları kapsamakla beraber, içlerine o kadar zararlı ve gereksizleri karışmıştır ki, onları bunlardan ayırabilmek, henüz yontulmaya başlanmamış bir mermer tomruğundan bir Diana ve Minerva heykeli çıkarmak kadar güçtür.[52] Eskilerin analizine [34] ve yenilerin cebirine gelince,[53] bunlar sırf soyut konulardan başkasını kapsamamakla

51 Raymond Lullus, 1234 yılında doğmuş bir kişidir ki, kendisinin dünyada ün kazanmış en büyük hüneri, sahip olduğu bir çeşit makine ile gerçekleştirdiği işlem neticesinde her türlü güçlüğü çözmek ve her türlü soruya cevap vermektir.

52 Gerçekten de kıyas teorisi, verilmiş bir sonucun ne gibi kayıt ve şartlarla, yine verilmiş ve bilinen öncüllerden çıkarıldığını gösterir. Yoksa ne öncüllerin [34] keşfini ve hatta ne de bilinmeyen sonuçların elde edilmesini öğretmez. Yani mantık insana yeniden bir hakikat buldurmaz. Hâlbuki Descartes'ça talep edilen metot, buluştur.

53 Eskilerin analizi ve yenilerin cebiri Descartes tarafından yeniden düzenlenmiştir.

ve bir işe yaramaz görünmekle birlikte, birincisi daima biçimlerin incelenmesine o kadar ayrılmıştır ki, hayal gücünü ziyadesiyle yormaksızın akıl gücünü işletemez. İkincisinde ise, bazı kurallar ve sayılara o derecede tâbi olunmuştur ki, bunlardan da zihni terbiye edecek bir bilim yerine muğlak ve müphem bir sanat vücuda getirilmiştir.[54] İşte bu nedenden dolayı, [35] bu üçünün faydalarını içermekle beraber, noksanlarından

---

54 Descartes'ın eskilerin analizi yahut geometrik analiz dediği şey şudur: Söz konusu bir iddia varsayalım. Biz bu iddianın ispatı için onu müspet ve doğru varsayacağız. Ve bu varsayıma göre ondan, birbirinden basit olmak üzere, sonuçlar çıkarmaya çalışacağız ve temel iddiamızı doğru varsaymış olduğumuz gibi, bu sonuçları da doğal olarak hep doğru sayacağız. Ve böylece sonuçlar çıkarmaya devam edeceğiz. Nihayet şu sınıra kadar ki, bilinen ve açık bir sonuca ulaşalım. Bu durumda elde ettiğimiz sonuç gerçekten müspet ve doğru olunca buna bir akıl yürütmeler silsilesi ile bağlı olan temel iddiamız da gerçekten doğru ve ispat edilmiş olmaz mı? Şüphesiz olur. Ve ispat, analizin tersine yukarı doğru çıkılarak yapılıp, şu verilen iddia doğru ve ispatlanmıştır denir. Eğer söz konusu olan bir iddia olmayıp da bir problem ise, bunun çözümünde de aynı yol izlenir ve problem çözümlenmiş varsayılarak bir çıkarımlar silsilesiyle basitten basite inilerek son derece basit bir silsileye ulaşılır ki, bu müspet ve bilinen olunca silsilenin başındaki varsayılan problem de doğal olarak ispatlanmış ve çözümlenmiş olur. İşte analiz diye bilinen metot ki, alışılmış buluş metodu da bundan ibarettir. Yukarıdan aşağıya, yani bahsedilen iddia yahut problemden sonuçlara inmeye analiz ve en son bilinen ve ispatlanmış sonuçtan yukarı doğru temel iddiaya çıkmaya sentez denir.

Yenilerin cebirine gelince bu da geometrik analizden temelde farklı bir şey değildir. [35] Gerçekten de bir denklemi nasıl çözerler? Elbette o denklemi kendisinden daha basit bir denkleme ve bunu da aynı şekilde daha basit bir denkleme indirgeyerek, ta ki böylece tamamen bilinen ve açık bir denkleme ulaşılsın.

Özetle, geometrik analiz ile cebirin metodunun bütün sırrı, güç olanın yerine kolayı, bilinmeyenin yerine bilineni ikame etmekten ibarettir ve az sonra göreceğiz ki, Descartes'ın metodunun esası da bundan başka bir şey değildir. [36]

arınmış başka bir metot aramak lazım geldiğini fikrinde bulundum. Ve yasaların çokluğu çoğu zaman ahlâk bozukluklarına özür teşkil ettiğinden, yasaları pek az olan, fakat pek sıkı uygulanan bir devlet, en güzel düzenlenmiş bir devlettir. Bununla beraber mantığı meydana getiren birçok hüküm ve kural yerine, bunlardan, uyulmalarında bir kere bile kusur etmemek kesin ve sürekli gayretinde bulunmak şartıyla aşağıdaki dört kuralın bana yeteceğine kani oldum:

Bunlardan birincisi, hiçbir şeyi, hakikat olduğunu apaçık bilmeksizin hakikat olmak üzere asla kabul etmemek, yani aceleden ve önyargıdan son derece sakınarak, haklarında hiçbir suret ve münasebetle şüpheye düşmeyecek surette zihnimde açıklık ve seçiklik ile yer alacak şeylerden başka hiçbir şeyi makûlât sırasına koymamaktır.

İkincisi, inceleyeceğim güçlüklerden her birini mümkün olduğu ve daha iyi şekilde çözümlenmeleri için gerektiği kadar parçalara ayırmaktır.

Üçüncüsü, en basit ve bilinmesi en kolay şeylerden başlayıp, azar azar en bileşik olanların bilgisine kadar çıkarak ve hatta doğaları gereği birbiri ardınca sıralanmayan şeyler arasında da bir sıra varsayarak, düşüncelerimi düzen içinde yürütmektir. [36]

Dördüncüsü de, hiçbir şeyi unutmadığımdan emin olacak surette, her yönde tam ve mükemmel sayımlar ve genel yoklamalar yapmaktır.[55] [37]

55 Descartes der ki: "Zihnimizin bütün edimleri -ki vasıtasıyla asla hata etmek korkusuna düşmeksizin şeylerin bilgisine ulaşabiliriz- ikidir: Biri sezgi (*intuition*), diğeri tümdengelim (*déduction*)."Yukarıdaki dört kaideden birincisi sezgiyle, diğer üçü tümdengelimle ilgilidir.

Birinci kural (Sezgi): Bu kuralın anlamı oldukça aşikârdır: Apaçıklığı hükümlerimize ölçü kabul etmek. Descartes'a göre hata, bu kurala daima uyulmamasından ileri gelmektedir. Bunu mümkün kılan şey ise, ruhumuzun biri edilgen ve sınırlı, diğeri etkin ve sınırsız iki temel niteliği olan akıl ve irade arasındaki fark ve ihtilaftır. İradî hükmümüzün sınırı aklî görüşümüzün sı-

rını aşar. Biz, aklımızın ilerisini görmediği sınırı irademizle aşarak, aklî görüşlerimizin ötesinde hüküm vermeye kalkışırız. İşte birtakım acele akıl yürütmeler, mevsimsiz genellemeler, açıktan gizliye yani görülenden görülmeyene ani intikaller hep irademizin zihnimizin sınırını aşarak, anlamadığı şeyler hakkında hüküm vermesinden kaynaklar. Hâlbuki biz bir şeyi açık gördüğümüz zaman açık görüyoruz, karışık gördüğümüz zaman karışık görüyoruz, şüphe ettiğimiz zaman şüphe ediyoruz, bilmeyince bilmiyoruz vb. diyecek olursak ne anlıyorsak onu sağlıklı bir şekilde tercüme ve ifade etmiş oluruz. İşte mesele buradadır ve bilmediğimiz bir şeyi biliyoruz diyerek kendimizi kandırmak elimizdedir. Bu halde demek oluyor ki, apaçıklığı apaçık kılan herkesin kendi nefsi, kendi vicdanıdır, başka bir şey değildir. İşte buna nefsî kesinlik denir.

Bir başkasının bilgisi onun için istediği kadar açık olabilir, fakat benim için olamaz. Ben başkasının gözleriyle göremem, aklıyla düşünemem. "Kendi öğreneceğimiz ve inceleyeceğimiz şeyler hakkında başkalarının ne yolda değerlendirmede bulunduklarını değil, tersine bizim kendimizin açıkça görebileceğimiz şeyi aramalıyız. Bunun hakkında başkaları topluca ittifak etmiş olsalar bile, bizim kanaatimizin oluşması için yeterli değildir. Eğer kendi zihnimiz her tür problemi çözmeye bizzat güç yetiremiyorsa, başkaları tarafından getirilmiş [37] olan delillerin hepsini ezbere bilsek, yine hiçbir vakit matematikçi olmayız; ve eğer herhangi bir önerme hakkında kendimiz sağlam bir hüküm veremezsek, Platon'un ve Aristoteles'in bütün görüşlerini bilsek, yine filozof olamayız. Gerçekten bu suret, bilgi kazanmak değil, tarih öğrenmek olurdu." Bununla birlikte, filan konunun şu kitaba, bu kitaba, Aristoteles'e ya da İbn-i Sina'ya göre hakikat olması bence lazım değildir. Bence talep edilen o konunun hakikatini teslim etmeden önce, apaçık bilinip bilinmediğini nefsime müracaatla sormaklığımdır. Eğer benim nefsim, vicdanım evet derse, o zaman onu hakikat olarak kabul ederim ve aksi takdirde o bence hakikat değildir. Bilimlerde vicdanın tanıklığı ve samimi apaçıklık hissinden başka hâkim yoktur. Bugün biz elimizdeki pozitif ve kesin bilimlere karşı tamamen böyle yapmıyorsak da, Descartes, o vakit tasarladığı yenilenmeyi ve inkılâbı vücuda getirmek için başka türlü hareket edemezdi.

Diğer taraftan, insanın böylece dıştaki efendilerden kurtulması yeteli değildir, bir de içteki efendilerden yakasını kurtarmalıdır. Bunlar da, insanın içinde sahip olduğu duygulanımlar ve tutkulardır. Arzu, hayal, onur, kısaca bizi "acele ve önyargı ile" yani garezle muhakemeye sevk eden şeylerin muhakeme gücümüz üzerine etkisi, başka insanların ve otoritelerin hüküm ve nüfuzundan daha şiddetlidir. Zira insan bunlara daha kolaylıkla boyun eğer. Bununla beraber akıl gerek dışsal, gerek içsel her türlü nüfuz ve etkilerden bağımsız olarak, kavramlardaki açıklık ve seçikliği görmelidir. Bu açıklık ve seçikliğin ne demek olduğunu anlamak için ise, herkesin kendi deneyimine başvurması yeterlidir: "Birtakım şeyler vardır ki, kusursuz ve dikkatli bir zihin onları sağlam bir şekilde idrak eder, ondan tatmin bulur, hiç zanna mahal kalmaz, kabul ve teslimleri için başka bir şeyin yardımına ihtiyaç bulunmaz. Örneğin, herkes açık bir şekilde görür ki kendisi vardır, düşünmektedir, bir üçgen üç kenardan oluşur, bir kürenin yalnız bir yüzü vardır. Bu gibi [38] hakikatler ise zannolunduğundan daha çoktur; fakat zihni bu kadar kolay şeylere uygulamaya tenezzül olunmaz." Bundan anlaşılıyor ki, yalnız açık ve seçik kavramlar ve apaçık şeylerdir ki, deneyden bağımsız doğrudan bilgilerdir. Duyular ve hayal hakikati göstermez. Bunlar ancak birtakım müphem kavramlar verir. Yalnız akıldır ki, gerçek olmak niteliğine sahip kavramlar keşfeder. İşte düşünce ve akıl yürütmeye ihtiyaç duymaksızın, hakikati doğrudan doğruya kavrayan bu akıl edimine sezgi (*intuition*) denir. Bununla bilinen şeyler, Descartes'ça en sağlam ve en mükemmel bilgilerdir. Fakat bu edim her zaman doğrudan doğruya mümkün olmadığı için tümdengelime (*déduction*) müracaat lazım gelmektedir. Tümdengelim bile kesinlik sıfatını sezgiden alır ve ona yaklaşması nispetinde değer kazanır. Tümdengelim zincirleme ve yorucu bir sezgidir ki, mahiyeti aşağıdaki kurallardan anlaşılacaktır.

İkinci kural (Analiz): İlk bakışta bu kuraldan daha doğal, daha basit ve uygulaması daha kolay bir şey yok zannolunur. Hâlbuki başlangıç kabilinden bir şey olmakla beraber, bu kuralın iyi uygulanması dikkat ve özen göstermeye bağlıdır. Bir problemin çözümlenmesi istense ne yapmalıdır? Hiçbir problem iyice anlaşılmaksızın çözümlenemez ve problemi iyice anlamak için onu kısımlara ayırmalıdır. Nasıl kısımlara ayırmalı? Her problemde

bilinmeyen bir şey bulunmakla beraber -çünkü aksi takdirde ortada problem bulunmazdı- aranılan bilinmeyenin, bizi başka şeyin değil, ancak bu şeyin araştırılmasına sevk edecek bazı kayıt ve şartlarla belirlenmiş olması, yani diğer birtakım bilinen şeylerle bazı belirli ilişkileri bulunarak büsbütün bilinmez olmaması doğaldır. İşte ilk önce bu kayıt ve şartların, bu ilişkilerin araştırılması lazımdır; bunu yapmak için de zihnimizi bu kayıt ve şartların her birine ayrı ayrı yönelterek bunların aradığımız bilinmeyeni ne dereceye kadar belirlemekte olduğunu, ilişkilerin mahiyetini, kendisini oluşturan unsurlarını birer birer incelemeliyiz. "Zira insan zihni bu hususta iki hatadan birine düşer: Ya problemi [39] belirlemek için kayıt ve şartları kendisine verilenden daha fazla alır, yahut bilakis o kayıt ve şartlardan bazı şeyleri atlar." Bir örnek verelim ve bunu da matematik bilimlerden seçelim. Çünkü Descartes bu metodu, matematik bilimleri öğrenirken bulmuş ve önce matematik bilimlere uygulayarak bilinen büyük sonuçlara ulaşmıştır. Varsayalım ki, 3 ile 48 sayıları arasında iki orantılı orta bulunması istenmektedir. Eğer doğrudan doğruya bir ardışık orantılıya başvurulsaydı 3, 6, 12, 24, 48 demekten kolay bir şey olmazdı. Hâlbuki problemde yalnız ilk oran ile son oran verilmiş olduğundan işlem daha karmaşıktır. Zira yalnız iki sayıyı, yani 3 ile 48'i değerlendirmeye almak yeterli olmayıp, belki dördüncü bir sayıyı da bulmak için 3'ü ve 3'le birlikte diğer bir üçüncü sayıyı, yani üç sayıyı birden değerlendirmeye almak gerekir. Fakat problemde ortaya konulan şartları ayrı ayrı gözden geçirdiğimizde görürüz ki, bulunacak iki sayıdan her birinin 3 ile 48 arasında uygun orantılı orta olması gerekir. Bu durumda güçlüğü kısımlara ayıralım ve öncelikle 3 ile 48 arasında yalnız bir orantılı orta bulalım. Bu 12'dir. Bundan sonra yine yalnız 3 ile 12 arasında bir orantılı orta yani 6 sayısını bulmak kalır. İşte bu suretle güçlüğü kısımlara ayırmak sayesinde, 6 ve 12 sayılarını bulmuş oluruz ki, ikisi de 3 ve 48 arasında uygun orantılı ortadır. Biz bu işlemde "her iki sayı arasında iki orantılı orta" kaydını kısımlara ayırarak, iki orantılı ortayı birden arayacak yere, önce birini, sonra ikincisini aramaktan başka bir şey yapmadık. Bu metot yalnız matematik bilimlerde uygulansaydı, o kadar değeri olmazdı. Descartes der: "Şurasını açıklamaktan korkmam ki, bizim metodun bu kısmı matematik problemlerini çözmek için icat edilmemiştir; belki, bir şekilde mate-

matik bilimleri bu metodun uygulanmasında alışkanlık kazanmak için öğrenmelidir." Demek ki bu metot her türlü konuya genellenmiştir. Bu genelliğin iyi anlaşılması için şuna dikkat edilmelidir ki: Şeyler iki türlüdür, bir takımı basit yahut [40] mutlak, diğeri bileşik yahut göreli. Mutlak, her şeyde aranılan soyut ve basit mahiyeti kendisinde içeren şeydir. Örneğin, diğer her şeyden bağımsız olup başlı başına varlığı olan neden, bir başka ifadeyle etken, basit, tümel, bir, doğru, eşit, özdeş gibi şeyler hep mutlaktır. Göreli ise bunun tersidir. Göreli olan şeyler bağımsız olmayıp, başka şeylerle ilişki içinde olan ve bu yüzden basit olmayarak bileşik bulunan şeylerdir. Örneğin, sonuç, bileşik, cüz'î, kesir, eğik, eşit-olmayan, çelişik hep görelidirler. Mutlak, en basit ve en kolay şeylerdir ve bunların kendilerinden daha basit ve kolay şeylere dönüştürülme ve indirgenmeleri mümkün değildir. Bu böyle olunca, herhangi bir konuya ait bir güçlüğün çözülmesi gerektiğinde, kuralımız gereğince, güçlüğü birtakım parçalara bölmekten maksat, onda ne kadar göreli, bileşik şeyler varsa onları mutlak ve basit şeylere dönüştürüp indirgemektir, ta ki bu suretle anlaşılması, bilinmesi güç olan şeylerin yerine kolay olan şeyler geçerek istenen bilgi elde edilsin. Örneğin mıknatısın mahiyeti bilinmek istense, eski metoda göre hemen bir etken, esrarengiz bir şey, çekim ve mıknatıslık niteliği diye bir şey uydurulurdu. Descartes'ın bunun yerine ikame ettiği metot ise büsbütün başkadır: Yapılacak şey bilinmeyen mıknatısı önce bilinen şeylere, mıknatısın bileşik mahiyetini uzam, şekil, hareket gibi basit mahiyetlere indirgemektir: "Deneyin bize mıknatısta gösterdiği sonuçların hepsini vücuda getirmek için bu basit mahiyetlerin ne gibi bir karışım ve bileşimi gerektirmiş olduğu çıkarılmaya çalışılacaktır." Eski felsefenin gizli bir şekilde yine soruyu ve problemi içeren, yani döngüden başka bir şey olmayan kaçamaklı ve kelime oyunundan ibaret cevapları yerine, böylece analiz metodu sayesinde zihne kanaat bahşeden ciddi bilimsel açıklamalara ulaşılmış oluyordu.

Mıknatıs hakkında yapılan şey, açıktır ki, dünyada mevcut her şey [41] hakkında uygulanabilir. "Hiçbir bilgi diğerinden daha müphem sayılmamalıdır. Çünkü hepsi aynı mahiyette olup, kendiliğinden bilinen şeylerin sırf bir bileşiminden ibarettir. Buna ise kimse dikkat etmiyor." Kısaca, varolanlardaki çokluk bu suretle uzam, şekil, hareket gibi indirgenebilmeleri imkânsız az

sayıdaki bazı unsurlara dönüştürülmüş olacaktır. Ve bu unsurların çeşitli şekillerde bileşimidir ki, bütün varolanların sonsuz çeşitliliğini meydana getirmektedir. Biz de bu şekilde, şeylerin nitelikleri nedir, nasıl oluşmuşlardır, nereden geliyorlar, bileceğiz ve anlayacağız. Hiçbir filozof, bütüncül bilgi hakkında bundan açık, bundan cesurca düşüncede bulunmamıştır. Metodun bu uygulaması, Descartes'ın en az inkâr edilebilecek meziyetlerinden biridir ve bu sıfatladır ki, kendisi bütün asırların en büyük filozofları arasında sayılmaya hak kazanmıştır.

Üçüncü kural (Sentez): Bir bütün, iyi anlaşılması için bileşik unsurlarına ayrıldıktan sonra, tam bir bilgi elde etmek için o bileşik unsurları toplayarak, o bütünü yine oluşturmak lazımdır. Bundan önceki kural, bileşik şeylerin nasıl basit niteliklere indirgenmesi gerektiğini göstermişti. Şimdi bu basit niteliklerden hareketle, uygun bir sıra ile onları yeniden toplayarak, işte hakikatini anlamak istediğimiz şu bileşik bütün, şu basit unsurlardan şu surette bir araya gelmiştir demek gereği duyuluyor. Analizden sonra işte sentez. Bu bütünü yeniden oluşturmak için unsurların toplanmasında uyulması gereken düzen ve sıra, Descartes'a göre metodun en başlıca, en esaslı kısmıdır.

Kendisi der ki: "İnsan zihninin yeteneği ötesinde olmayan bilimler birbirine o kadar güzel bağlarla bağlı ve birbirinden o kadar zorunlu sonuçlarla doğmaya eğilimlidir ki, bunları bulmak büyük bir beceriye bağlı değildir. Yalnız şu şartla ki, en basitlerinden başlanarak en bileşik ve yükseklerine çıkmanın yolu biline." Diğer bir yerde de şöyle der: "Bütün kitaplarda bu kuraldan önemli bir şey yoktur... İnsan becerisinin yüceliği bu kuralda içkindir... Zira bütün metodumuz sıra ve düzenden ve hakikatleri [42] bulup çıkarmak için üzerlerine zihnin yöneltilmesi gereken güçlüklerin düzenlenmesinden ibarettir. Müphem ve güç problemleri, daha basit ve açıklara derece derece indirger ve bu basitlerin sezgi ve bilgisinden yine derece derece o probleme çıkmaya çalışırsak, hakikati adım adım izlemiş oluruz. Metodun mükemmelliği işte yalnız bu noktadan ibarettir. Bu kurala, bilgiye yanaşmak isteyenler tarafından karanlık ve yolları karışık bir mağaraya inildiği vakit ucu tutulması gereken ip gibi, uyulmalıdır. Hâlbuki çoğu kimseler ya bu kuralın tavsiye ettiği şey üzerine düşünce üretmiyorlar, ya ondan büsbütün habersizdirler ve yahut gerekli olmadığını zannediyorlar ve çok kerre en güç

problemleri o kadar düzensiz inceliyorlar ki, adeta bir binaya çıkmak için yapılmış merdiveni bırakarak yahut görmeyerek, yerden bir hamlede tepesine sıçramaya kalkışacak bir insana benziyorlar."

Bütün metodun kendisinden ibaret olduğu bu kural, anladık ki, bilinmesi kolay olan basit ve mutlaktan, güç olan bileşik ve göreliye çıkmaktır. Basit ve mutlak olanın ne gibi şeyler olduğunu bundan önceki kuralın açıklanmasında gördük. Onlara, iki şey bir üçüncü şeye eşit olsalar, o iki şey eşit olurlar gibi aksiyomu da ilave etmelidir. Aksiyom çeşitli basit nitelikleri birbirine bir şekilde bağlayan birtakım bağlardır. Fakat incelemeye neden bu basit maddelerden başlamalıdır? Çünkü bunların anlaşılması en kolaydır; yani zihin bunları doğrudan doğruya bir sezgi (*intuition*) ile idrak eder. Descartes'a göre bunlara bizim mutlak ve mükemmel surette bilgimiz eklenir: "Eğer bu basit mahiyetlerden birini tam ve mükemmel surette bilmediğimize inanacak olursak hata etmiş oluruz. Zira aklımız eğer onunla, velev ki pek cüz'î bir surette bile ilişkide bulunacak olursa -ki bulunması da lazımdır, çünkü kendisi hakkında her halde bir çeşit hüküm veririz- bundan onu tamamıyla bildiğimiz sonucuna ulaşmamız gerekir. Zira aksi halde, onun için basit denilemeyerek, belki ilkin bildiğimiz, ikinci olarak bilmemek zannında bulunduğumuz şeylerden bileşik denilmesi gerekir." [43]

Basit ve mutlak mahiyetler bu şekilde mükemmelen bilinince, "bütün insan bilgisi, bunlar diğer şeylerin oluşmasına nasıl hizmet ediyorlar, burasını açık surette görmekten ibaret kalır." Diğer şeyleri meydana getiren kısımlar ise birbirleriyle öyle zorunlu bağlarla birleşmişlerdir ki, bu bağları sezgi, idrak etmeye kadirdir. Şu kadar ki, burada sezgi, basit şeyler ve aksiyomlar hakkında olduğu gibi, güçlüğü anında kuşatamaz. Çünkü akledilecek olan şey birçok kısımdan bir araya gelmiştir. Bu durumda o kısımların bir sıra ve düzen içinde art arda ve zincirleme incelenmesi ve imtihan edilmesinden başka çare kalmaz. Bu surette olan araştırmanın ise ayrı bir isim ile anılması lazım gelerek, Descartes buna, tümdengelim (*deduction*) der: "Sezgiyi kusursuz tümdengelimden ayırınız. Zira tümdengelimde bir hareket, bir tür art arda geliş ve intikâl vardır. Hâlbuki sezgide bu yoktur. Diğer taraftan tümdengelimin sezgi gibi bir anda gerçekleşmiş bir apaçıklığa ihtiyacı olmayıp, o doğruluğunu hafıza gücünden

alır. Bundan çıkartılarak denilebilir ki: Bir ilkenin yakın sonuçları, değerlendirme biçimine göre bazen sezgi, bazen de tümdengelim ile bilinebildiği halde, ilkeler yalnız sezgi ile ve uzak sonuçlar ancak tümdengelim ile bilinir... Birbirinden tümdengelim vasıtasıyla çıkardığımız önermeler, tümdengelimimiz sağlam ve açık olmak şartıyla hepsi gerçek bir sezgiye indirgenmiş olurlar. Fakat çeşitli ve ayrı ayrı önermelerden bir sonuç çıkardığımız halde, çoğunlukla zekâmızın gücü, bu önermelerin hepsini bir sezgi ile bir defada kuşatmaya yeterli gelmediğinden, bu takdirde, uyguladığımız işlemin doğruluğu ve açıklığının bizim için yeterli olması gerekir. Nitekim gayet uzun bir zincirin bütün halkalarını bir bakışta görememekle beraber, her halkanın gerek üst gerek alt tarafındaki halkaya bağlı olduğunu görmemiz, son halkanın birinci halkaya bağlı olduğunu gördük dememiz için yeterlidir."

Bu açıklamalara bir iki örnek verelim: "Örneğin bana katı bir cismin [44] nitelik ve özelliklerinin incelenmesi önerilse önce şurasına dikkat ederim ki, katı cismin mahiyeti onu sınırlandıran yüzeye bağlıdır. Yüzey acaba burada basit, yani mutlak mıdır? Fakat yüzey de kendisini sınırlayan yahut hareketinden doğan çizgiye bağlıdır. Öyleyse burada çizgi mutlaktır. Bu yüzden zihnin, gerçek düzeni takip etmek için, öncelikle çizgileri ve çizgilerin bileşimlerini incelemekten başlayarak, sonra yüzeyleri ve yüzeylerden oluşabilecek çeşitli biçimleri incelemesi gerekir. Asıl katı cisim ki, incelemeye aldığımız kısımların içinde en bileşik ve muğlak olan şeydir, ancak en son incelemeye almamız gerekir."

Diğer örnek: "Bir kimse, ışık kırılması konusunda bir merceğin odak uzaklığını bulmak istese, ki paralel ışınların kırılmadan sonra birbirini kestikleri odak denilen nokta ile mercek arasındaki mesafedir, şurasını kolaylıkla ayırır ki, o uzaklığın tayini kırılma açıları ile geliş açıları arasındaki orana bağlıdır... Daha ileri gittiğinde anlar ki, geliş açıları ile kırılma açıları arasındaki oran, orta noktaların (*milieux*) çeşitliliğinden dolayı o açıların değişimine bağlıdır ve bu değişim de aynı şekilde, ışınlar şeffaf cismin tamamına nüfuz ettiğinden dolayı, orta noktaya bağlıdır; ve ışınların böyle bir cisme nüfuz etmek özelliğinin bilinmesi, ışığın niteliğinin ne olduğunun bilinmesini gerektirir; nihayet ışığın niteliğini bilmek genelde bir doğal gücün ne demek olduğunu bilmeye bağlıdır. İşte bu doğal güç bütün bu problemler silsilesi

içinde en son ve en mutlak sınırdır. Bundan dolayı sezgi vasıtasıyla bütün bu önermeler görülüp ayrıldıktan sonra, tekrar aynı basamaklardan geçilecektir." Yani öncelikle bir doğal gücün ne demek olduğu, sonra ışığın ediminin ne demek olduğu, ondan sonra ışınların bir şeffaf cisimden nasıl geçtiği araştırılacak ve böylece art arda gelen önermeler silsilesi takip olunarak, sonunda odak noktasına ulaşılacaktır. Ve bu birbirini takip eden kısımların birbirine olan bağlantı silsilesi, tümdengelim vasıtasıyla belirlenecektir. Tümdengelim, daha önceki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, sezgiden temelde farklı bir şey olmayıp, belki zamanla ilişkili ve zamanla gelişen bir eksik sezgiden ibarettir; ve gerçek bilginin örneği olan sezgiye indirgenmeye ve dönüştürülmeye yönelmesi [45] lazımdır. Her halde bilginin şartı, hakikati kavrayan dikkatli bir aklın gayretli çalışmasıdır.

Özetle, Descartes'ın metodu, biri iniş yani analizden, diğeri çıkış yani sentezden ibaret iki zihinsel hareketten meydana gelen bir işlemdir. Bu ise dikkat olunduğu halde görülür ki, yukarıda açıklanan geometrik analize tamamen benzer ve onun genişletilerek genel bir metoda dönüştürülmesinden ibarettir.

Dördüncü kural: Descartes, *Konuşma*'nın Latince'ye tercümesinde bu kurala: "Gerek orta noktaları araştırarak, gerek güçlüklerin kısımlarını gözden geçirerek" ifadesini ilave etmiştir. Şimdi bu açıklayıcı kayıt vasıtasıyla, bu kuralın ne demek olduğunu belirleyelim:

Demek oluyor ki, öncelikle, orta noktaların araştırılmasında hiçbir şey unutmamak için her yönde tam ve mükemmel saymalar ve genel yoklamalar yapmalıdır. Bu orta noktalardan maksat nedir? Bunlar üçüncü kural gereğince, başlangıçtan itibaren sonuca ulaşıncaya kadar arada halledilmesi lazım gelen problemler, güçlüklerdir. Şöyle ki, yukarıda geçen örnekte, analiz vasıtasıyla meydana çıkan önermeler silsilesinin son sınırı olan doğal güç kavramı ile bilinmeyen ve keşfedilmesi istenen odak noktası arasında Descartes dört orta nokta bulur. "Bazen kendiliğinden açık ilkelerin hemen arkasından çatallanmayan hakikatlere o kadar uzun sonuçlar ve gereklilikler silsilesi ile ulaşılır ki, kat edilen yolu hatırda tutmak kolay olmaz. Bu durumda hafıza zayıflığının, düşüncenin sürekli bir hareketiyle tamamlanmasını tavsiye ederiz. Şurasını da ilave ederim ki, bu hareket asla terk edilmiş olmamalıdır. Gerçekten pek çabuk ve uzak ilkeden bir

Geometriciler tarafından en güç ispatlarına ulaşmak için kullanılagelen, hepsi basit ve kolay delilller silsilesi bana şu değerlendirmede bulunmaya vesile bahşeyledi ki, insanların bilgi dairesine dahil olabilen [38] bütün şeyler aynı şekilde birbirinden şubelenir ve ancak bunların hiçbiri hakikat olmadığı halde, öyle olmak üzere kabul edilmekten kaçınıldıkça ve birbirlerinden çıkarılmaları için lazım gelen sıraya [39] uyuldukça, hiçbir o kadar uzaklarına tesadüf edilemez ki nihayet ulaşılmasın ve hiçbir o kadar gizlileri bulunamaz ki sonunda keşfedilmesin. Ve bunların hangilerinden başlamak lazım geleceğini [40] bulmak hususunda çok zahmet çekmedim. Zira en basit ve bilinmesi en kolaylarından başlamak lazım geleceği önceden malumumdu; ve şimdiye kadar bilimlerde hakikati araştırmış olanlar arasında yalnız matematikçilerin bazı ispatlara, [41] yani kesin ve apaçık delillere ulaşabildiklerini dikkate aldığımda, bunların da araştırmalarında en kolay ve basitlerden başladıklarında şüphe etmemekteydim, velev ki bundan, zihnimi hakikatlerle beslenmeye, çürük delillerle asla yetinmemeye [42] alıştırmaktan başka fayda ümit eyleyemem. Fakat bunun için matematik bilimler genel adıyla anılan bütün şu

---

sonuç çıkarmak isteyenler, aracı tümdengelim silsilesini, bunlardan hiçbirini kaçırmayacak derecede dikkatle gözden geçirmezler. Ve bununla beraber bunlardan biri, isterse hepsinden önemsizi olsun, unutulunca, silsile kopmuş ve sonucun doğruluğu zedelenmiş olur."

İkinci olarak, hiçbir şeyi unutmamak için güçlüklerin kısımlarını gözden geçirerek tam [46] ve mükemmel sayımlar yapmak lazımdır. Bunun da ne demek olduğu, ikinci kural hakkındaki açıklamalarımızdan anlaşılmıştır. Gerçekten ikinci kural güçlükleri mümkün olduğu kadar kısımlara ayırmayı tavsiye eyler. Ve gördüktü ki, bu hususta iki şık vardır. Öncelikle bilinmeyen bir şeyin mahiyetini incelemek ve keşfetmek lazım gelse, burada kısım kelimesi, o şeyin bileşen parçalarından her biri demektir. İkinci olarak, çözümü istenen bir problemden söz edilse, kısım kelimesi, o problemi belirleyen özel kayıt ve şartlar demektir. Bu şartların ise mükemmelen sayılması ve gözden geçirilmesi zorunludur; yalnız birisi unutulsa problem bozuk olur.

ayrı ayrı bilimleri öğrenmeye çalışmak niyetinde bulunmadım; ve konuları farklı olmakla beraber bunlardaki çeşitli [43] oran veya orantılardan başka bir şeyi dikkate almamaları dolayısıyla hepsinin bir olmaktan geri kalmadıklarına bakarak, yalnız genel olarak bu oranları incelemekliğimle ve hem de bunları, ancak bilinmelerini bana [44] daha fazla kolaylaştırmaya yarayacak şeylerde varsaymakla beraber, diğer uygun geleceklere de sonra daha iyi uygulayabilmek için o şeylere kesinlikle hasretmememin uygun olduğunu düşüncesinde bulundum. Sonra, onları bilmek [45] için bazen her birini ayrı ayrı incelemeye almaya, bazen yalnız kaydetmeye ve yahut birçoğunu bir yere toplamaya muhtaç olacağımı dikkate aldığımdan, onları daha iyi şekilde tek tek incelemeye almak için, çizgilerden [46] daha basit, tasavvuruma ve duyularıma daha açık şekilde sunulabilecek bir şey bulamadığımdan çizgilerle varsayıp göstermem ve fakat ezberlemek ya da birçoğunu bir yere toplamak için, mümkün olduğu kadar kısa rakamlarla ifade etmem lazım geleceği fikrinde bulundum ki; bu vasıta ile geometrik analiz ile cebirde en iyi olarak ne varsa almış ve birinin bütün kusurlarını diğeriyle tashih etmiş oluyordum.[56]

Gerçekten şurasını açıklamaya cüret ederim ki, seçtiğim şu az sayıda hükümlere tamamıyla başvurmak bu iki bilimin kapsadıkları bütün sorunları çözmekte bana o derecede kolaylık sağladı ki, onları incelemek ve sınamak için harcadığım iki üç ay zarfında, en basit ve en genellerinden başlayarak ve bulduğum her hakikat sonra başka hakikatleri bulmaya hizmet eden bir kural ve alet olarak, sadece başlangıçta pek güç bulduğum birçoklarının keşiflerine muvaffak olmakla kalmadım, hatta sonlara doğru bilmediklerimin bile ne vasıtalarla ve ne derecelere kadar çözümlerinin mümkün olduğunu belirlemeye muktedir olmakta bulunduğumu zanneyledim. Eğer her şeyde yalnız bir hakikat [47] olduğu için, onu her kim bulursa, o alanda bilinebilecek ne varsa bildiğini göz önüne alacak olursanız, ihtimal ki bu iddiamdan dolayı size pek mağrur görün-

56 Descartes'ın icadı olan analitik geometriye işaret. [47]

mem: Örneğin aritınetik öğrenmiş bir çocuk kurallarına uygun bir toplama işlemi yaptığı vakit, imtihan ettiği toplama ait olmak üzere, insan düşüncesinin bulabileceği şeyi bulduğundan emin olabilir; çünkü gerçek sırayı izlemeyi ve aranılan şeyin bütün kayıt ve şartlarını tamı tamına saymayı öğreten metot, aritmetik kurallarına kesinlik bahşeden şeylerin hepsini kuşatır.

Fakat bu metodun en çok hoşnut olmamı sağlayan yönü, bununla her hususta aklımı mükemmelen olmasa bile, hiç olmazsa elimden geldiği kadar kullandığımdan emin olmamdı: Bundan başka, o metodu uyguladıkça zihnimin kendi konularını yavaş yavaş daha ziyade açıklık ve seçiklikle kavramaya ve tasavvur etmeye yatkınlık kazandığını hissetmekte ve o metodu hiçbir özel konuya hasretmediğimden, cebirin olduğu kadar diğer bilimlerin de güçlüklerine yine o kadar fayda ile uygulayacağımı ümit eylemekteydim. Fakat bununla önüme gelen her bilimin hemen incelenmesine cüret eyledim değil; zira bu bile yine o metodun tavsiye eylediği sıraya ters düşerdi; fakat diğer bilimlerin ilkelerini tamamen felsefeden almaları lazım geldiğine dikkat ederek, felsefede ise, henüz kesinlik ifade eder bir ilke bulmadığımdan, ilk önce bu alanda kesinlik sahibi bir ilke ortaya koymaya çaba harcamam gerektiğine; ve bu ise en büyük bir öneme sahip olup bu konuda acele ve önyargı en ziyade sakınılacak bir şey olduğundan, o vakit bulunduğum yirmi üç yaşından daha olgun bir yaşa varmazdan ve ilkin gerek **[48]** o zamandan önce zihnime kabul etmiş olduğum yanlış görüşlerin hepsini zihnimden söküp atınaya, gerek daha sonra akıl yürütmelerime konu olması için birçok deneyler gerçekleştirerek ve gerek kendime tayin ettiğim metotta günden güne yatkınlık kazanmak için daima alıştırmalarda bulunarak kendimi hazırlamaya birçok zaman harcamazdan önce, o güçlüğü çözmeye kalkışmamam lazım geleceğine karar verdim.[57] **[49]**

57 Şimdi bu metot hakkında genel değerlendirme kabilinden denebilir ki, Descartes'ın üçüncü kuralı, ki basitten bileşiğe intikâl

etmek ve sonuçları nedenlerle açıklamaktır, ancak gayet nadir durumlarda uygulanabilir. Bu kuralı daima kullanabilmek, bugün bile bilginler için yetişilmesi imkânsız nihaî yetkinlik gibi bir şeydir. Bilakis Descartes'tan beri doğal bilimler her hususta basit unsuru aramak ve varolanları ilk ilkelerine ve sonuç ve olayları genel kurallarına çözümlemeye ve dönüştürmeye çalışmaktan başka bir şey yapmamıştır. Demek oluyor ki, ikinci kural, ki Descartes'ın çoklukla önem vermediği analiz ve tümevarım (*induction*) metodudur, bilimlerin genel metodu olmuştur.

Descartes'ın metodunun kendi zamanına kadar kullanılagelene benzemediği kesindir ve herkesçe kabul edilmektedir. Kartezyen metodunda esasen tümdengelim (*deduction*) kuralına da uyulduğu açık olmasına nazaran, bunun okullarda ve üniversitelerde suiistimal derecesine varan kıyas şekillerinden (*syllogismes*) farkı nedir? Descartes'ın metodunun ayırt edici özelliği ve en büyük yeniliği, bilimin sonuçlarını, zihnin sürekli harekette ve etkin, daima hayatta olan faaliyetine tâbi kılmasıdır. Bundan sonra birtakım yavan, soyut, peşin kabul ve inanca dayanan yasaların uygulanması değil, belki varolanı kendiliğinden gören aklın kendi gözlemi, sezgisidir ki, insanı hakikate ulaştıracaktır. Akla, kendisi ne ise o olmak, kendi doğasına bağlanmak ve özel yasalarına uymak, dikkatini bizzat kendisinde mevcut kavramlar üzerine yönelterek bunların bir bakışta künhüne varmak ve kendisinin hem mahiyeti, hem hayatı olan bir edim ile onlar arasındaki zorunlu ilişkileri keşfetmek yeterlidir.

Eski, yeni metotlar arasında bir de şu fark vardır: "Tikel önermelerin [49] kıyasın düzeni açısından daima tümel önermeden çıkarılması lazım geleceğini varsaymak hatalıdır. Bu suret, hakikatin nasıl araştırılması lazım geldiğini pek az bilmektir. Zira kesindir ki, hakikati bulmak için daima tikel bilgiden başlayıp tümel ve genel bilgiye intikâl etmek lazımdır. Şu kadar ki, tümelleri bulunduktan sonra karşılık olarak bunlardan da diğer tikeller çıkarılabilir." Diğer taraftan ilkeler yahut öncüller hususunda da fark vardır: "Eskilere göre, bir şey hem var hem yok olamaz sözü bir ilkedir ki, hiçbir şeyin bizzat mevcut olduğunu bildirmeye değil, bir şeyin mevcudiyeti bildikten sonra, onun hakikatini şöyle bir kıyas ile göstermeye yarar: "Bir şey varsa yok olamaz, falan şeyin ise varolduğu bence malumdur, öyle ise o şey yok olamaz." Bunun ise, o kadar önemi yoktur ve bizi asla eski-

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Bu Metottan Çıkarılmış Bazı Ahlâk Kuralları

Sözün kısası, içinde oturulan bir evi yeniden yapmaya başlamadan önce yıkmak, malzemelerini[58] ve mimarları[59] hazırlamak yahut bizzat mimarlıkla uğraşmak[60] ve bir de planını son derece özenle çizmiş bulunmak[61] yeterli değildir; belki orada çalışılacağı müddetçe içinde huzur ve rahatla oturulabilecek diğer bir meskenin tedariki lazımdır; [50] bu nedenle, aklımın beni muhakemelerimde kararsızlığa zorlayacağı esnada eylemlerimde kararsız olmayarak, yine mümkün mertebe mutlu yaşamaktan geri kalmamak için, üç dört kuraldan ibaret kendime bir ahlâk oluşturdum ki, onu size burada bildiriverevim.

Bunların birincisi, memleketimin yasalarına, örf ve âdetine itaat etmek ve Allah'ın beni çocukluğumdan beri lütfu ile terbiyesi altında büyüttüğü dine bağlı kalıp riayet ederek, diğer bütün şeylerden en mutedil, yani ifrat ve tefritten en uzak olan ve birlikte yaşayacağım insanların en akıllılarınca genellikle benimsenen görüşlere uyarak hareket etmekti. Zira kendiminkilerin hepsini yeniden imtihana çekmek istediğim için hiç hükmünde tutmaktan başladığımdan, en akıllıların görüşlerine uymaktan daha hayırlı bir şey yapamayacağımdan emindim. Ve İranlılar ve Çinliler arasında da, bizim aramızdakiler kadar akıllı insanlar bulunması muhtemel olmakla bera-

---

sinden daha fazla bilgili kılmaz. Descartes'a göre ise, ilk ilke şöyledir: "Nefsimiz mevcuttur, zira bizim için nefsimizin mevcudiyeti en zahir ve apaçık şeydir."

58 Bunlar kazandığı tecrübelerdir ki, sonra muhakemelerine esas olmuştur.

59 Metot.

60 Metodunu önce matematiksel problemlere uygulama konusunda kazandığı tecrübe.

61 Kendisinin belirlediği sıra, yani felsefeden başlayarak, sonra bundan diğer bilimler için ilkeler çıkarmak. [50]

ber, kendimi beraber yaşayacağım insanlara uydurmamın en faydalı olduğu ve bunların görüşlerinin gerçekten ne olduğunu bilmek için de kendilerinin söylediklerinden çok yaptıklarını dikkate almam lazım geleceği zannında bulundum ki, bu suret, yalnız ahlâkımızın fesadından dolayı neye inandıklarını tamamıyla söylemeye razı kişilerin az bulunmasından değil, belki bununla beraber birçoklarının kendi inançlarının bizzat cahili olmalarından kaynaklanmaktadır; çünkü bir şeye inanmaya vasıta olan düşünme edimi ile o şeye inanıldığını bilmeye vasıta olan düşünme edimi birbirinden başka olduğundan,[62] çoğunlukla bu iki edimden biri bulunur da [51] diğeri bulunmaz. Ve eşit şekilde kabul olunmuş türlü türlü görüşler içerisinde en mutedilleri, hem daima kolay uygulanabilir, hem de, her türlü ifratın fena olması mutad olmasıyla, galiba en hayırlıları olduktan başka; hata etmiş ve aşırı uçlardan birine bağlanmak lazım gelirken diğerini tutmuş bulunduğum halde, doğru yoldan en az ayrılmış olmak için, ancak en mutedil fikirleri seçmekteydim. Ve özellikle özgürlüğümden bir şey fedasını gerektiren bütün vaatleri ifrat sırasına koyuyordum. Ve bu da, zayıf akıllıların kararsızlıklarına çare bulmak için beğenilen ve belki de insanlar arası ilişkilerdeki emniyet için yalnız mubah bir tasavvur olduğu zaman, tarafları kararından vazgeçmemeye zorlayacak vaat ve akitlerde bulunmaya uygun yasaların üstünlüğünü inkâr ettiğimden dolayı değil, belki, dünyada hiçbir şeyi daima bir halde görmediğimden başka, kendim hakkında muhakemelerimi ve değerlendirmelerimi bozmak değil, günden güne düzeltmek niyetinde bulunduğum için, eskiden tasvip ettiğim şeyi, sonra belki o tasvibe değer olmaktan uzak kaldığı, yahut ben onu öyle değerlendirmekten vazgeçtiğim halde de, yine önceki gibi tasvibe kendimi

62 Bir şeye inanılır da, niçin inanıldığı hakkında fikir yürütülmez. İnsan bilmeyerek nelere sahip değildir. [51]

zorlayacak olursam, büyük bir hata etmiş olacağım inancında bulunmamdan kaynaklanmaktadır.[63] [52]

İkinci kuralım, eylemlerimde elimden geldiği kadar sebat göstermek ve en şüpheli görüşlerde de bir kere karar verince, en güvenilir ve kesin olanlardakinden az metanet ile devam etmemek ve bu hususta, bir ormanda yollarını kaybedip de kâh bir tarafa, kâh diğer tarafa yönelmeyip, ne de bulundukları yerde duraklamayarak, daima aynı yönde mümkün olduğu kadar doğru gitmeleri ve bu istikametlerini başlangıçta sırf tesadüfî olarak almış olsalar bile, sonra zayıf nedenlere dayanarak asla değiştirmemeleri lazım gelen seyyahları taklit etmek idi; çünkü bu halde tam istenilen yere ulaşılamazsa, hiç olmaz-

---

63 Bu kural, ahlâkî iyinin orta yolda olduğuna dair Aristoteles'in ünlü teorisini hatırlattı. Fakat kelime benzerliğine bakıp da anlam ve amaçtaki temel farkı gözden uzak tutmamalıdır. Amaç Aristoteles'ce bütün eylem ve işlerde iyi olan yönü belirlemek için bir ölçüt, Descartes'ça ise düşünce ve görüşlerdeki hakikati belirlemeye mahsus bir ölçüttür. Bundan başka orta yol Aristoteles'e göre teorik ve bilimsel bir ölçüttür ki, iyi konusunu açıklık ve kesinlik ile belirlemeye uygun olması gerekir; Descartes'a göre ise pratik bir ölçüttür ki, yaklaşık ve sırf zanna dayanan bir şey gösterebilir. Özetle, Aristoteles'in kuralı kesindir, uzun araştırmalar sonunda bulup kabul ettiği ve Platon'un teorisine karşı koyduğu bir teoridir. [52] Descartes'ın kuralı ise, geçici bir şeyden ibarettir. Daha iyisinin varolmaması nedeniyle aklî kurallara uygun hareket etmede muvaffak olacağı vakte kadar çaresiz kullandığı bir kuraldır. Bu nedenle Descartes'ın kuralı, Aristoteles'in teorisine yapılacak itirazlardan uzaktır. Örneğin Aristoteles'e denilebilir ki, her durum ve işte orta yol nasıl tayin edilebilir? Çünkü kendisinin itiraf ettiği üzere, orta yol şahıslara ve durumlara göre değişir ve "ne bir adamdan beklenilen cesaret çocuktan beklenir, ne de kurda karşı gösterilen cesaret arslana karşı gösterilebilir. Bundan başka büyük işler ve yüce iyilikler gibi ruhun olağanüstü bir eylemine uyan faziletleri, orta yol ile yapılan fazilet tarifine nasıl sığdırmalı? Bu gibi itirazlar orta yol kuralının yetersizliğini kabul eden Descartes hakkında ise geçerli değildir. [53]

sa büyük ihtimal ormanın ortasından ziyade iyi bulunacak bir yere çıkılır. Ve böylece ömrün işleri çoğunlukla hiç ihmale müsait olmadığından, en doğru görüşleri ayırt etmek elimizde olmadığı vakit, en muhtemellerine uygun hareket etmek gerektiği pek sağlam bir hakikattir; ve hatta bu muhtemellerden bazılarında diğerlerinden daha fazla ihtimal görmemekle beraber, bunlardan bazılarına karar vermek; sonra onları, [53] fiiliyata ait oldukça, artık şüpheli görmeyerek,[64] belki, bizi böyle bir karara sevk eden nedenin de pek doğru ve pek kesin olması için, o kabul ettiğimiz ihtimalleri pek doğru ve pek kesin kabul etmemiz gerekir. İşte bu kural, o vakitten itibaren, beni, daha sonra kötülüklerine hükmettikleri şeylerde iyi etmiş gibi hareket etmekte kararsızlıkla devam eden zayıf ve kararsız akılların vicdanlarını kurcalaması mutad olan pişmanlıkların hepsinden kurtarmaya yeterli geldi.[65]

Üçüncü kuralım, talihten çok kendimi yenmeye ve dünyaya nizam vermekten çok kendi arzularımı değiştirmeye daima gayret etmek ve tamamıyla iktidarımız elinde düşüncelerimizden[66] başka bir şey olmadığına ve bu yüzden, dışımızda olan her şeyde, elimizden geleni yaptıktan sonra, muvaffak olamadığımız şeylerin bizim nazarımızda kesinlikle imkânsız olduğuna inanmaya genellikle kendimi alıştırmaktı. Ve yalnız bu değerlendirme beni, elde edemeyeceğim hiçbir şeyi sonradan arzu etmekten alıkoymaya ve böylece hoşnut etmeye yeter görünüyordu. Zira irademiz anlama yetimizin bir şekilde mümkün gösterdiği şeylerden başkasını istememeye doğal olarak yönelmiş olduğundan,[67] dışımızda olan nimetlerin hep-

64 Teorik hayat ile pratik hayatın geçici olarak ayrılmasına dikkat olunmalıdır.

65 Bu geçici değil, sürekli bir ahlâk kuralı olmaya değerdir.

66 Descartes'ça düşüncelerden (*pensées*) maksat, ruhun bütün edimleridir.

67 Descartes'a göre irade, hiçbir vakit anlama yetisinden büsbütün ayrılmaz: Biz, hakkında hiçbir düşüncemiz olmayan şeyi istemeyiz; fakat hakkında yalnız karışık bir düşüncemiz olan şeyleri istememiz çoğunlukla söz konusudur. İrade anlama yetisinden

sinin kudretimizden de o kadar uzak olduğunu düşünecek olursak, muhakkaktır ki doğuştan bizlere verilmesi lazım gibi görünen şeylerden, kendi tesirimiz [54] ve kusurumuz olmaksızın mahrum kaldığımız halde, bundan dolayı Çin veya Meksika krallıklarına sahip olmamaktan daha fazla üzülmeyiz; ve dedikleri gibi zaruretten fazilet çıkararak, hastayken sağlıklı ve hapisteyken serbest bulunmamızı, şimdi elmas kadar dayanıklı bir maddeden vücuda ve kuşlar gibi uçmak için kanatlara sahip olmaktan daha fazla arzu etmeyiz. Fakat her şeye böyle bir hileli bakışla bakmayı alışkanlık edinmenin uzun bir egzersize ve tekrar tekrar çalışmaya bağlı olduğunu itiraf eder ve ilk önce talihin hüküm ve boyunduruklarından kendilerini kurtarmaya ve yoksulluk ve acıya rağmen, mutluluk konusunda mabudlarıyla rekabete muvaffak olan filozofların[68] sır ve hünerlerinin başlıca bundan ibaret olduğuna inanırım. Zira bunlar doğa tarafından kendilerine çizilmiş olan sınırı durmadan düşünmekle meşgul olduklarından, ellerinde fikirlerinden başka bir şey olmadığına kendilerini o derecede ikna ederlerdi ki, yalnız bu değerlendirme onları başka şeyler hakkında herhangi bir eğilim ve tutkuya sahip olmaktan alıkoymaya yeterdi; ve diğer şeyler kendilerinin o kadar tasarruflarındaydı ki, bu halden dolayı kendilerini, doğa ve talihten ne kadar pay sahibi olurlarsa olsunlar bu hikmete sahip olmadıkları için istedikleri şeylerin hepsine asla bu suretle tasarruf edemeyenlerin hepsinden zengin, güçlü, özgür ve mutlu görmekte hakları vardı.[69] [55]

---

ayrılmazsa da sık sık onu aşar. İşte bu ölçüsüzlükten hata doğar. [54]

68 Stoacılar.

69 Descartes'ın "elimizden geleni yaptıktan sonra" kaydına dikkat edilince, artık bu ahlâk kuralına karşı, hareketsizlik ve tembelliğe neden olur, çalışma ve gelişmeye engeldir gibi itirazlara mahal kalmaz. Elden gelmeyen ve insan için imkânın dışında bulunan şeyler için ise, sabır ve teslimiyetten başka ne yapılır? Yoksa, aksi durum insanda saadet ve huzura imkân bırakmazdı. [55]

Nihayet, bu ahlâka bir sonuç olmak üzere, içlerinden en iyisini seçmeye çalışmak için, insanların dünyadaki çeşitli uğraşlarını birer birer gözden geçirmeye karar verdim; ve başkalarının meşguliyetleri hakkında bir şey dememekle beraber, benim şimdiki meşguliyetimde, yani bütün hayatımı aklımın terbiyesine ve kendime tayin ettiğim metoda uyarak hakikati öğrenmekte elimden geldiği kadar ilerlemeye adamakta devam etmekten hayırlı bir şey yapamayacağım fikrinde bulundum. Bu metodu kullanmaya başladığımdan beri o derece hoşnutluk kazandım ki, dünyada bundan tatlısı ve masumu olabileceğini zannetmezdim; ve her gün o metot vasıtasıyla bana hayli önemli ve başkalarınca genellikle meçhul görünen bazı hakikatleri keşfettiğimden, bundan dolayı aldığım haz zihnimi o kadar işgal ediyordu ki, başka hiçbir şey vazifemde değildi. Bundan başka yukarıdaki üç kural ancak öğrenime devam hakkında olan niyetime dayanıyordu; zira doğruyu yanlıştan ayırmak için Allah her birimize bir nur vermiş olduğundan, eğer kendi ayırt etme gücümü vakti geldiğinde kullanmaya karar vermemiş olsaydım, başkasının görüşleriyle bir an kanaat etmeye mecbur olduğum zannında bulunmaz ve eğer varsa, daha hayırlılarını bulmak için hiçbir fırsatı kaybetmeyeceğimi ümit etmemiş olsaydım, o görüşlere uyarak kendimi vesveseden kurtarmaz; kısacası vasıtasıyla istidadım dâhilinde olabilecek bütün bilgileri kazanmaktan emin olmak düşüncesinde olmaklığımdan dolayı, yine vasıtasıyla sonsuza kadar iktidarım dâhilinde olabilecek gerçek menfaatlerin tümünü elde etmekten içimin rahat olacağı inancında bulunduğum bir yola girmemiş olsaydım, arzularımı sınırlandırmakla kanaat gösteremezdim; özellikle ki, irademiz [56] her şeye, ancak anlama yetimizin kendisine onu iyi veya kötü olmak üzere sunmasına göre meyil veya nefret edegeldiğimden, iyi yapmak için iyi muhakeme etmek[70] ve elden geldiği kadar iyi yapmak,

70 Sokrates ve Platon da bu fikirdeydiler. İyiyi bilen iyi hareket eder ve fazilet bilgiden ibarettir, derlerdi. Fakat bu teori insanın

yani bütün faziletleri ve bununla beraber kazanılması mümkün öbür menfaatlerin tümünü elde etmek için elden geldiği kadar iyi muhakeme etmek yeterlidir; ve bunun böyle olduğuna kanaat getirilince hoşnut ve mutlu olmamazlık edilemez.[71]

Bu öğrenimi böylece elde ettikten ve benim için daima öncelikle makbul dinî hakikatlerle beraber bir tarafa koyduktan sonra, geri kalan görüşlerimin tümünden serbestçe vazgeçmeye teşebbüs edebileceğime hükmeyledim. Ve özellikle bütün bu düşüncelerin zihnime geldiği ocak başında uzun süre kapanıp kalmaktan ziyade, insanlarla görüşerek bu maksadımı elde edebileceğimi ümit ettiğim için, kış henüz tamamen sona ermemişti ki, tekrar seyahate başladım. Ve takip eden dokuz yılda dünyada oynanan komedyalarda oyuncu olmaktan ziyade seyirci olmaya gayret ederek, şurada burada yuvarlanmaktan başka bir şey yapmadım; ve her konu hakkında, özellikle onu şüpheli kılarak aldanmaklığımıza vesile verebilen şey üzerine düşünce yürüttüğüm sırada, zihnime önceden girebilmiş olan bütün hataları köklerinden çıkarmaktaydım. Bundan dolayı şüphe etmek için şüphe eden ve daima tereddütlü bulunmayı kendilerine iş edinen şüphecileri taklit etmiş olmam. Zira bilakis, benim bütün niyetim ancak emin olmaya ve yalçın [57] kayayı yahut kili bulmak için kaypak toprağı ve kumu terke yönelikti.[72] Buna ise zannedersem hayli muvaffak olmaktaydım; özellikle ki, incelediğim ve sınadığım önermelerin çürüklüğünü ve şüpheliliğini birtakım varsayımlarla değil, tersine açık ve güvenilir akıl yürütmelerle keşfe çalıştığım sırada, daima kendisinden yeterli derecede kesin bazı sonuçlar

heveslerini ve tutkularını dikkate almamak eksikliğiyle şaibelidir. [57]

71 Descartes ölünceye kadar bu kararından sebat etmiştir.

72 Descartes'ın şüphesine "metodik şüphe" denir ki, hakikate ulaşmak için geçici bir vasıtadan ibarettir. Şüphecilerin şüphesi gibi değil; zira bunlar hakikati bulmak için değil, tersine, şüphe etmek için şüphe ederler ve bunların şüphesi geçici bir metot değil, kesin bir öğretidir.

çıkarmayacağım derecede şüpheli olanına asla tesadüf etmemekte idim, isterse ondan başka kesin bir şeyi içermesin. Ve eski binayı yıkarken, sonra bir yenisinin kurulmasına yaraması için, çoğunlukla enkazını korudukları gibi, ben de, temelsiz ve boş kabul ettiğim bütün görüş ve zanlarımı mahveylediğim sırada, birtakım gözlem ve deneylerde bulunmaktaydım ki, bunlar sonradan daha fazla kesin olanlarını kurmama hizmet etti. Fazla olarak da, kendime belirlediğim metotta yatkınlık kazanmaya devam ediyordum. Zira bütün düşüncelerimi genellikle o metodun kurallarına uyarak yürütmeye özen gösterdikten başka, ara sıra ayırdığım bazı saatleri, o metodu, özellikle matematik güçlüklerde ve hatta bu kitapta[73] açıklanan birçoklarında uyguladığımı göreceğiniz üzere, öteki bilimlerin yeteri derecede sağlam bulmadığım bütün ilkelerinden [58] ayırmakla matematik güçlüklere benzetebildiğim diğer güçlüklere de uygulamaya sarf ediyordum. Ve böylece tatlı ve masumâne bir ömür geçirmekten başka işleri olmayıp da, zevkleri kötülüklerden ayırmak hususunda çalışan ve canları sıkılmaksızın boş vakitlerinden istifade için namusa uygun bütün eğlencelere başvuran kimselerden görünüşte başka türlü yaşamaksızın, belki kitap okumaktan ve edebiyatçılarla sohbetten başka bir şey yapmadığım surettekinden ziyade tasavvurumu takipten ve hakikati öğrenmekle faydalanmış olmaktan geri kalmamaktaydım.

Bununla beraber, bilginler arasında tartışılagelen güçlükler hakkında henüz hiçbir karar vermeden, ne de yaygın felsefeden daha kesin başka bir felsefenin temelini araştırmaya başlamadan, bu dokuz yıl gelip geçti. Ve benden önce böyle bir tasavvurda bulunup da bana muvaffak olamadılar gibi görünen birçok açık zihinlinin örneği bana o kadar güçlükler hayal ettirmekteydi ki, eğer bazı kişiler tasavvurumu ortaya koyduğumu herkese duyurmuş olmasalardı, belki daha şimdiden

73 *Dioptrik* ve *Meteorlar* konuları, elinizdeki *Metot Üzerine Konuşma* ile birlikte bir cilt olarak yayımlanmıştı ve *Konuşma* o kitabın girişiydi. [58]

ona teşebbüse cüret etmezdim. Onların bu değerlendirmelerini neye dayandırdıklarını bilemem; eğer ben buna sözlerimle bir yönden yardım etmişsem, o da bir öğreti sahibi olduğumu iddiadan çok, biraz okumuş olanlarca mutad olmadığı üzere, bilmediğim şeyi daha halisane itiraf etmiş olmamdan ve belki de başkalarının kesin saydıkları birçok şeylerden şüphe etmek için elimde olan delilleri göstermekliğimden kaynaklanmış olmalıdır. Fakat beni olmadığım bir şey zannetmelerini istemeyecek kadar da samimiyete sahip olduğum için bana atfedilen ünü hak etmek için her türlü vasıtalarla çalışmam [59] lazım geldiği inancında bulundum ve bundan tam sekiz yıl önce, bu arzu bana, kendileriyle tanışıklığım olan insanlara tesadüf edebileceğim yerlerin hepsinden uzaklaşarak, buraya[74] çekilmeye karar verdirdi. Burası öyle bir memleket ki, savaşların uzun uzadıya sürmesi sayesinde kurulan nizam ve asayişe bakılınca, burada tutulan orduların ancak barış meyvelerinden daha fazla emniyet ile istifade edilmesine hizmet ettiği zannolunur; ve gayet çalışkan ve başkalarının işlerini merak etmekten ziyade kendi işleriyle ilgilenen bir büyük kavmin içinde, en kalabalık şehirlerdeki kolaylıkların hiçbirinden mahrum olmaksızın, en uzak çöllerde mümkün olabileceği kadar tenhada yaşamaya muvaffak oldum. [60]

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Allah'ın ve İnsan Ruhunun Varlığını İspat Eden Deliller ki Metafiziğin Temelleridir

Bilmem size oradaki[75] ilk düşüncelerimden bahsetmeli miyim: Zira bunlar o kadar metafizik, o kadar az alışılmış şeylerdir ki, belki herkesin zevkine uygun gelmez; bununla beraber, ortaya koyduğum temellerin yeteri derecede sağlam olup

74 Hollanda'ya [60]
75 Hollanda'da

olmadıklarının muhakeme edilebilmesi için, kendimi onlardan bahsetmeye bir şekilde zorunlu da görüyorum. Çoktan beri şurasına dikkat etmiştim ki, ahlâk hususunda, yukarıda[76] izah edildiği üzere, bazen pek şüpheli oldukları bilinen görüşlere de, güya kesinmişler gibi riayet eylemek lazımdır; fakat şimdi ben mademki sırf hakikati araştırmaya kendimi adamak istiyordum, yukarıdaki kuralın tamamen aksini yaparak kendilerinde zerre kadar şüphe tasavvur eylediğim şeylerin hepsini, sonunda zihnimde tamamıyla kesin bir şey kalıp kalmayacağını görmek için, büsbütün yanlışmış gibi zihnimden çıkarmaklığım lazım geldiği inancında bulundum. Bunun üzerine duyularımız bizi bazen aldattığı için, hiçbir şeyin bize onların tasavvur ettirdiği gibi mevcut olmadığını varsaymak istedim; ve mademki geometrinin en basit konularında bile akıl yürütmede yanılarak, **[61]** birtakım bozuk kıyaslar düzenleyen insanlar vardır ve mademki ben de herkes gibi hata yapabilirim, daha önce ispat olmak üzere kabul etmiş olduğum bütün delilleri de yanlış kabul ederek zihnimden çıkardım; ve uyanıkken sahip olduğumuz bütün düşüncelerin uyurken de, hiçbiri bu esnada gerçek olmadığı halde, aynıyla zihnimize gelebileceğini dikkate alınca, o vakte kadar zihnime ne kadar şey girmiş ise, hepsinin rüyadaki hayallerden ziyade hakikate uygun şeyler olmadığını da görünüşte kabul etmeye karar verdim.[77] Fakat her şeyin böylece yanlış olduğunu düşünmek istediğim sırada,

---

76 İkinci ahlâk kuralında. **[61]**

77 Bizde İmam-ı Gazalî de böylece her şeyden şüphe etmeye kadar varmıştı. Descartes ile onun tuttukları yollar buradan ayrılır. Gazalî buraya kadar geldikten sonra dinin ipine sarılmaktan başka çare bulamayarak, felsefeden vazgeçip kelâmcılar sınıfına katılmıştır.

Descartes'tan sonra gelen İngiliz Locke ve Alman Kant isimli filozoflar, bu metodu şüphenin yayılması ve genişletilmesi olmak üzere, bütün güçlerimizi ve duyumlarımızı, bunların niteliklerini belirlemek ve değerlerini biçmek için dikkatli bir sınamadan geçirmek, yani insan aklının analizi ve eleştirisi metodunu meydana koymuşlardır.

bunu düşünen benim zorunlu olarak bir şey olmaklığının lazım geleceğine hemen arkasından intikâl ettim; ve şu "Düşünüyorum, öyleyse varım" hakikatinin şüphecilerin (*sceptiques*) bütün taşkın zanlarıyla sarsılmayacak derecede sağlam ve kesin olduğunu görerek, bu hakikati aradığım felsefenin ilk ilkesi olmak üzere tereddütsüz kabul edebileceğime hükmeyledim.[78] **[62]**

78 "Düşünüyorum, öyleyse varım" önermesinin, ilk bakışta şöyle bir kıyasın sonucu olması lazım gelir gibi görünür: Her düşünen vardır ve ben düşünüyorum. Öyleyse ben varım. Fakat pek açıktır ki, eğer Descartes böyle hareket etmiş olsaydı, doğru olmazdı. Gerçekten kendisi bundan önce zihnindeki bütün görüş **[62]** ve sözleri şüpheli ve yanlış kabul ederek reddetmişti. Şimdi nasıl olur da: Her düşünen vardır, büyük önermesinin doğruluğundan emin olabilir. Bundan başka bu takdire göre, "Düşünüyorum, öyleyse varım" önermesinin Descartes'ın tekrar tekrar açıkladığı üzere felsefenin birinci ilkesi olacak yere diğer bir ilkenin sonucu olması gerekirdi. Hâlbuki Descartes der ki: "Biz kendimizin düşünür şeyler olduğumuzun farkına vardığımız vakit, bu bir öncüldür ki, hiçbir kıyastan çıkarılmamıştır. Ve bir kimse "Düşünüyorum, öyleyse varım" dediği zaman, düşünmesinden kendi varlığını bir kıyasın yönlendirme ve zorlamasıyla değil, kendiliğinden bilinen bir şey olmak üzere çıkarır. Adeta bunu bir aklî hareketle bir defada keşfeder ve görür. Eğer bunu bir kıyastan çıkarmış olsaydı, öncelikle her düşünen şey vardır büyük önermesini doğrulamış olması gerekirdi. Hâlbuki bilakis bu büyük önerme kendisine, eğer varolmasa düşünmesinin mümkün olmayacağını nefsinde kavramasıyla malum olmuştur. Zira tikel bilgilerden tümel önermeleri oluşturmak zihnimizin bir niteliğidir." Yoksa, yukarıda da demiş olduğumuz gibi, tikel bilgilerin daima tümel önermelerden çıkarılması lazım gelir zannetmek hatadır.

Bununla beraber, Descartes'la birlikte denilebilir ki, "Düşünüyorum, öyleyse varım" önermesini doğrulamak için düşünce, yani fikrin, kesinliğin ve varlığın ne demek olduklarını önceden bilmek lazımdır. Bu yüzden o önermenin bu bilgilerden kıyas yolu ile çıkarıldığını ve düşünmek için varolmak lazım geldiğinin o kıyasta bir büyük önerme olduğunu iddia etmeye kadar

Sonra, benim ne olduğumu dikkatle incelemeye alarak ve benim bir bedene sahip olduğumu ve bulunacağım bir dünya ve mekân bulunduğunu bilmezden gelebileceğimi; ve fakat bununla benim kendimin varolduğumu bilmezden gelemeyeceğimi; [63] ve bilakis diğer şeylerin hakikati hususunda şüpheye düşmekliktendir ki, kendi varlığımın pek açık ve pek kesin bir şekilde ortaya çıktığını ve bunun aksi olarak eğer yalnız düşünmekten kesilseydim, velev ki tasavvur ettiğim başka şeylerin hepsi doğru olsun, kendimin varolduğuma inanmak için elde hiçbir delilin olmayacağını görerek, bundan şurasını anladım ki ben, bütün zâtı ve mahiyeti düşünmekten ibaret olup varolmak için hiçbir yere muhtaç ve hiçbir maddi şeye bağlı olmayan bir tözüm; şu suretle ki, şu ben denilen şey, yani

---

varmak gerekir. Zihin, bu gibi işlemlerin hepsinden bağımsız olarak bir sezgi edimiyle birdenbire düşünüyorum, varım deyiverir. Sözün kısası, mantıkçıların terminolojisince bu önerme apaçık sayılabilecek bir öncül ve hiç olmazsa, son şıkka göre bir doğuştan fikirdir.

İtiraz: "Düşünüyorum, öyleyse varım", pekâlâ, fakat "varım" ne demek? [63] Ben ne olarak varım? Düşünce ancak vicdani bir hadise olarak kabul edilebileceğinden ve bundan düşüncenin bir töz olarak varlığına geçilemeyeceğinden buna dayanarak ileri sürülen "varım"daki varlığın da vicdani bir hadiseden ibaret olması gerekir. Yani ben varım, fakat yalnız kendi zihnimde, yalnız kendi vicdanıma göre, yalnız bir hadise olmak üzere varım demek olur. Hâlbuki Descartes'ın maksadı bu değildir. O kendisinin bir hadise olarak değil, bilakis bir töz olarak varolduğunu iddia eder. Fakat bu halde düşünüyorum ile varım arasında bir denklik bulunmaz. Çünkü her iki taraftan biri bir hadise, öteki töz oluyor. Böylece zihinsel varlıktan dışsal varlığa geçmek nasıl mümkün olur? Bunun mümkün olabilmesi için insan zihninin dış dünyaya uygun olduğuna, dışsal gerçekliğe doğrudan doğruya ulaşabileceğine inanmak gerekir. Bununla beraber denilebilir ki, zaten Descartes'ça varlık denilen şey sırf tasarımsal (*représentatif*) bir varlıktır, yani varlığın bizim zihnimizin dışında bir anlamı yoktur ve kavranabilirlik (*perceptibilité*) ile varlık birbirlerine denk ifadelerdir. Bu durumda itiraza mahal kalmaz.

ruh (*ame*), ki ben ne isem onunlayım, bedenden tamamıyla ayrıdır[79] [64] ve hatta bilinmesi ondan daha kolaydır[80] ve beden varolmasa bile o, yine ne ise tamamen o olmaktan geri kalmaz

---

79 Descartes'ın ruhun bedenden ayrı olması hakkındaki düşüncesinin iyi anlaşılabilmesi için diğer eserlerine başvurulmalıdır. O der ki: Bende açık ve seçik olarak iki idea (*idée*) vardır ki, birisi düşünce (*penseé*), diğeri uzam [64] (*etendu*) idealarıdır. Bu iki idea, birbirinden büsbütün başkadırlar. Çünkü düşüncenin tavır ve arâzı tutkular, iradeler ve idealardır. Uzamınkiler ise şekil ve harekettir. Bu tavırların öteki tavırlara indirgenmesinin mümkün olmadığı ise açıktır. Açık olarak aklettiğimiz her şey ise hakikattir. İşte Descartes'ın yıkılması imkânsız bir biçimde kurmak meziyetine sahip olduğu nokta, düşünce ile uzam arasında hiçbir ilgi ve benzerlik olmamasıdır. Descartes'a göre ruh, salt düşünceden ibarettir. Cisim de salt uzamdan başka bir şey değildir. Bu böyle olunca ikisinin ayrı ayrı şeyler olmasını kabul etmek lazım gelir. Düşünceden maksat, yalnız aklî edimler değildir: "Ben düşünen, yani doğrulayan, inkâr eden, az şey bilen, çok şey bilmeyen, seven, nefret eden, isteyen, istemeyen, hayal eden bir şeyim."

80 Çünkü biz ruhu dolaysız, yani doğrudan doğruya biliriz. Bu konuda bilgi ile bilinen şey arasında, isterse aklen olsun, bir fark tayinine mahal yoktur; o yüzden ruhun gerek varlığı, gerekse mahiyeti hakkında şüphe etmek imkânsızdır. Cisimleri, bedenleri ise, vasıtayla biliriz. Yahut daha doğrusu bunlar bilinirlik kelimesinin gerçek ve açık anlamına göre asla bilinmezler. Burada bilinen ancak bizim duyularımız, yani dış nedenlerin etkisiyle bizde oluşan izlenimler ve ruh halleridir. Bizzat bu dış nedenler bilinmezler. İşte bundan dolayı dış dünyanın varlığı hakkında şüpheye kapılmakta -her ne kadar dış dünyanın bizim özümüzde olan etkisine nazaran bu etkinin bir etkeni, bir nedeni olması lazım geleceğine göre, güçlükler olmakla beraber- yine hiç olmazsa çelişkiye düşmeksizin imkân vardır. Ve hele dış dünyanın bu bizim tasavvur ettiğimiz gibi olmasında şüphe etmek mümkündür. Zira benim vücuduma batan iğnenin, yol açtığı ağrıya benzememesi gibi, duyumlarımızın nedenlerinin de duyumlarımıza benzemesi için bir neden yoktur. Ama ruhun bilinirliği hiç de böyle değildir. [65]

Bundan sonra bir önermenin doğru ve kesin olmasının neye bağlı olduğunu genel itibariyle değerlendirelim; zira mademki yukarıda bahsedildiği gibi [65] bir önerme buldum ki, kesinlik ifade ettiğini biliyorum, bu kesinliğin neden ibaret olduğunu da bilmekliğim lazım geleceği fikrindeydim. Ve şu "Düşünüyorum, öyleyse varım"da düşünmek için varolmak lazım geldiğini pek açık surette görmemden başka, doğru söylediğim hakkında beni temin edecek bir şey olmadığına dikkat eylediğimden, gayet açık ve seçik olarak kavradığımız şeylerin hep gerçek olduklarını genel bir kural olarak kabul edebileceğime; ve ancak seçik olarak kavradığımız ne gibi şeyler olduğunu iyice belirlemekte bazı güçlükler bulunduğuna hükmeyledim.

Bundan sonra şüphe ettiğimi ve böylece benim varlığımın (*etre*)[81] büsbütün mükemmel olmadığını düşünerek –çünkü bilmenin şüphe etmekten daha büyük bir mükemmellik olduğunu görüyorum– benden mükemmel bir şeyin varlığını düşünmeyi nereden öğrendiğimi aramaya dikkat harcadığımda, bunun gerçekten daha mükemmel bir mahiyetten olması lazım geleceğini açıklıkla anladım. Benim dışımda bulunan gök, yer, ışık, sıcaklık ve başka binlerce şey hakkında sahip olduğum düşüncelere gelince, bunların nereden geldiklerini bilmek hususunda o kadar güçlük içinde değildim, zira o düşüncelerde onları benden üstün kılabilecek hiçbir şey görmediğimden, eğer gerçek iseler, mükemmellikten pay almış olmasından dolayı benim doğama bağlı olduklarına; ve eğer değil iseler benim o düşünceleri yokluktan edinmiş, yani onlara kendimde bir eksiklik olmak üzere sahip bulunmuş olduğuma inanabilirdim. Fakat benim varlığımdan [66] mükemmel bir varlık ideası (*idée*) [82] bununla kıyaslanamazdı: Zira bunu yokluktan

81 Burada ve aşağıdaki paragraflarda olan "vücûd" (*etre*) "beden" demek değildir, soyut olarak mevcut demektir. [66]

82 Burada ve aşağıdaki paragrafların hepsinde idea (*idée*) kelimesi akılda bilfiil bir varlığa sahip olan her şeye denir. "Ben istediğim ve korktuğum vakit bu arzu ve korku bence idealar sınıfına da-

edinmiş olmak, açıkça imkânsız bir şeydi; ve en mükemmelin daha az mükemmel olanın tamamlayıcılarından ve bağlılarından olmasında, hiçten bir şey zuhura gelmesindekinden az aykırılık bulunmadığından, onu kendi kendimden de edinmiş olamazdım; bu durumda o ideanın bana bir mahiyet tarafından verilmiş olması kalır ki, o mahiyet gerçekten benden mükemmel ve belki tasavvur edebileceğim bütün mükemmelliği kendisinde toplayan bir mahiyet, yani sözün kısası Allah olsun.[83] Buna şunu da ilave ettim ki, mademki bende olmayan

---

hil edilmiştir" (Descartes). "Idée"ye düşünme ya da düşünce demek bunu "pensée" ile karıştırmak olur ki, hiçbir şekilde doğru değildir. Çünkü düşünce etken, idea ise edilgendir.

83 Descartes Allah'ın varlığını üç delil ile ispat eder. Bunların üçü de mükemmellik ideasını içermekte ortaktırlar. Kartezyen deliller Aristoteles felsefesinin egemen olduğu dönemdeki delillere hiç benzemez. Daha önceleri gaye neden, yahut ilk neden delilleri, yani birtakım doğal ve maddi deliller ortaya konulurdu. Descartes ise bu tür delillerden kesinlikle vazgeçmeye mecburdur. Çünkü Allah'ın varlığının delillerini araştırmak istediği zaman, duyulur bir dünyanın varolup olmadığını daha bilmiyor ki, o dünyanın elbette bir yapıcısı olması lazım gelir falan diye bir delil ortaya koymaya kalkışabilsin. Allah'ın varlığını dış dünya ile ispat etmek nerede kaldı; bilakis Allah'ın varlığındandır ki, dış dünyanın varlığını çıkaracaktır. Dünyanın manzarasından Allah'a intikâlin zorunluluğu ne avam için, ne de hakîmler için inandırıcıdır. Zira insan düşünen bir varlıktır. Ve zihnin Allah'a intikâli ve yükselmesi için düşünceden başka esas yoktur. Zihnin duyulur dünyanın üstüne yükselmesi [67] ve bu suretle sınırlı ve sonlu olanın sınırını aşarak kendisini görünmeyen ve sonsuz alanlara sevk eylemesi hep düşüncedir; belki şu sonludan sonsuza intikâl gerçekleşmeyince düşünce yoktur denebilir. İntikal, hayvanlar için söz konusu değildir.

Birinci delil: Bende mükemmellik ideası vardır. Bu idea bana kendimden gelemeyeceği gibi yokluktan da gelemez. Öyleyse en mükemmel bir varlıktan gelmesi gerekir. Öncelikle bakalım bizde olan şu Allah ideası neden ibarettir: Descartes der ki, "Bence Allah sonsuz, daimî, değişmeyen, kendi kendine kaim olan, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten bir tözdür ki, ben ve başka şeyler

birtakım mükemmellikler bulunduğunu biliyordum, demek ki, ben yegane mevcut bir varlık değilim; bilakis [67] diğer daha mükemmel bir varlığın bulunması gereklidir ve zorunludur ki, ben ona tâbi olmuş ve neyim varsa ondan istifade etmiş olayım. Zira en mükemmel varlıktan kazanmış olduğum çok az şeyin hepsine kendi kendimden sahip olacak şekilde tek başıma ve başka bütün şeylerden ayrı ve bağımsız olmuş olsaydım, kendimde eksik olduğunu bildiğim fazlanın hepsini de yine o nedenden dolayı kendiliğimden sahip [68] ve böylece bizzat sonsuz, ezelî, değişmez, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten olmuş, kısacası Allah'ta bulunduğunu ayırt edebildiğim mükemmelliklerin hepsine sahip bulunmuş olurdum. Zira yukarıdaki akıl yürütmelerimi takiben kendi mahiyetimin kabiliyeti derecesinde Allah'ın mahiyetini bilmek için, kendimde idealarını bulduğum şeylere sahip olmanın mükemmellik olup olmadığına dikkatten başka yapacak bir şeyim olmamakla, onda eksikliğe delâlet eden şeylerden hiçbirinin bulunmayıp başka hepsinin bulunduğundan emin olmuştum: Nitekim

(eğer başka şeylerin varolduğu doğru ise) hep onun vasıtasıyla varlığa gelmişizdir." Böyle bir idea bana nereden gelebilir? Çünkü mademki bir ideadır, bir aslı, bir nedeni olması gerekir. Hele yokluktan gelemez. Fakat acaba benden gelebilir mi? Şüphesiz ben bir töz olduğumdan, benden başka bir töz ideasını kendimden alabilirim. Ancak ben ki sınırlıyım, eksiğim, nasıl olur da sınırsız ve mükemmel bir töz ideasını kendimden edinebilirim? Burada Descartes eski felsefeden ödünç alarak bir genel kural gösterir: "Neden olunanda ne kadar gerçeklik varsa, etken nedende de o kadar gerçekliğin olması gerekir." Böylece bendeki sonsuz ideasının nedeninin de hiç olmazsa bu ideadaki gerçeklik kadar gerçekliğe sahip olması lazımdır. "Bir ideanın falan dışsal gerçekliğe sahip olmayıp da, falan dışsal gerçekliğe sahip olması için bunu bir nedenden, bir etkenden alması gerekir ki, bunda da hiç olmazsa o ideada olan dışsal gerçeklik kadar özsel gerçeklik buluna." Böylece zihnimizdeki sonsuz biçimini açıklamak için öyle bir neden lazımdır ki, sonlu olmayan bir gerçekliğe kendisinde fiilen sahip olsun. Descartes'a göre, bizdeki sonsuz ideasına başka türlü mana verilemez. [68]

şüphe, sebatsızlık, hüzün ve benzeri şeylerin, ki ben bile bunlardan azade olsaydım memnun olurdum, onda bulunamayacağını görmekteydim. Bundan başka, duyulur ve cisimli birçok şeylerin idealarına da sahiptim. Zira isterse rüyada olduğumu ve her ne görüyor ve hayal ediyorsam hepsinin yanlış olduğunu varsaymış olayım, herhalde bunların idealarının benim düşüncemde gerçekten varolduklarını inkâr edemezdim. Fakat zihnin mahiyetinin cisimsel olandan ayrı olduğunu daha önceden gayet açık olarak kendi nefsimde vakıf olmuş olduğum; ve her bileşimin bağlılığa delâlet eylediğini ve bağlılığın ise açıkça bir eksiklik olduğunu göz önüne aldığımdan dolayı, bu iki mahiyetten meydana gelmiş olmanın Allah'da bir mükemmellik olmayacağına, ve bundan dolayı onun böyle olmadığına ve belki eğer dünyada bazı cisimler ya da zihinler veya tamamen mükemmel olmayan diğer bazı mahiyetler var ise, bunların onsuz bir ân mevcut olamayacak surette varlıklarının onun kudretine bağlı olması lazım geleceğine hükmeyledim.[84] **[69]**

---

84 Allah'ın varlığının ikinci delili: Gerçekte bu da birinci delilin bir kısmından ve onun genişletilmesinden ibarettir. Fakat yine ayrıca değerlendirmeye alınabilir. Descartes kendi kendine sorar ki: Ben ki, bir eksik varlık olmakla beraber mükemmellik ideasına sahibim, eğer Allah varolmamış olsaydı, varolabilir miydim? **[69]** Ve buna olmaklığımın imkânı yoktu, diye cevap verir. Zira mademki ben mükemmellik ideasına sahibim, eğer kendime varlığı ben vermiş olsaydım, ideasına sahip bulunduğum bütün mükemmellikleri de öylece verirdim. Gerçekten Descartes'ın kurallarından biri şudur: "Bir tözü yaratmak ve korumak onun sıfat ve ilineklerini yaratmak ve korumaktan büyük ve güç bir şeydir." Ben kendime varlığı, yani tözü verince bunun bir tavrı, bir ilineği olan mükemmelliği de ilkindeki gibi verebilirdim ve vermek de isterdim; çünkü irade gücü en hayırlı olan şeye taliptir ve iyi hareket etmek için iyi hüküm vermek yeterlidir. Ve bu suretle Allah'ta olduğunu düşündüğüm bütün mükemmelliklere ben sahip olurdum. Hâlbuki böyle değilim. Denilemez mi ki, benim varlığım bana ebeveynimden gelmiştir ki, onlara da babalarından intikâl eylemiştir ve sonsuza kadar böyle zincirleme de-

Bundan sonra diğer bazı hakikatleri daha araştırmak istedim ve geometricilerin konularını -ki sürekli bir cisim[85] olmak, yahut uzunluk, genişlik ve yükseklik ya da derinlikçe sınırsız surtte uzaması ve çeşitli şekil ve büyüklüklere sahip olması ve tahrik ve her türlü suretle yerlerinin değiştirilmesi mümkün, çünkü geometriciler bu niteliklerin hepsini konularından sayarlar, ve birçok parçalara bölünebilen bir mekândan ibaret olmak [70] üzere tasavvur eylerim- değerlendirmeye alarak, bunların en basit delillerinden bazılarını gözden geçirdim; ve herkes tarafından bu delillere atfedilen şu büyük kesinliğin, bunların demin gösterdiğim ilkeye uygun olarak açıklıkla anlaşılabilmesinden başka bir şeye dayanmadığına dikkat ederek, bu delillerde konularının varlığından beni temin edecek hiçbir şey olmadığını da göz önüne aldım; çünkü örneğin bir üçgen varsaydığım halde, üç açısının toplamının iki dik açıya eşit olması lazım geldiğini pekâlâ görüyor isem de, bundan dolayı, âlemde bir üçgen bulunduğundan beni temin edecek hiçbir şey göremiyordum; hâlbuki mükemmel varlığa dair bende olan ideayı incelemeye döndüğümde, varlığın bunda bir üçgenin üç açısının toplamının iki dik açıya eşit olmasındaki ve yahut bir kürenin bütün kısımlarının merkezinden eşit uzaklıkta bulunmasındaki mevcudiyet gibi, belki de bunlardan daha apaçık içerildiğini; ve böylece Allah'ın, ki şu mü-

---

vam olunabilir? Aristoteles'e göre, burada bir son noktada durmak lazımdır. Descartes ona muhalif olarak bu sonsuzca devamın imkânsızlığına inanmaz. Ancak, kendisince konunun bu tarzda yorumlanmasından bir şey çıkmaz. Descartes'ın çoğunlukla tekrar eylediği üzere, zamanın çeşitli kısımları birbirinden bağımsızdır. Belirli bir anda varolmak, bunu takip eden anda varolmayı gerektirmez. Bunun için de ayrıca bir neden, bir yeterli neden ister. Bu nedenle üreme zinciri arasında varolmanın bekası ve zamanın devamsızlığı arasında varolmanın devamı, ancak kendiliğinden varolan bir mükemmel nedenin, yani zorunlu varlığın varolmasına bağlıdır.

85 Descartes, cismi yahut maddeyi uzam (*etendu*) ile açıklar ve mekândan (*espace*) ayırmaz. [70]

kemmel varlıktır, varolmasının hiç olmazsa herhangi bir geometri delili kadar kesinlik ifade eylediğini anladım.[86] [71]

Fakat bunu ve hatta kendi ruhlarının ne olduğunu bilmekte güçlük olduğuna inanan insanların bulunması, bunların zihinlerini duyulur şeylerin ötesine asla yükseltmemelerinden ve hayal edilmesi mümkün olmayan her şey kendilerine akledilmesi imkânsız görünecek derecede, hiçbir şeyi, maddi şeyler için özel bir düşünme biçimi olan hayal gücünden[87] başka suretle incelemeye almamaya alışmış olmalarından kaynaklanır. Bu ise şununla biraz daha açıklık kazanır ki, filozoflar bile öğretilerinde, ilkin duyuda bulunmamış hiçbir şeyin zihinde (*entendement*) bulunmadığını kural olarak gösterirler. Gerçekten, Allah ve ruh ideaları hiçbir zaman duyuda bulunmamışlardır ve zannedersem, bunları anlamak için hayal güçlerini kullanmak isteyenlerin hareketi, sesleri işitmek ve kokuları koklamak için gözlerini kullanmak istemelerine benzer. Ancak şu kadar bir fark var ki, görme duyusu şeylerin hakikatinden, bizi işitme ve koklama duyularından az temin etmez; hâlbuki bizim ne hayal gücümüz ne de duyularımız zihnimizin dahli olmaksızın, bizi hiçbir şeyden asla emin kılamaz.

---

86 Allah'ın varlığının üçüncü delili: Bu delil, sırf özdeşlik (*identité*) ilkesine dayanır. Tanımına göre mükemmel varlık, her türlü mükemmelliğe sahip olan bir varlıktır. Varlık ise bir mükemmelliktir. Öyleyse mükemmel varlık vardır. Mükemmellik ideası ortaya konulunca, Descartes'a göre mantıksal zorunluluk bizi varlığını kabullenmeye mecbur kılar. Nitekim, üçgen ideası söz konusu olunca üç açısının toplamının iki dik açıya eşitliğini kabul etmeye mecburuz.

Bu delil, Descartes'tan önce başka bir filozof tarafından, fakat biraz başka bir tarzda ortaya konulmuştu: Allah kendisinden daha mükemmeli düşünülemeyen bir varlıktır, öyleyse vardır; çünkü varolmasa ben onun sahip olduğu mükemmelliğin hepsine ve fazla olarak da varlığa sahip başka bir varlık düşünebilirdim ki, bu durumda bu varlık en mükemmel kabul ettiğimiz önceki varlıktan daha mükemmel olurdu ki, bu da yanlıştır. [71]

87 Yani sırf özel şekilde bir anlayış.

Kısacası getirdiğim deliller üzerine hâlâ Allah'ın ve ruhlarının varlığına[88] yeteri derecede kani olmamış daha kişiler var ise, şurasını bilmeleri lazım gelir ki, bir bedene sahip olunması ve birtakım yıldızlar ve yeryüzünün bulunması gibi şeyler, ki varlıklarından belki daha ziyade emin oldukları zannındadırlar, daha az kesindirler: Zira, bu şeyler hakkında [72] garabete düşmeksizin, şüphe edilemeyecek gibi görünecek derecede, ahlâki bir güven[89] olmakla beraber, uykuda iken, hiçbirinin aslı olmadığı halde, başka bir bedene sahip bulunulduğu, başka yıldızlar ve başka bir yeryüzü görüldüğü aynı suretle hayal edilebileceğinin dikkate alınmasının, yukarıki husustan tamamen emin olunmaması için yeterli bir neden olduğu, metafizik bir kesinlikten[90] bahsedilince, mantıksızlığa düşülmeksizin, inkâr edilemez. Zira çoğunlukla rüyada gelen fikirler, uyanıkken gelen fikirlerden az belirgin ve açık olmadığı için, öteki fikirlerin yanlış olup da bu berikilerin olmadığı nereden bilinir? İnsanların en akıllı olanları bu konuda istedikleri kadar düşünce üretsinler, zanneylemem ki, Allah'ın varlığını önceden varsayıp kabul etmeksizin bu şüpheyi gidermeye yeterli bir delil getirebilsinler. Zira ilkin gayet açık ve seçik olarak anladığımız şeylerin hep gerçek oldukları konusu ki, yukarıda kural olarak kabul etmiştim, o bile ancak Allah'ın varolması, bir mükemmel varlık olması ve bizde her ne varsa ondan gelmesi

---

88 Ruhlarının bedenlerinden ayrı olarak bilfiil varlığına (Descartes). [72]

89 Ahlâkî güven (yani ağızdan ağıza dolaşagelen haberlerin ifade ettiği güven) demek, ahlâk ve davranışlarımızı ve günlük işlerimizi yürütmemiz için yeterli bir güven ve sağlamlık demektir ki, mutlak surette bahsolunduğu takdirde hata olması mümkündür. Örneğin asla Roma şehrini görmemiş olanlar, İtalya'da bu isimde bir şehir bulunduğundan asla şüphe etmezler; velev ki onun varlığını haber verenlerin hepsinin, kendilerini aldatmaları muhtemel ola.

90 Ahlâkî güvenin aksi, metafizik kesinlik (yani zihinsel apaçıklığın ifade ettiği kesinlik)'dir ki, çelişkilerini tasavvur etmek imkânsız olan şeylerde bulunur; matematiksel ispatlar gibi. [73]

nedeniyle inandırıcıdır; bundan dolayıdır ki, bizim idea ya da kavramlarımız [73] açık ve seçik oldukları her şeyde, gerçekten varolan ve Allah'tan gelen şeyler oldukları için, bunda gerçek olmaktan başka bir şey olamazlar. Şu suretle ki, eğer onlardan çok kere yanlış olanlarına sahipsek, bunlar ancak kendilerinde çeşitli müphemlik ve muğlaklık bulunanlar olabilir ve bu da onların bu hususta Allah'tan değil, yokluktan gelmelerinden kaynaklanır, yani onlar bizde ancak tamamen mükemmel olmadığımız için böyle muğlaktırlar ve yanlış ve eksikliğin bu itibarlarla Allah'tan gelmesinde, hakikat ya da mükemmelliğin yokluktan gelmesinde olduğundan az güçlük bulunmadığı açıktır. Fakat bizde vaki ve doğru her ne var ise, hepsinin mükemmel ve sonsuz bir varlıktan geldiğini bilmesek, ne kadar açık ve seçik olurlarsa olsunlar idealarımızın doğru olmak mükemmelliğine sahip olduklarından bizi temin edecek elde hiçbir delilimiz bulunmaz.[91] [74]

---

91 Descartes, apaçık şekilde anlaşılan her şey gerçektir dedikten sonra, bu ilkeye dayanarak Allah'ın varlığını ispat ediyor ve bu ispattan sonra da bizim apaçık olarak anladığımız şeylerin gerçek olmasının nedeni Allah'ın varlığıdır sözünü ilave ediyor. Demek oluyor ki, bir taraftan apaçıklığın doğruluğu Allah'ın varlığını, diğer taraftan da Allah'ın varlığı apaçıklığın doğruluğunu ispata yarıyor. Burada devir ve döngü olduğu, gerek Descartes'ın yaşadığı dönemde, gerek sonra pek çok iddia olunmuştur. Fakat Descartes bunu inkâr eder: Açıklık teorisinde iki ân vardır; birinci olarak, vasıtasıyla hakikati kavradığımız doğuştan ve ani bir edim ki, biz buna sezgi (*intuition*) diyoruz. Bu tarz açıklık hiçbir şeye dayanmaz ve Allah'ın varlığını ispata yarar. "Allah kavramında içkin olan, bir mümkün varlık değil, tersine zorunlu ve gerekli bir varlıktır. Mükemmel varlık kavramından Allah'ın varlığı, başka hiçbir delile ihtiyaç duymaksızın, ikinin çift ve üçün tek kabul edilmesi gibi açık ve net bir biçimde bilinir. Bunun gibi, bazılarınca ispata, delile ihtiyaç göstermeksizin bilinen birtakım [74] şeyler vardır ki, diğerleri onları ancak uzun uzadıya teoriler ve akıl yürütmelerle düşünebilirler. İkinci olarak, her açık sutette kavranılan şeyin gerçek olması ilkesi ki, vasıtasıyla somuttan soyuta, tikelden tümele, özelden genele in-

Allah'ın ve ruhun bilgisi bizi böylece bu kural hakkında emin kıldıktan sonra, şurasının bilinmesi pek kolaydır ki, uyurken gördüğümüz rüyalar uyanıkken sahip olduğumuz düşüncelerden bizi asla şüpheye düşürmemelidir. Zira uykuda bile, eğer gayet açık bir idea edinilmiş olsa, örneğin bir geometrici yeni bir ispat bulmuş olsa, kendisinin uykusu onun doğru olmasına engel teşkil etmez; ve rüyalarımızın, çeşitli şeyleri bize dış duyularımızın gösterdiği şekilde sunmaktan ibaret olan en mutad hatasının, bizim bu gibi ideaların doğruluğuna güvensizliğimize yol açması gerekmez; çünkü, sarılık hastalığına yakalananların her şeyi sarı gördükleri, ve yıldızların yahut başka gayet uzak şeylerin bize gerçekte olduklarından pek ziyade küçük göründükleri gibi, bu idealar bizi bazen uyumadığımız halde de aldatabilirler. Kısacası, gerek uyanıklık halinde, gerekse uyku halinde bulunalım, aklımızın apaçıklığından başkasından asla tatmin olmamamız gerekir ve şurasına dikkat olunmalıdır ki, ben aklımızın diyorum, yoksa ne hayal gücümüzün ne de duyularımızın demiyorum: Örneğin güneşi pek açık görmekle beraber onun, bundan dolayı, ancak o gördüğümüz büyüklükte [75] olduğuna hükmetmemiz gerekmediği gibi, bir keçi gövdesi üzerine aşılanmış bir arslan başını açıkça hayal edebildiğimiz halde de, bundan dolayı, dünyada böyle garip bir yaratık bulunduğu sonucunun çıkarılması lazım gelmez; zira akıl bize demez ki, böyle gördüğümüz veya hayal ettiğimiz şeyler gerçek olsunlar,[92] tersine o bi-

tikâl ettiğimiz işlemdir. Biz ise, içinde bulunduğumuz anı aşmaya ve sezgilerimizin ufkunu sınırsız derecede genişletmeye, ancak Allah'ın varlığı ve mükemmelliğine vakıf olarak aldatılmadığımızdan emin olduğumuzdan dolayı muktedir oluruz. Demek Kartezyen teoride devir ve döngü yoktur. [75]

92 Descartes'a göre biz dış dünyayı ne duyular vasıtasıyla doğrudan doğruya biliyoruz, ne de gerçekte nasılsa öyle idrak ediyoruz. Dış dünyaya dair yegâne bildiğimiz şey, zihnimizde olan idealardır (*ideés*). Bir kelime ile Descartes idealizm (*idéalisme*) ekolündendir. Biz bu ideaların dışarda gerçek birtakım şeylere delâlet ettiğine, bir başka ifadeyle, bu ideaların delâlet ettiği şey-

lerin dışarda gerçekten varolduğuna ancak vasıtasız, yani ilâhî hakikat sayesinde vakıfız. Çünkü mümkün değildir ki, kendilerinin gerçek olduklarına dair güçlü bir kanaatle birlikte, Allah'ın bize vermiş olduğu bu idealar bizi aldatsın. Bu öğretinin derin bir eleştirisine girişmeksizin yalnız şu kadar demekle yetiniriz ki. Anatominin yeni buluşları açısından, duyulur dünya hakkındaki bilgi ve düşüncelerimizin tümünün birtakım vicdani hallerden ibaret olduğunu ve dışsal gerçekliği bilmek için elimizde daha ziyade kesinlik ifade eden bir vasıta bulunmadığını inkâr etmek mümkün değildir. Descartes'ı bu hususta destekleyen çağdaş İngiliz bilginlerinden Huxley'in fikirlerini buraya aktaralım:

"Varlık hakkındaki bütün izlenimlerimiz, düşüncemizin herhangi bir biçiminden ibarettir. Örneğin elime bir küre alayım: Bunun kırmızı, yuvarlak, katı, tek bir küçük cisim olduğunu anlarım. Bu kırmızı renk, bu yuvarlak şekil, bu katılık, bu birlik kürenin ilinek ve nitelikleri dediğimiz şeylerdir. Kürede varlıklarını tasavvur bile edemediğimiz bu nitelikler hakkında bizzat vicdanımızın birtakım tavırlarıdır diyecek olursak, ilk bakışta sırf gerekli olduğu için saçmaca savunuyor zannolunuruz. Fakat öncelikle şu kırmızı renk nedir? Onu dikkate alalım ve bakalım şu kırmızı duyumu (*sensation*) bizde nasıl meydana geliyor. Gayet ince bir maddenin dalgaları -ki parçaları her parça aynı hıza sahip olmamakla beraber, [76] son derece hızlı titreşir- küreye çarparak, bunların belirli bir derecede titreşen kısımları kürenin yüzeyinden her yöne doğru yansır ve dağılır. Gözün görme aygıtı bunların bir miktarını toplayarak, gözün içine öyle bir şekilde gönderir ki, son derece ince bir zar olan ve görme siniri liflerinin sonlarına ulaşmış bulunan ağ tabakasının yüzeyine çarparlar. Bu kadar ince bir maddenin, yani eterin itmeleri o aygıta ve göz sinirleri liflerine özel bir etki yapar; bu liflerde meydana gelen değişim, beyinde başka değişimlere yol açar. Bu değişimler bizce bilinmeyen bir tarzda kırmızı renk duyumunu ya da şuur durumunu doğurur. Eğer eterin titreşim hızı, yahut ağ tabakasının doğası değişecek olursa, küre yine o küre olarak kaldığı halde bize artık kırmızı görünmez, başka bir renkte görünür. Bir rengi diğerinden ayırt edememekten ibaret olup, Dalton hastalığı (Dalton 1844 yılında ölmüş bir İngiliz bilginidir) adı verilen görme bozukluğuna yakalanan bazı insanlar vardır ki, söz gelimi o küre

için yeşildir diyebilirler; ve bizim kırmızı demekte hakkınız olduğu kadar onların da yeşil demekte hakları olur. Fakat o küre aslında hem yeşil, hem de kırmızı olamayacağından şu hal gösterir ki, kırmızılık niteliği bizim şuurumuzdadır, kürede değildir.

Bunun gibi yuvarlaklık ve katılığın da görme ve dokunma duyuları olarak isimlendirdiğimiz takıma mensup idealardan olduğunu anlamak kolaydır. Eğer korneamızın yüzeyi silindir biçiminde olmuş olsaydı, bizim küresel bir cisim hakkında olan düşüncemiz farklı olurdu ve eğer organ ve kaslarımızın gücü yüz kat fazla olsaydı, o küre elimizde bir ekmek içi tanesi gibi yumuşak bulunurdu.

Bütün bu niteliklerin bizde olduğunun açık olması şöyle dursun, belki bundan başka eğer deneyime kalkışacak olursanız rengin, şeklin, katılığın varlığını bizim varlığımıza göreli kılınabilecek bir bilgiye bağlamaksızın tasavvur eylemenin imkânsızlığını onaylarsınız. Kürenin birliği bile bize göredir, [77] denecek olursa garip görünür ise de, pek basit birtakım deneyler ispat eder ki, gerçek durum böyledir ve kendilerine en fazla güvenimiz olabilecek iki duyu aynı noktada birbirini nakzedebilir: Küreyi parmaklarınızın arasına alarak ona alelade bakın. Dokunma ve görme duyuları kürenin tek olduğunda uzlaşırlar. Sonra şaşı bakın, dokunma duyusu kürenin bir olduğunu iddia ettiği halde, görme duyusu küre ikidir der. Sonra gözlerinizi normal durumuna getirerek ve işaret parmağınızla orta parmağınızı üst üste haç şeklinde kilitledikten sonra küreyi bu iki parmağınızın yumuşakları arasında tutun: O vakit dokunma duyusu iki, görme duyusu ise bir küre olduğunu gösterir. Hâlbuki görme duyusu ne kadar güvenilir ise, dokunma duyusu da o kadar güvenilirdir. Denecek ki, küre bir miktar mekân işgal etmektedir ki, aynı zamanda diğer hiçbir şey tarafından işgal olunamaz. Başka bir ifadeyle küre, uzam (*etendu*) ile vasıflanmıştır ki, bu niteliğin maddenin temel niteliği olup, zihnimizde değil, mutlaka şeylerde olması gerekir. Buna şöyle cevap verilir: Bu, şu şeylerde var mıdır, yok mudur? Bizce şeylerin niteliklerine dair bilinen şey, şuurumuzun bir durumundan başka bir şey değildir. Bizim uzam dediğimiz şey görme ve dokunma duyularının iki veya daha fazla etkileri arasındaki ilişkinin bilgisidir. Bu uzamın bizim düşüncemizle karşılaştırılabilir şuurlu bir düşünceden ba-

ze der ki, bütün fikirlerimizde, [76] kavramlarımızda bir hakikat temeli bulunması gerekir; çünkü mümkün değildir ki, Allah, ki sırf mükemmellik ve sırf hakikattir, onları bize bunsuz vermiş olsun; ve uyku esnasında hayallerimiz bazen uyanıkken [77] olduğu kadar veya daha ziyade belirgin ve açık olmakla beraber, düşünme ve akıl yürütmelerimiz hiçbir zaman uykuda, uyanıkken olduğu kadar apaçık ve tam olmadığından, akıl şunu da bize der ki, kendimiz tamamen mükemmel olmadığımız için, düşüncelerimiz tamamen doğru olamayacağından, düşüncelerimizin gerçek olarak içerdiği şeyin kesinlikle rüyadayken olan düşüncelerimizden ziyade uyanıkken olan düşüncelerimizde bulunması gerekir. [78]

BEŞİNCİ BÖLÜM
Bazı Fizik Meseleleri

Bu birincilerden çıkardığım öteki hakikatlerin silsilesini burada izlemek ve göstermek istersem de, bunun için, kendileriyle bozuşmayı arzu etmediğim bilginler arasında tartışmalı birtakım meselelerden şimdi bahsetmem lazım geleceğinden, bundan sakınmaklığım ve onlardan halkın daha etraflıca haberdar edilmesinin faydalı olup olmayacağının takdirini daha akıllılara terk ile, yalnız bu meselelerin nelerden ibaret olduğunu genel olarak açıklamamın daha iyi olacağı inancındayım. Yukarıda Allah'ın ve ruhun varlığını ispat için kullandığımdan başka bir ilke varsaymamaklığım ve hiçbir şeyi geometricilerin başlangıçta ispatlarıyla yaptıklarından daha açık ve kesin

ğımsız olarak varlığının tasavvuru tamamen imkânsızdır. Uzamı bizden bağımsız olarak tasavvur etmenin imkânsızlığına rağmen, kendisi bizatihi var mıdır, değil midir? İşte burası bir noktadır ki, hakkında bir dereceye kadar kesin bir söz söyleyemem.

Bundan dolayı bizim küremiz aslında ne olursa olsun, bence, şuurdaki düşünceler demetinin bana mahsus şeklinden başka bir şekilde bilinemez." [78]

bulmadıkça gerçek olmak üzere kabul eylememekliğim hakkında verdiğim kararımda daima ısrarlı oldum; bununla beraber şurasını açıklamaya cüret ederim ki, yalnız felsefede bahsolunagelen başlıca güçlüklerin tümü hakkında az zamanda kendimi mutmain etmenin çaresini bulmakla kalmadım; bazı yasaların da farkına vardım ki, onları Allah doğada öyle bir surette yerleştirmiş ve kurmuş ve onlardan ruhlarımızda öyle bir haber basmış ve işlemiştir ki, bu konuda biraz düşünülünce onların dünyada bulunan yahut yapılan şeylerin hepsinde tamamen yürürlükte olduğundan şüphe edemeyiz. Sonra bu yasaların arkasından gelenleri dikkate alarak, daha önce [79] öğrenmiş, hatta öğrenmek ümidinde bulunmuş olduklarımdan daha faydalı ve önemli birtakım hakikatler keşfeylemiş olduğum zannındayım.

Fakat onların başlıcalarını, bazı düşüncelerin beni yayımlamaktan alıkoyduğu bir kitapta[93] açıklamaya gayret etmiş olduğumdan, bunun içeriğinin neden ibaret olduğunu burada özetle anlatmaktan hayırlı surette o hakikatleri bildiremeyeceğim. Onu yazmazdan önce, maddi şeylerin mahiyetleri hakkında bildiğimi sandığım şeylerin hepsini onda toplamak tasavvurunda bulunmuştum. Fakat ressamlar katı bir cismin çeşitli yüzlerinin tümünü düz bir tabloda eşit olarak güzel bir şekilde gösteremeyerek, onların başlıcalarından birini seçip, yalnız onu ışığa sunup diğerlerini gölgede bırakarak, yalnız ona bakmakla görülebildiği kadar gösterdikleri gibi, ben de zihnimde olan şeylerin hepsini *Konuşma*'ma koyamamaktan korkarak, yalnız ışık hakkında olan düşüncelerimi etraflıca anlatmakla; ve sonra yeri geldikçe bu açıklamalara onun hemen tümüne kaynak olmaları dolayısıyla güneş ve sabit yıldızlar; ve onu nakleylemeleri dolayısıyla gökler; ve aksettirmeleri

93 *Dünya ya da Işık Kitabı*. Descartes, bu kitapta yerkürenin hareketini kabul ediyordu. Onu yayımlamak üzere iken, Galileo'nin bu teoriyi iddiasından dolayı Roma'da mahkûm edildiğini duyar duymaz, kitabını yayıncıdan aldı. Ve ancak ölümünden on yedi yıl sonra, ele geçen bir özeti yayımlandı. Asıl Kitap kaybolmuştur.

münasebetiyle gezegenler ve kuyruklu yıldızlar[94] ve dünya; ve özellikle de ya renkli, ya saydam veya ışık verir olmaları münasebetiyle yeryüzünde bulunan bütün cisimler; ve nihayet ışığın seyircisi olması [80] hasebiyle de insan hakkında bazı şeyler ilavesine teşebbüs eyledim. Hatta bu şeylerin hepsini biraz gölgelendirmek ve bilginler arasında muteber görüşleri ne kabul ne de redde mecbur olmaksızın, onlar hakkındaki düşüncelerimi daha serbestçe söyleyebilmek için, bütün bu dünyayı kendi tartışmalarına bırakarak, eğer Allah şimdi hayali uzayın bir tarafında yeni bir dünyayı oluşturacak kadar bir madde yaratacak ve bu maddenin çeşitli kısımlarını şairlerin tasavvur edebilecekleri kadar karışık bir kaos meydana getirecek tarzda çeşitli ve düzensiz şekilde hareket ettirecek, ve bundan sonra da doğaya her zamanki yardımını icra etmekten ve onu kendisi tarafından konulan yasalara göre fiil ve harekete bırakmaktan başka bir şey yapmayacak olursa, bu yeni dünyada meydana gelecek şeylerden bahsetmeye karar verdim.[95] Böylece ilk olarak, bu maddenin ne olduğunu tarif ettim ve onu, zannedersem, yukarıda Allah ve ruh hakkında denilen müstesna olmak üzere, dünyada daha açık ve anlaşılır bir şey olamayacak surette sunmaya çalıştım; çünkü bu konuda ben, ne okullarda tartışma konusu olan şu biçim ve niteliklerden hiçbirinin,[96] ne de bilmezlikten gelinmesi bile mümkün olacak derecede bilinmesi ruhlarımızca doğal olmayan hiçbir şeyin genellikle [81] bulunmadığını bile kesinlikle varsaymak-

---

94 Kuyruklu yıldızların kendi ışıkları vardır. [80]

95 Descartes'ın Galileo gibi küfürle itham olunmamak için bulduğu hile.

96 Eski felsefede biçim (*forme*) diye maddeye ilave olunup onun mahiyetini tayin eden esrarengiz niteliğe denirdi. Örneğin sertlik maddeye eklenince taşı meydana getirirdi; ve böylece her şeye cevap bulunurdu. uyutucu nitelik afyonu izah etmiş olurdu. Ve biçimden soyut olan bu maddeye, maddenin aslı denirdi. Descartes, bu tarzı kaldırarak, yerine daha bilimsel bir metot koymuştur. (Yukarıdadır ve ikinci bölümde, ikinci kuralın açıklamasına bakın). [81]

taydım. Bundan başka, doğa yasalarının nasıl şeyler olduğunu gösterdim; ve delillerimi Allah'ın sonsuz mükemmelliklerinden başka hiçbir ilkeye dayandırmaksızın, o yasaların haklarında cüz'î şüpheye kapılabilinmiş bulunanlarını ispata, ve onların, eğer Allah birçok dünyalar daha yaratmış olsa, bunlarda da geçerli olmaktan geri kalmayacak şeyler olduklarını göstermeye çalıştım. Sonra o kaosun çokluk maddesinin nasıl, bu yasalar gereğince, bizim göklerimize benzer şekilde sıralanıp yoluna girmesi gerektiğini;[97] bununla birlikte nasıl bazı kısımlarının bir yeryüzü ve bazısının gezegenler ve kuyruklu yıldızlar, diğer bazısının da bir güneş ve sabit yıldızlar meydana getirmesi lazım geldiğini gösterdim. Ve burada ışık konusunda ayrıntılı açıklamaya girişerek güneşte ve yıldızlarda bulunması gereken ışığın ne olduğunu ve nasıl oralardan bir anda göklerin büyük mesafelerini geçtiğini[98] ve gezegenlerden ve kuyruklu yıldızlardan yeryüzüne doğru yansıdığını izah ettim. Ve buna, bu gökler ve yıldızların tözleri, durumları, hareketleri ve diğer özellikleri hakkında birçok şeyler ilave eyledim; şu suretle ki, bu dünyanın gökler ve yıldızlarında benim tarif etmekte olduğum dünyanınkilere tamamıyla benzer görünmesi lazım gelmeyecek veya hiç olmazsa mümkün olmayacak hiçbir şey görülmediğini bildirecek kadar [82] bu konudan bahsettiğim zannındaydım. Bundan sonra özellikle sözü yeryüzüne getirerek, nasıl yeryüzünü meydana getiren maddeye Allah'ın hiçbir ağırlık vermemiş olduğunu açıklıkla varsaymış olsam bile, bütün kısımları tamamen merkezine doğru yönelmekten geri kalmaz; nasıl yüzünde su ve hava olmasıyla, göklerin ve yıldızların ve en başta ayın durumlarının, bizim denizlerimizde

97 Descartes her şeyi birtakım zorunlu ve gerekli yasalara indirger. Diğer bir eserinde der ki, madde aralıksız bütün mümkün biçimleri aldığından, bugün gördüğümüz biçime ulaşması zorunlu bulunmuştur.

98 Bu hatadır. Işık, bir anda intikâl etmez. Işığın hızı, saniyede yaklaşık 300.000 kilometredir. Güneş ışığı, yeryüzüne sekiz dakika on üç saniyede; Sirius yıldızının (Akyıldız) ışığı, yirmi iki senede ulaşır. [82]

gözlenene her halinde benzeyen bir med ve cezire[99] ve bundan başka yine, dönenceler arasında görüldüğü üzere doğudan batıya doğru gerek su, gerekse havadan bir akıma yol açması gerekir; nasıl orada dağlar, denizler, pınarlar, nehirler doğal olarak oluşabilir ve madenler maden ocaklarına gelebilir, bitkiler kırlarda yetişebilir ve genellikle karışık veya bileşik adı verilen bütün cisimler meydana gelebilir; ve diğer şeyler arasında, yıldızlardan sonra ışık meydana getirir dünyada ateşten başka bir şey bilmediğimden, bunun doğasına ait her şeyi: nasıl meydana gelir, nasıl beslenir, nasıl bazen ışıksız sıcaklığı, bazen de yalnız sıcaklıksız ışığı içerir; nasıl çeşitli cisimlere çeşitli renkler ve başka çeşitli nitelikler verebilir; nasıl bazılarını eritip bazılarını katılaştırır; nasıl hemen hepsini yakabilir veya kül veya dumana çevirebilir; kısacası, nasıl bu külden yalnız kendi fiilinin şiddetiyle cam meydana getirir, buralarını tam bir açıklıkla anlatmaya çaba sarfettim: Ve işte bu külün cama dönüşmesi doğada kendisinden daha **[83]** hayret verici bir şeye tesadüf olunamayacak kadar şaşırtıcı göründüğünden, özellikle bunu tarif etmekten zevk aldım.[100]

Bununla beraber, bütün bu şeylerden dolayı bu dünyanın benim açıkladığım şekilde yaratılmış olduğu sonucunu çıkartmak istememekteydim; Allah'ın dünyayı nasıl olması lazım ise başlangıçta öylece yaratmış olması hakikate daha yakındır.[101] Fakat şurası kesindir ve ilahiyatçılar arasında genellikle kabul edilmiştir ki, Allah'ın şimdi dünyayı vasıtasıyla muhafaza ettiği fiil, onu vasıtasıyla yarattığı fiilin tamamen aynıdır; şu suretle ki, başlangıçta ona kaos şeklinden başka bir şekil vermemiş olsaydı bile, yeterlidir ki doğa yasalarını kurmakla ona adeti üzere hareket etmesi için yardımını esirge-

99 Med ve cezir, güneş ve ayın deniz suları üzerindeki çekiminden doğar. Bu olayın gerçeğini ilk önce, Descartes'tan sonra yaşamış olan Newton isimli İngiliz bilgini izah eylemiştir. **[83]**

100 Bütün bu özel olayların açıklamaları büsbütün hayali olmasa bile, hiç olmazsa hatalarla doludur.

101 Şüphesiz burada Descartes, gerçek düşüncesini saklıyor.

memiş olsun, yaratılış mucizesine eksiklik verilmeksizin, inanılabilir ki, yalnız bununla, sırf maddi olan şeylerin hepsi zamanın geçişiyle bugün gördüğümüz şekle gelebilirdi; ve bunların mahiyetleri, kendilerinin bu suretle yavaş yavaş ortaya çıktıkları kabul olunduğu vakit, aniden tam olarak yapılmış olmaları göz önüne alındıkları vakitten çok daha kolay anlaşılır.[102]

Cansız cisimlerle bitkilerin açıklanmasından hayvanların ve özellikle insanların **[84]** açıklanmasına geçtim. Fakat bunlar hakkında, diğerleri hakkındaki üslup ile, yani sonuçları nedenlerle ispat ederek[103] ve hangi tohumdan ne suretle doğanın onları meydana getirmesi gerektiğini göstererek bahsedecek kadar bilgiye henüz sahip olmadığım için, Allah'ın bir insanın bedenini organlarının gerek dış şekilleri gerekse iç şekillenişlerince bizlerden birine tamamen benzer şekilde meydana getirmiş, onu yukarıda açıkladığımdan başka bir maddeden oluşturmamış ve onda başlangıçta ne bir akıllı ruh, ne de bir bitkisel ya da duyusal ruh[104] yerini tutacak diğer hiçbir şey ortaya koymayarak, yalnız, kalbinde başlangıçta açıkladığım ve kendisinin doğası henüz kurumadan kapanan otu ısıtan, yahut mayalanmaya bırakılmış yeni şarapları kaynatan ateş türünden başka bir şey olduğunu tasavvur etmediğim şu ışıksız

102 Bu önemli tekrarda Lamarck, Laplace, Darwin, Haeckel ve Spencer'ın teorilerinin esas mayası mevcuttur. Bu teorilere göre dünya birden yaratılarak ortaya çıkmayıp, sürekli bir gelişimle, mekanik bir evrimle kendiliğinden derece derece varlığa gelmektedir. **[84]**

103 Bu paragraf Descartes'ın riayet ettiği metodu açıkça gösterir. Fizikte ise asıl doğru metot, bilakis sonuçlardan nedenlere intikâl etmektir.

104 Aristoteles ve takipçileri üç türlü ruh, ya da daha doğrusu ruh için üç çeşit edim tasavvur ederlerdi: Yaşama ait bitkisel ruh, duyum ve hareketle ilgili hayvansal ruh ve düşünceye dair akıllı ya da konuşan ruh. Descartes ise yalnız akıllı ruhu kabul eder, zira onun için düşünce dışında her şey madde ve hareketten ibarettir. **[85]**

ateşlerden birini yakmış olmasını varsaymakla yetindim; zira bundan sonra bu bedende meydana gelebilecek işlevleri (*fonctions*) incelediğimde, ne biz bu konuda düşünmeksizin, ne de bundan dolayı ruhumuzun yani doğasının düşünmekten ibaret olduğu yukarıda açıklanan o cisimden farklı olan kısmın dahli olmaksızın, bizde meydana gelebilen ve hepsi aynı olan ve bu hususta akılsız hayvanlar **[85]** bize benzerler denilebilenlerin tümünü tamamen ve aynen onda buluyor; ve fakat düşünceye bağlı olmasıyla insan sıfatıyla yalnız bize ait bulunanlardan hiçbirini onda bulamıyor; ve hâlbuki Allah'ın akıllı bir ruh yaratarak ve bunu açıkladığım şekilde o bedene kattığını varsaymamın arkasından, onların hepsini bunda buluyordum.[105] **[86]**

---

105 Descartes, bana madde ve hareketi versinler, bir dünya yaratayım der. Kaos halinde aldığı maddeye, şekillerini vermek için hareket yasalarından başka bir şeye muhtaç olmaz. Ve kendisinin fiziği gerçek bir kozmogonidir (*cosmogonie*); ve bunda gaye nedenlerden eser yoktur. İlk etapta mekânın, maddenin ve hareketin genel niteliklerini tespit eder. Öncelikle evrenin bütün kısımları birbirine zincirleme ve art arda bağlı olduğundan, hiçbir tarafta mekanizm kesintiye uğramadığından ve ancak madde üzerinde işlediğinden, bundan lazım gelir ki, tüm boşluk dolu olsun. Bu yüzden evrenin katı kısımları arasında yayılan büyük ve sürekli bir akıntı kabul eder. Doğada boşluk yoktur. Mekân kavramı zorunlu olarak uzam kavramına bağlıdır ve uzam da maddedir: Zira cisimleri birbiri ardınca bütün niteliklerinden ayırmak mümkündür, fakat uzamdan ayırmak mümkün değildir, o daima kalıcıdır. Demek ki maddeyi yapan uzam ve mekânı yapan maddedir. Mekânın sınırı yoktur; zira herhangi bir sınır düşünülse onun ötesinde bir mekân tasavvur etmek mümkündür. Demek evren sonsuzdur. Hareketin mahiyetini, onun bir cisimden diğer cisme nasıl intikâl ettiğini bilmek kimseye mümkün olmayacaktır. Ancak onun ne gibi yasalara uygun olarak dağıldığını, nasıl ortaya çıktığını ya da çıkmadığını bilmekle yetinmelidir. Bunu ise Descartes'tan önce kimse düşünmemiştir. En önce o, bütün olayları genelleştirmiş, elde edilen bütün sonuçları ve bütün ürünleri karşılaştırmış ve onlardan ilk yasaları

Fakat bu konudan onda nasıl bahsettiğimin görülebilmesi için ve hayvanlarda gözlenen hareketlerin birincisi ve en geneli olması bakımından, diğerleri hakkında buna kıyasla kolaylıkla hükmolunması için burada kalbin ve atardamarların hareketini tarif etmek isterim. Ve diyeceğim şeylerin daha kolaylıkla anlaşılması için, anatomi hakkında yeterli bilgileri olmayanların, bunu okumadan önce, her hususta hayliden hayli insan yüreğine benzediği için ciğerli büyük hayvanlardan birinin yüreğini gözleri önünde kestirerek ondaki iki odacığı yani boşluğu kendilerine göstertmelerini tavsiye ederim: Öncelikle kalbin sağ tarafında olan odacık ki, buna pek geniş iki boru ulaşır.[106] Bunların biri ana toplardamardır ki,[107] kanın başlıca

---

çıkartmıştır. Hareketten maddeye geçer. Bu da insan için anlaşılmaz bir şeydir. İlksel, tek, ögesel, bütün varlıkların kaynağı, ilk unsuru, sonsuz biçimde bölünmüş ve bölünebilir bir madde kabul eder. Bu madde hareketle dönüşür, bileşir, bozulur, çimlenir ya da şekillenir. Parçaların hareket hızıyla sıvılaşır, hareketsizliğiyle durgunlaşır ve katılaşır; sayısız [86] kalıplardan geçer ve biçimlerinin çeşitlenmesiyle evreni meydana getirir. İşte o, evreni bu madde ile yaratmak iddiasında bulunmuştur.

Kısacası onun evreni sırf mekanik yasaların genişlemesi ve gelişmesinden ibaret kabul etmek hususundaki düşüncesinin büyüklüğü inkâr edilemez. Ve böylece evren bilmecesi mekanik bir soruna indirgeniyordu. Ve kendisinden sonraki bilginleri yanlış fikirlerden çevirdi ve araştırmalara istenen yönü verdi.

106 Descartes'ın açıklamalarıyla yeni anatomistlerin açıklamaları arasında epeyce farklar vardır: Descartes kalbi yalnız karıncıklara ayırır. Ona göre kulakçıklar damarların açılmasından ibarettirler: Sağ kulakçık ana toplardamarların ve sol kulakçık akciğer toplardamarının açılmasından başka bir şey değildirler. Bu açıklamaya göre kalp yalnız iki boşluk içerir ve yalnız bir ana toplardamar ve bir akciğer toplardamarı vardır. Fakat bu fark sadece bir tasvir farkından ibarettir. Eski İslamî kitaplar da iki odacık varsayar.

107 Günümüzde iki ana toplardamardan bahsedilmektedir. Descartes, bizim iki ana toplardamarın sağ kulakçık olarak adlandırdığımız toplamını ana toplardamar olarak isimlendirirdi. [87]

toplandığı yerdir ve vücuttaki diğer bütün toplardamarların dalları hükmünde [87] olan ağacın gövdesi ayarındadır; diğeri akciğer atardamarıdır ki, gerçekte bir atardamardan başka bir şey olmadığından akciğer atardamarı diye kötü isimlendirilmiştir;[108] bu atardamar kökünü yürekten alarak, ondan çıktıktan sonra birçok kollara ayrılır ki, bunlar her taraftan akciğerlere yayılır; sonra kalbin sol tarafındaki boşluk ki, buna da yine aynı şekilde ve yine o kadar, belki de daha geniş iki boru bağlıdır: Bunlardan biri akciğer toplardamarıdır ki, bu da bir toplardamardan başka bir şey olmadığı için akciğer toplardamarı diye kötü isimlendirilmiştir;[109] bu da ciğerlerden gelir ve orada akciğer toplardamarının nefes borusu[110] adıyla havayı solumaya yarayan yolun bölümleriyle dolup karışmış birtakım kollara ayrılır; diğeri büyük atardamardır[111] ki, kalpten çıkarak kollarını bütün vücuda gönderir. Aynı şekilde kendilerine on bir adet küçük deriyi[112] dikkatle göstertmelidirler. Bu deriler birtakım küçük kapılar gibi bu iki odacıkta bulunan dört çıkış yerini açar ve kaparlar. Bunlardan üçü ana toplardamarın girişindedir ki, bunun içerdiği kanın sağ odacığa akmasına asla engel olmamakla birlikte [88] kalpten ana toplardamara gelmesine kesinlikle engel olacak biçimde yerleştirilmişlerdir. Üçü de akciğer atardamarlarının girişindedirler ki, tamamen aksi surette yerleştirilmiş olduklarından bu odacıkta bulunan kanın ciğerlere geçmesine izin verirler ve ciğerlerdeki kanın oraya dönüşünü engellerler. Diğer ikisi de akciğer toplarda-

108 Günümüzde atardamar diye kanı kalpten bedene götüren ve toplardamar diye de bedenden kalbe getiren damarlara denilmektedir. Büyük dolaşımda atardamarlar kırmızı kanı ve toplardamarlar siyah kanı taşırlar. Küçük dolaşımda bunun tersidir. Bu akciğer atardamarına eskiden büyük atardamar denirdi.

109 Akciğer toplardamarlarının toplamından meydana gelen sol kulakçıktır. Buna eski Doğu kitaplarında da akciğer toplardamarı denir.

110 Yani akciğer boruları.

111 Yani ana damar.

112 Kapakçıklar. [88]

marının girişinde bulunarak, kanı ciğerlerden kalbin sol odacığına akmaya bırakır da geri dönmesine engel olurlar. Üçü de büyük atardamarın girişinde olarak, kanın kalpten çıkmasına uygun, fakat girmesine engeldirler. Ve bu derilerin sayısının on bir olmasının nedenini akciğer toplardamarının girişi, bulunduğu yer gereğince, oval olduğu için iki, diğerleri ise yuvarlak oldukları için üçer deri ile kolaylıkla kapanabilmesinden başka şeyde aramamalıdır. Bundan başka kendilerine şurası gösterilmelidir ki, büyük atardamar ile akciğer atardamarının dokuları akciğer toplardamarı ile ana toplardamarın dokularından daha fazla sert ve sağlamdır. Ve bu sonuncular kalbe girmeden önce genişlerler ve kalbin kulakları (kulakçık) olarak isimlendirilip kendi kaslarına benzer kaslardan oluşmuş bulunan iki keseye benzer bir hale gelirler; ve daima kalpte bedenin başka yerlerinden daha fazla sıcaklık vardır ve bu sıcaklık kalbin odacıklarına, bir kaç damla kan girecek olursa bu kanı, gayet sıcak bir kaba damla damla dökülen sıvılar gibi, süratle kabartarak genişletmeye muktedirdirler.[113]

Zira, bundan sonra, kalbin hareketini açıklamak için, bu odacıklar kan dolu olmadığı vakit ana toplardamardan sağ odacığa ve akciğer toplardamarından sol odacığa -bu iki damar kanla daima dolu olduklarından ve kalbe bakan kapıları [89] bu halde kapatılamayacağından– zorunlu olarak kan aktığını açıklamaktan başka bir şey demeye ihtiyacım yoktur; fakat bu suretle bu odacıklardan her birine birer damla kan girer girmez, bu damlalar ki, geçtikleri kapılar gayet geniş ve geldikleri damarlar kanla ziyadesiyle dolu oldukları için, ancak gayet büyük olurlar, oralardaki sıcaklık nedeniyle şişer ve genişlerler; ve bu vasıta ile bütün kalbi kabartarak, geldikleri iki damarın girişlerinde bulunan beş küçük kapıyı kaparlar; ve böylelikle kalbe daha ziyade kan inmesini önlerler; ve gittikçe şişmeye devam eyleyerek diğer iki damarın girişlerinde bulunan diğer altı küçük kapıyı itip açarak girerler. Ve bu suretle akciğer atardamarı ile büyük atardamarın bütün kollarını aşa-

113 Bu, çürütülmüştür. [89]

ğı yukarı kalp ile beraber kabartırlar; fakat kalbin bu atardamarlarla birlikte şişkinliği hemen ardından iner, zira oraya girmiş olan kan soğur ve bu atardamarların altı küçük kapısı kapanır, hâlbuki ana toplardamar ile akciğer toplardamarının beş kapısı açılır ve diğer iki damla kan daha geçirir ki, bu damlalar yukarıda değinildiği gibi kalbi ve atardamarları şişirir; ve böylece yüreğe giren kan, kulakları (kulakçık) olarak isimlendirilen bu iki keseden geçtiği için, bunların hareketi yüreğin hareketinin aksi olarak yürek kabardığı vakit bunlar iner.[114] Bundan başka matematik ispatların gücünü bilmeyen ve hakiki ispatları zanlardan ayırt etmeye alışmamış olanların, bu ortaya konulanları düşünmeksizin inkâra kalkışmamaları için kendilerine şurasını hatırlatırım ki, bu açıkladığım hareket kalpte gözle görülebilecek organların sırf durumlarının ve parmakla **[90]** hissolunabilecek sıcaklığın, deneyle bilinebilecek kanın doğasının zorunlu sonucudur; nitekim bir saatin hareketi denge ağırlıklarının ve çarklarının kuvvet ve konum ve şekillerinin sonucudur.

Fakat eğer sorulursa ki nasıl olup da toplardamarların kanı böylece devamlı olarak kalbe aka aka bitmiyor ve madem ki kalpten geçen bütün kan atardamarlara gidiyor, nasıl olup da bunlar kanla dolup taşmıyor? Bu konuda benim öncelikle bir İngiliz hekiminin[115] yazdığını dile getirmekten başka bir cevap vermeye ihtiyacım yoktur; bu mahalde buzu kırmak ve atardamarların sonlarında birçok küçük geçitler olup yürekten gelen kanın bu geçitler vasıtasıyla toplardamarların küçük dallarına geçtiğini ve tekrar buradan yüreğe doğru gittiğini, kısacası kan akışının sürekli bir dolaşımdan başka bir şey olmadığını ilk defa göstermek şerefini bu hekime vermelidir. Bunu da o cerrahların alışkanlık gereği yaptıklarıyla gayet iyi ispat eder

---

114 Kalbin hareketinin gerçek nedeni bu değildir. Kalp bir kastır, yani kasılabilir liflerden oluşmuştur; bu lifler bütün sinirlerin etkisi altında kasılır. **[90]**

115 William Harvey. Bu zatın en büyük ünü, kan dolaşımı yasalarını keşfetmesidir (yıl 1628). **[91]**

ki, bunlar toplardamarı açtıkları yerin üst tarafından kolu hafifçe bağlayarak, kanın, kolun hiç bağlanmamış olduğu vakittekinden bollukla akmasını sağlarlar; eğer kolu alt taraftan yani el ile yara arasından ve yahut sıkıca üst taraftan bağlasalar tamamen tersi durum meydana gelir. Zira açıktır ki, hafif bir bağ daha önce kolda bulunan kanın toplardamarlar vasıtasıyla kalbe dönmesine engel olabilmekle beraber, atardamarlar vasıtasıyla kola daima yeniden kan gelmesine engel olmaz; çünkü bunlar toplardamarların altındadırlar ve derileri daha sert olduğundan sıkıştırılmaları daha güçtür; ve yürekten gelen kan atardamarlardan ele doğru [91] geçtiği vakit, toplardamarlar vasıtasıyla elden kalbe dönüştekinden daha fazla kuvvetle akar; ve bu kan toplardamarlardan birinde olan bir açılma vasıtasıyla koldan çıktığı için, atardamarlardan oraya gelebilmesi için bağın alt tarafında yani kolun sonlarına doğru bazı geçitler bulunması gerekir. Kanın akış tarzı hakkındaki ifadesini şununla pek güzel ispat eder ki, toplardamarlar boyunca çeşitli yerlerde bu surette yerleştirilmiş birtakım küçük deriler[116] vardır ki, bunlar kanın vücudun ortalarından uçlarına doğru geçmelerine izin vermeyerek, ancak uçlardan kalbe doğru gelmesine izin verirler; bundan başka yukarıdaki iddiasını şu deney ile de ispat eder ki, vücuttaki kanın tümü atardamarlardan yalnız birisinin gelmesiyle çok az zamanda vücuttan çıkar, isterse kalbe pek yakın bir yerden sıkıca bağlanmış ve kalp ile bağ arasından kesilmiş olsun, şu suretle ki oradan çıkan kanın başka hiçbir taraftan geldiğini varsaymaya hiç mahal kalmasın.

Fakat kanın hareketinin asıl nedeninin şu benim dediğim olduğuna delâlet edecek diğer birçok şeyler daha vardır; örneğin ilk olarak toplardamarlardan çıkan kanla atardamarlardan çıkan kan arasında görülen fark, kan yürekten geçerken şişme ve bir şekilde damla damla akmasıyla, kalpten çıktıktan sonra, yani atardamarlarda iken, kalbe girmeden önce, yani toplardamarlarda ikenden daima daha saflaşmış, daha canlı ve sıcak

116 Toplardamarların kapakçıkları. [92]

olmasından ileri gelir; dikkat olunursa görülür ki, bu fark ancak kalbe doğru iyice bariz olup, yoksa yürekten pek uzak olan yerlerde o kadar açık değildir; sonra akciğer atardamarı ile büyük atardamarın yapılmış oldukları derilerin sertliği yeteri derecede [92] gösterir ki, kan atardamarların çeperlerine toplardamarlarınkinden daha güçlü çarpar. Ve kalbin sol boşluğuyla büyük atardamarın, sağ boşluğuyla akciğer atardamarından daha bol ve geniş olmasının nedeni, akciğer toplardamarındaki kanın kalpten geçtikten sonra akciğerlerden başka bir yerde bulunmamış olmasıyla, doğrudan doğruya ana toplardamardan gelen kandan daha saf olarak daha şiddetli ve kolay incelik kazanmasından başka ne olabilir?[117] Ve hekimler eğer, kanın doğasını değiştirmesine göre kalbin sıcaklığıyla öncekinden az veya çok şiddet ve süratle incelik kazandığını bilmeseler, nabza bakmakla ne anlayabilirler? Ve bu sıcaklığın öteki organlara nasıl intikâl ettiği incelenirse, kan vasıtasıyla olduğunu itiraf etmek lazım gelmez mi ki, kan yürekten geçmekle tekrar ısınır ve oradan bütün bedene yayılır; işte bundan dolayıdır ki, eğer bir bölgenin kanı alınır ise aynı vasıta ile sıcaklığı da alınmış olur; isterse kalp bir kızgın demir kadar sıcak olsun, eğer el ve ayakları ısıtmak için sürekli yeni kan göndermez ise, kendisinin kızgın olması onların ısınmasına yeterli olmaz. Bundan şu da anlaşılır ki, solunumun asıl hizmeti, kalbin sağ boşluğunda incelik kazandıktan ve sanki buhara dönüştükten sonra ciğerlere gelen kanın, sol boşluğa dökülmeden önce, orada kalınlaşıp yeniden kana dönüşmesi için, ciğerlere yeterli derecede taze hava getirmektir. Yoksa kan bunsuz sol boşluktaki ateşe[118] gıdalık etmeye uygun olamazdı. [93] Bu da şununla doğrulanır ki, ciğersiz bazı hayvanların kalplerinde yalnız bir boşluk vardır ve analarının rahimlerinde kapa-

117 Akciğerlerde meydana gelen kimyevi olaylar Descartes'ça bilinemezdi. Bunlar ancak Lavoisier tarafından oksijenin keşfinden sonra açıklanabilmiştir.

118 Vücut ısısı, on yedinci asırda, tamamen meçhul kimyasal olaylardan meydana gelmektedir. [93]

lı oldukları müddetçe ciğerlerini kullanamayan çocukların, kanın ana toplardamardan kalbin sol boşluğuna akması için birer kapıları ve akciğer atardamarından büyük atardamara ciğerlerden geçmeksizin gelmesi için de birer olukları vardır. Ve eğer kalp, atardamarlar yoluyla mideye sıcaklıkla beraber yenen etleri eritmeye yardım eden kanın en akıcı kısımlarından bazılarını göndermese, orada sindirim nasıl meydana gelirdi?[119] Ve bu etlerin özsuyunu kana dönüştüren işlem, bunun günde belki yüz, iki yüz defadan fazla kalpten geçerek damla damla aktığı dikkate alınınca kolaylıkla anlaşılmaz mı? Ve beslenmeyi ve bedendeki çeşitli katışımın meydana gelişini açıklamak için kanın seyreklik ve incelik kazanarak kalpten atardamarların uçlarına doğru geçmesini gerektiren kuvvet, yine o kanın kısımlarından bazılarının içinde bulundukları organlarda tutulmalarına ve oralardan atıp uzaklaştırdıkları diğer kısımların yerlerini tutmalarına ve çeşitli surette delinmiş oldukları için farklı tohumları birbirinden ayıran çeşitli kalburlarda görüldüğü gibi, tesadüf ettikleri gözeneklerin konum, şekil ve büyüklüklerine göre, diğer kısımlardan ziyade bazı yerlere gitmelerine neden olmaktadır, demekten başka neye ihtiyaç vardır? Kısacası bütün bu hususlarda en dikkat çekici olan şey hayvansal ruhun oluşumudur ki, gayet ince bir rüzgar veya daha doğrusu [94] gayet saf ve keskin bir alev gibi bir şey olan bu ruh[120] büyük çoğunlukla devamlı kalpten beyine çıkarak, oradan sinirler vasıtasıyla kaslara intikâl ederek bütün

119 Sindirim işlemi, kimyevi ve fizyolojik birtakım olayların toplamıdır ki, Descartesça da bütün çağdaşları için olduğu gibi meçhuldü. [94]

120 Buna doğal ruh da denir; fakat bedeni yoktur. Descartes ruh ile bedenin ilişkisini açıklamak için bayağı maddeden daha ince bir tür madde olan bir doğal ruh tasavvur eder. Bu teori ise ispat olunmamış ve ispatı imkânsız bir teoriden ibarettir; diğer taraftan bu teori güçlükleri olduğu gibi bırakır; zira asıl bilinecek şey, nasıl yer kaplamayan ruhun, yer kaplayan bir madde olan bedene ve karşılık olarak bedenin ruha etki ettikleridir. Aradaki maddenin az çok inceliği meseleyi değiştirmez. [95]

organları hareket ettirir. Kanın en hareketli ve en nüfuz edici parçacıkları olmasıyla bu ruhu oluşturmaya en uygun olan kısımların başka yerlerdense beyne gitmesinin nedeni olmak üzere, bunları oraya götüren atardamarların kalpten en fazla doğru hat üzere gelenler olarak, doğa yasalarının ayrıu olan mekanik yasalar gereğince ise, her ne vakit, kalbin sol boşluğundan çıkan kan parçacıklarının beyine yönelmesi gibi, birçok şeyler, hepsi için yeterli yer bulunmayan bir yöne doğru birlikte yönelirlerse, en zayıf ve en az hareketli olanların en kuvvetliler tarafından yollarından alıkonularak, yalnız bunların beyne ulaşmalarından başka bir neden tasavvuruna mahal yoktur.

Bundan önce yayınlanması niyetinde bulunduğum kitapta bu hususların hepsini yeterince ayrıntılı şekilde açıklamıştım. Ve sonra hayvansal ruh, kesildikten sonra canlı olmaktan çıktıkları halde bile hâlâ kımıldayan ve yeri ısıran başlarda görüldüğü gibi, içinde bulunduğu zaman organlarını hareket ettirmek kuvvetine sahip olması için insan bedeninin sinir ve kasları nasıl [95] yapılmış olmalıdır; ve uyanıklığı, uykuyu ve rüyayı meydana getirmek için beyinde ne gibi değişimler meydana gelmelidir; ışık, ses, koku, tat, sıcaklık ve dış cisimlerin bütün diğer nitelikleri duyular vasıtasıyla beyinde nasıl çeşitli idealarin izlerini bırakabilmektedir; açlık, susuzluk ve diğer içsel istekler nasıl kendi kavramlarını beyne göndermektedirler; ve beyinde bu kavramları kabul eden sağ duyu ve saklayan hafıza gücü ve çeşitli surette değiştirebilen ve birtakım yenilerini oluşturabilen ve yine bu vasıta ile hayvansal ruhu kaslara dağıtarak bedenin organlarının iradenin dahli olmaksızın, hareket edebilmesi için gereğine göre ve duyulara varlığını bildiren şeylerle kendisinde olan içsel isteklere göre hareket ettirebilen hayal gücü beyinde neden ibarettir, buralarını onda göstermiştim: Bu ise, insan sanatının, her hayvanın vücudundaki çok fazla sayıdaki kemikler, kaslar, sinirler, atardamarlar, toplardamarlar ve diğer bütün kısımlara oranla ancak pek az parça kullanarak ne kadar otomatlar yapabileceği göz önüne getirilince, bu vücudu, Allah eliyle yapılmış olmasıyla kıyas kabul

etmeyecek derecede daha mükemmel düzenlenmiş ve insanlar tarafından icat edilebilecek tüm hareketlerden daha hayret vericilerini kendisinde bulunduran bir makine olarak kabul edenlere hiç garip görünmez. Ve burada şurasını göstermeye özellikle özen gösterdim ki: Eğer bir maymunun ve yahut diğer akılsız bir hayvanın organlarıyla dış görünüşüne sahip makineler olsaydı, bunların her hususta bu hayvanların doğa ve mahiyetinde olmayacaklarını bilmek için elimizde hiçbir çare bulunmaz. Hâlbuki bizim vücutlarımıza benzeyen makineler olsa da, fiilen mümkün olduğu kadar davranış [96] ve hareketlerimizi taklit etseler, onların bununla gerçek insanlar olamayacaklarını bilmek için bizce daima pek kesin iki vasıta vardır: Birincisi, onların, bizim başkalarına meramımızı ifade için yaptığımız gibi, asla konuşamamaları, ya da bir araya getirerek başka işaretleri kullanamamalarıdır; zira bir makinenin birtakım sözler ve hatta organlarında bazı değişmeler meydana getirecek bedensel hareketlere göre bazı sözler söyleyebilecek, ve örneğin bir tarafına dokunulursa ne istediklerini sorarak, diğer bir tarafına dokunulunca rahatsız edildiği yolunda bağıracak ve bu gibi başka şeyler yapacak şekilde imal edilmesine imkân düşünülebilse de, bunları en budala insanların bile muktedir olacakları gibi, huzurunda söylenecek her şeyin anlamına cevap verecek çeşitli şekillerde oluşturup düzene sokmaya kadar bir makinenin yapabilmesine ihtimal yoktur. İkinci vasıta şudur: Bu makineler birtakım şeyleri bizim kadar, belki de bizden daha iyi yapsalar bile, diğer birtakım şeyleri yapmaktan her halde aciz kalırlar. Ve bu suretle, bilerek değil, aksine sadece organlarının durumlarından dolayı bu yolda harekette bulundukları anlaşılır: Çünkü akıl her tür durumda kullanılabilen genel bir alet olduğu halde, bu organlar her özel eylem için bir özel duruma sahip olmaya muhtaç bulunduklarından, hayatın her halinde aklımızın bizi hareket ettirdiği gibi hareket edebilmek için onlarda o çeşitli durumlardan yeterli miktarda bulunması fiilen imkânsızdır. İşte yine bu iki vasıtayla insan ile hayvanlar arasındaki fark anlaşılabilir; zira şurası pek dikkat çekicidir ki, deliler bile müstesna olmamak üzere

meramlarını ifade için birkaç sözü bir yere getirerek, konuşma oluşturmaya muktedir olamayacak kadar ahmak insan bulunmaz; [97] hâlbuki ne kadar mükemmel ve ne kadar iyi doğmuş olursa olsun, buna kadir olacak başka hiçbir hayvan yoktur; ve bu da hayvanların konuşmaya özel organlara sahip olmamalarından kaynaklanmaz, çünkü görülüyor ki, saksağan ve papağanlar bizim gibi sözler söyleyebildikleri halde, yine bizim gibi yani ne söylediklerini anlayarak konuşamazlar. Hâlbuki sağır ve dilsiz doğan insanlar, konuşmak için başkalarına hizmet eden organlardan, hayvanlar kadar, belki daha ziyade mahrum oldukları halde, kendileriyle birlikte bulunup dillerini öğrenmiş olanlara meramlarını ifade edecek surette birtakım işaretler icat edegelmektedirler; ve bu durum hayvanların yalnız insanlardan az akla sahip olduklarına değil, tersine hiç sahip olmadıklarına delâlet eder: Zira görülüyor ki, konuşabilmek için pek az akıl yeterlidir, özellikle ki aynı türden olan hayvanlar arasında insanlar arasındaki gibi eşitsizlik görüldüğü ve bazıları bazılarından ziyade eğitilmeye yatkın oldukları halde de, kendi türlerinin en mükemmellerinden olan bir maymun veya papağanın, eğer ruhları bizim ruhumuzdan büsbütün başka bir mahiyette olmasaydı, konuşma hususunda en ahmak ve hiç olmazsa sersem bir çocuğa rekabet edememesine inanılamazdı. Ve konuşmayı, tutkulara delâlet ederek hayvanlar kadar makineler tarafından da taklit edilebilen doğal hareketlerle karıştırmamalı; ne de bazı eskiler gibi, her ne kadar biz hayvanların dillerini anlamamakta isek de, onların konuştukları zannında bulunmamalıdır: Çünkü bu doğru olsaydı, kendilerinde bizimkilere benzer birçok organları bulunduğu için, hemcinslerine olduğu gibi bize de meram anlatmaya muktedir olabilirlerdi. Şurası da çok ibret vericidir ki, davranış [98] ve hareketlerinin bazılarında bizden ziyade sanat gösteren birçok hayvanlar olmakla beraber, yine bunların başka davranış ve hareketlerinde hiç de sanat gösteremedikleri görülür; şu suretle ki, bizden iyi yaptıkları şeyler kendilerinin akla sahip olduklarına delil olamaz, çünkü o halde bizden ziyade akla sahip olarak her şeyi bizden iyi yapmaları la-

zım gelirdi; belki bu durum onların hiç akla sahip olmadıklarını ve ancak birtakım çark ve yaylardan oluşmuş bir saatin bizim bütün ihtimamımıza rağmen saatleri bizden iyi sayabildiği ve vakitleri bizden iyi ölçebildiğinin görülmesinde olduğu gibi, doğanın onlara vermiş olduğu organların durumlarına göre hareket ettiklerini ispat eder.[121] [99]

---

121 Hayvanların otomat olması varsayımı, Descartes'ın daha önce ortaya koyduğu metafizik ve fizik öncüllerin bir sonucu, fakat zayıf bir sonucudur: Zira Descartes dünyada birbirine zıt sadece iki şeyin varlığına inanır. Onlar da uzam yahut mekan ve düşüncedir. Bir şey ki düşünce değildir, sırf uzamdan ibarettir. Lakin bu ilke kabul olunmakla beraber, yine hayvanların otomat olması lazım gelmez. Hayvanların insana en yakın olan yüksek türlerinde varlığı bugün bilimsel olarak genellikle ispatlanmış olan şeyler şunlardır:

Birincisi, duygu: Hayvanlarda tutkular, yönelimler, istekler ve arzular vardır, fakat ahlâk duygusu yoktur.

İkincisi, zekâ: Hayvanlarda anlayış, hafıza ve hazır olanı hayal gücü vardır, biçim ve sembolleri bir araya getirip birleştirirler. Fakat soyutlama ve genelleme özelliği olmadığından, soyut genel kavramlar edinemezler ve bu yüzden kıyas ve düşünme yetilerine de sahip değildirler. Aralarında bazı işaretler kullanan ve kelimeler söylemesini öğrenebilenler bulunmakla beraber, yine konuşma denilen şey yoktur.

Üçüncüsü, hareket: Hayvanlar yüksek derecede içgüdüye sahiptirler. Birtakım âdetler kazanmaya yatkındırlar ki, bu âdetler bazı türlerde kalıtımla [99] intikâl eder. Kendiliğinden hareket etme özelliğine, yani iradesiz ve bu yüzden manevi sorumluluğu olmayan bir ruhsal kuvvete sahiptirler.

Hayvanların yüksek türleri bizim çoğu organlarımıza, yani göz, kulak, sinir, beyin, kalbe sahip olduklarından, bu organların bizde meydana getirdiği eserlerin ve hareketlerin hayvanlarda da, isterse eksik bir şekilde olsun, ortaya çıkması kıyas yoluyla gerekir.

Kısacası hayvanların, yaptıkları bütün hareket ve işleri eylem alanına getirmeye yeterli ve insanlarınkinden sadece derece itibarıyla farklı duygu ve anlayışa sahip olduklarından şüphe edilemez. [100]

Bundan sonra akıllı ya da konuşan ruhu açıklamış ve bunun, diğer bahsettiğim şeyler gibi, maddenin kudretinden asla çıkarılamayacağını, fakat ayrıca yaratılması lazım geldiğini; ve nasıl bunun, hiç olmazsa organları harekete geçirmek için, bir deniz kılavuzunun gemisinde olduğu gibi, insanın vücudunda iskân ve ikâme edilmiş olması yeterli gelmeyerek, belki bundan başka, bizimkilere benzeyen duygu ve isteklere sahip gerçek bir insan vücuda getirmek için insan bedeni ile daha sıkı birleşmiş olması gerektiğini göstermiştim. Bundan başka, pek önemli olması nedeniyle, burada ruh, yani nefs konusunu biraz ayrıntılı açıkladım. Zira yukarıda düşüncelerini yeterli derecede reddeyledim zannında bulunduğum, Allah'ı inkâr edenlerin hatasından sonra, hayvanların ruhlarının bizim ruhlarımızın türünden ve doğasından olduğunu ve bu yüzden bu hayattan sonra, sinek ve karıncalar gibi, bizim için de ne korkacak, ne de ümit edecek bir şey olmadığını tasavvur etmek gibi, zayıf akılları faziletin doğru yolundan ayıracak bir hata yoktur; hâlbuki bunlar arasında ne kadar fark olduğu bilinecek olur ise, bizim ruhumuzun bedenimizden tamamen **[100]** bağımsız bir doğaya sahip olduğunu ve bu yüzden onunla beraber ölmeye maruz olmadığını ispat eden deliller daha iyi anlaşılır ve bundan sonra da o ruhu yok edecek başka nedenler görülmediğinden, ebedi olduğuna hükmetmeye doğal olarak sevk olunulur.[122] **[101]**

122 Ruhun ölümsüzlüğünü ispatlama yolunda ortaya konulan bu ahlâkî değerlendirmeler pek güzel ve yerinde olabilir; fakat somut bir şey ispat etmez. **[101]**

ALTINCI BÖLÜM
Doğanın Araştırılmasında Daha İleri Gitmek İçin Lazım Gelen Şeyler

Bütün bu konuları içeren kitabı[123] tamamlamaya bundan üç yıl önce[124] muvaffak olarak, bir matbaacının eline teslim etmek için tekrar gözden geçirmeye başlamaktaydım ki, kendilerine hürmetim olan ve davranışlarım üzerinde hüküm ve etkileri, kendi aklımın düşüncelerim üzerine olanından pek az bulunmayan bazı zâtın bundan kısa bir zaman önce diğer biri[125] tarafından yayımlanan bir fizik görüşünü,[126] ki kendim onu kabul edenlerdenim demek istemem,[127] reddettiklerini[128] haber aldım; onda ise ithamından önce, ne dine, ne de devlete zararı bence düşünülebilecek ve bundan dolayı aklım yattığı halde onu yazmaktan beni alıkoyacak hiçbir şey göremediğim için, bu durum beni, gayet kesin delillerine erişmediğim hiçbir yeni görüşü kabul etmemek ve kimsenin menfaatine aykırı olabileni kağıt üzerine koymamak hakkındaki sürekli ve büyük titizliğime rağmen, kendiminkiler arasında [102] hataya düştüğüm bir şey bulunmasından beni kaygı ve korkuya sevk etti. Bu ise, onları yayınlamak hakkındaki kararımı değiştirmeye beni mecbur etmeye yeterliydi. Zira bu kararı başlangıçta almaya beni sevk eden nedenler pek güçlü olmakla beraber, kitap yazmak sanatından beni daima nefret ettiren eğilimim ve arzum onu yayınlamaktan af dilemek için derhal başka yeterli nedenleri buldurdu. Ve her iki yöne ait olan bu nedenler öyle şeylerdir ki, onları söylemekte benim olduğu kadar, belki bilmekte de halkın menfaati vardır.

---

123 *Dünya Kitabı.*

124 1634 yılında.

125 Galileo.

126 Dünyanın güneş etrafında dönmesi.

127 Edenlerden idi. Descartes, kilise tarafından itham olunmaktan çok korkardı.

128 Galileo'nin 1633 yılında engizisyon tarafından ithamı. [102]

Ben kendi zihnimden gelen şeylere hiçbir zaman çokluk önem vermedim ve kullandığım metottan teorik bilimlere dair bazı güçlükler hakkında içimi rahatlatmaktan ve yahut bana bildirdiği deliller üzerine tavırlarımı ve ahlâkımı düzenlemeye çalışmaktan başka semere toplamadıkça, bu konuda bir şey yazmaya kendimi asla mecbur saymadım. Çünkü tavırlar ve ahlâk hususunda, herkes kendi aklınca o kadar tasavvurlara koyulmaktadır ki, eğer Allah'ın ümmetleri üzerine hükümran kıldığı yahut peygamber olacak kadar üstünlükle şereflendirdiği zâtlardan gayrısına bu hususta hükümleri değiştirmeye izin olsaydı, ne kadar kafa varsa, o kadar da reformcu görülebilirdi; ve benim görüşlerim kendi hoşuma gitmekle beraber, başkalarının da belki daha ziyade kendi hoşlarına giden görüşleri olduğu inancında bulundum. Fakat fizik hakkında bazı genel bilgiler edindiğimi ve bunları birçok özel güçlüklerde denemeye başlayarak insanı nerelere kadar sevk edebileceklerinin, şimdiye kadar kullanılan ilkelerden ne kadar farklı şey olduklarının farkına vardıktan sonra, bütün insanların genel menfaatine elimizden geldiği kadar hizmete bizi mecbur eden yasaya karşı büyük bir suç işlemeksizin, [103] onları gizli tutamayacağıma inandım: Çünkü yaşamı sürdürmek için çok faydalı bilgiler elde etmek ve okullarda okutulan şu teorik felsefe yerine bir pratik felsefe bularak, vasıtasıyla ateşin, suyun, havanın, yıldızların, göklerin ve bizi kuşatan diğer bütün cisimlerin kuvvet ve fiillerini sanatkarlarımızın çeşitli sanatlarını bildiğimiz kadar açık bilip, yaradıkları bütün işlerde öylece kullanabilmenin ve bununla kendimizi doğanın hâkim ve sahipleri kılmanın[129] mümkün olduğunu onlar bana gösterdi. Bu

129 Descartes, böylece yeni felsefenin gerçek mahiyetini tayin eder ve gösterir. Doğal bilimlerin sanatlara uygulanmasından ortaya çıkması zorunlu olan harikaları, bundan daha güzel bir dille önceden keşfedip haber vermek mümkün olmazdı.

"Bilimle insan gücü her noktada birbirine bağlıdırlar ve bir gayeye yöneliktirler. Etken hakkındaki bilgisizliğimizdir ki, bizi sonuçtan mahrum eder; zira doğayı yenmek, ancak ona boyun eğmekle olur." (Bacon). [104]

ise yalnız yeryüzünün nimetleriyle bütün faydalarından ve kolaylık nedenlerinden zahmetsizce istifadeye hizmet eden bin türlü sanatkârca icadın meydana gelmesi için arzu edilmez, belki başlıca birinci nimet ve dünyanın öteki nimetlerinin esası olan sağlığın muhafazası için de arzu edilir; zira zihin bile doğaya, mizaca ve vücut organlarının şartlarına o kadar bağlıdır ki, eğer insanları genellikle şimdiye kadar olduklarının ötesinde akıllı ve becerikli kılacak bir çare bulunması mümkünse, zannederim ki bunu tıpta aramalıdır. Şurası doğrudur ki, bugün kullanılan tıp, faydası dikkate değer pek az şey içerir; fakat onu asla hor görmek niyetinde olmamakla beraber, bana göre şurası kesindir ki, onda bilinen şeylerin, daha bilinmesi gereken şeylere oranla hiç hükmünde olduğunu, ve eğer gerek [104] bedensel gerekse ruhsal birçok hastalıkların ve hatta belki de yaşlılığın güçsüzlüğünün nedenleri ve doğa tarafından bize bahşedilmiş olan ilaçların hepsi yeteri derecede bilinmiş olsa, bu gibi illet ve hastalıklardan kurtulunabileceğini itiraf etmeyen hiçbir kimse ve hatta hiçbir hekim yoktur. Ben ise, bütün ömrümü bu kadar lazım bir bilimin araştırılmasına harcamak niyetinde olduğumdan ve takip edilirse hayatın kısalığı veya deneyim yetersizliği engel olmadığı takdirde bu amaca mutlaka ulaşılması gerekir gibi gördüğüm bir yola tesadüf ettiğimden, bu iki engele karşı ne bulabilmişsem onu sadık bir şekilde tebliğden ve sonrakiler öncekilerin bıraktıkları yerden başlayarak ve böylece birçoklarının ömürleri ve çalışmaları birbirine katılarak, hepimizin birden, her ferdin başlı başına katedebileceği mesafenin pek çok ilerisine gitmemiz için, yapılması lazım gelecek deneylere zeki kimseleri, her birini kendi meyil ve iktidarına göre ortaklığa ve öğrenecekleri şeyleri aynı şekilde halka yayarak daha ilerlemeye gayret göstermeye çağırmaktan daha iyi bir kurtuluş olmadığına hükmetmekteydim.[130]

Ve hatta deneyler hususunda şurasına dikkat eylemekteydim ki, bu deneylere bilgideki gelişim oranında daha fazla

130 "Şu suretle ki, bütün asırlarca gelen insanların hepsi, daima bâkî ve sürekli öğrenen tek bir kişi gibi olabilir." (Pascal). [105]

ihtiyaç vardır. Zira başlangıçta kendiliğinden duyularımıza gelerek ne kadar az düşünsek, yine bizce bilinmemesi imkânsız olanları kullanmak, en nadir ve naziklerini aramaktan iyidir: Bunun da nedeni şudur ki, bu gayet nazik olanlar, eğer basit ve adilerinin nedenleri henüz bilinmeyecek olur ise, insanı **[105]** hataya sevk ederler; ve bunların tâbi oldukları durum ve şartlar hemen daima o kadar özel ve ufak şeylerdir ki, bunları gözden kaçırmamak pek güçtür. Fakat benim bu konuda kullandığım sıra şu idi: Öncelikle dünyada mevcut olan veya olması mümkün bulunan bütün şeylerin genel olarak ilkelerini, yani ilk neden ve etkenlerini bulmaya çalıştım. Bunun için ne dünyayı yaratan Allah'tan gayrı bir şeyi göz önüne aldım, ne de onları ruhlarımızda doğal olarak mevcut bazı hakikat esaslarından başka bir şeyden çıkardım. Sonra bu neden ve etkenlerden çıkarılabilen ilk ve en basit sonuçların neler olduğunu araştırdım; zannedersem bu suretle gökleri, yıldızları, yeryüzünü ve hatta yeryüzünde suyu, havayı, ateşi, madenleri ve hepsinden ziyade bayağı ve basit ve dolayısıyla öğrenilmesi kolay başka bazı şeyleri buldum. Sonra daha ayrıntıya inmek istediğimde, bana bunlardan o kadar çeşitli şeyler kendilerini sundu ki, ne dünya üzerinde varolan şeylerin şekil ve türlerini, Allah dileseydi orada bulunabilecek olan diğer sonsuz sayıdakilerinden ayırt etmenin, ne de bundan dolayı etkenleri anlamak için sonuçları araç kabul etmenin ve birçok tikel deneyler yapılmadıkça onları işlerimizde kullanmanın insan zihni için mümkün olmadığı inancında bulundum.[131] Bundan sonra, duyularıma zaman zaman etki eden bütün şeyler üzerine düşündüğümde, şurasını açıklamaya cüret ederim ki, bu şeyler arasında **[106]** hiçbirine tesadüf etmedim ki, onu bulmuş olduğum ilkelerle kolayca açıklamış olayım: Fakat şurasını da itiraf etmeliyim ki, doğanın gücü o kadar geniş ve ilkeleri o kadar

131 Böylece doğanın etraflıca araştırılmasında, deney öncesi ilkelerden (*a priori*) hareket ederek, bunlardan mümkün sonuçları çıkartmalıdır. Fakat çok geçmeden bir an gelir ki, deneye başvurma zorunluluğu ortaya çıkar. **[106]**

basit ve geneldir ki, artık hemen hiçbir tikel sonuca tesadüf etmedim ki, başlangıçta o ilkelerden birçok çeşitli tarzlarla çıkarılabildiğinin farkına varmayayım; tesadüf ettiğim en büyük olağan güçlük, o sonucun o tarzlardan hangisinde o ilkeye bağlı olduğunu bulmaktır; zira buna yeniden şu gibi deneyler yapılmasından başka çare bulamam ki, bunlar, o tarzlardan birinde yorumlandığı halde nasıl ortaya çıkıyorsa, diğerinde yorumlandığında öyle ortaya çıkmayarak, hangi surette yorumlanmak gerektiği bundan tezahür eylesin.[132] Bundan başka, şimdi şu haldeyim ki, zannedersem bu işe yarayabilecek deneylerin çoğunu yapmaya nasıl bir hünerle girişmek lazım geleceğini iyice fark etmekteyim. Fakat şurasını da görüyorum ki, bunlar o kadar çok ve o türlü şeylerdir ki, hepsini yapmaya benim ne vaktim, ne de şimdikinden bin kat fazla da olsa iradem yeter: Şu suretle ki, şimdiden sonra onlardan yapılmasına muvaffak olacağım miktar nispetinde doğayı öğrenmekte ilerlemiş olacağım. Bunu da yaznuş olduğum kitapta bildirmek ve bundan halkın elde edeceği faydayı o kadar açık göstermek niyetindeydim ki, genellikle insanlara iyilik etmeyi isteyen, yani ne riya ne de yalnız laf ile değil, gerçekten ve fiilen faziletli olan herkesi gerek şimdiye kadar yaptıklarını bana bildirmeye, gerek yapılacakların araştırılmasında yardıma davet etmiş ve zorlamış olayım. [107]

Fakat o zamandan sonra ortaya çıkan diğer nedenler bana düşüncelerimi değiştirtti ve beni şuna ikna etti ki, bazı mertebe öneme sahip olduklarına hükmedeceğim her şeyi, hakikatlerini keşfettikçe, yazmaya kesinlikle devam etmeliyim; ve mademki bir çokları tarafından görülmesi zorunlu olduğu zannolunan şeye, sırf kendi nefsi için yapılan şeyden ziyade özen gösterileceğinde şüphe yoktur, mademki çoğunlukla tasavvur etmeye başladığım zaman bana doğru gibi görünen şeyler, kağıt üzerine koymak istediğim vakit yanlış görünür, hem iyi incelenmeleri için mümkün mertebe fazla imkânlara sahip ol-

132 Varsayımların fizikte ve genel olarak doğa bilimlerindeki faydasını çok açık ve doğru bir şekilde gösteren bir paragraf. [107]

mak, hem de elimden geldiği takdirde genelin istifadesi uğrunda hiçbir fırsatı kaybetmemek için ve eserlerimin bir değeri olursa ölümümden sonra elde edeceklerin gerektiği gibi kullanabilmesi için onlara güya bastırmak istiyormuşum gibi özen göstermeliyim; fakat ne ihtimal ki hedef olacakları eleştiri ve tartışmaların, ne de hatta bana kazandırabilecekleri nam ve şöhretin, bilgi elde etmek için harcamayı tasarladığım zamanı kaybetmeme hiçbir vesile vermemesi için, onların, yaşadığım müddetçe yayımlanmalarına asla izin vermemeliyim. Zira herkesin gücü kadar başkalarına iyilik etmeye zorunluluğu kesin olmakla ve hiç kimseye faydası olmamak hiçbir değeri olmamaya eşit bulunmakla beraber, şurası da doğrudur ki, bizim gayretli çalışmalarımızın şimdiki zamandan ilerisine uzanması lazımdır ve torunlarımıza daha fazla faydalı şeyler vücuda getirmek maksadıyla evvelce hayattakilere ihtimal ki bazı menfaatleri olacak şeylerden vazgeçmek hayırlıdır. Gerçekten de, şimdiye kadar öğrendiğim şeylerin, bilmediğim ve öğrenebilmekten ümidimi kesmediğim [108] şeylere oranla hemen hiç hükmünde olduğunun bilinmesini isterim: Zira bilimlerde yavaş yavaş hakikati kazananların hali, zengin olmaya başlayıp da büyük büyük alışverişlerde bulunmaları kendilerine, başlangıçta fakir iken daha çok küçüklerinde bulunmalarından kolay gelen adamların haline benzer. Ve yahut onlar şu komutanlara benzetilebilirler ki, güçleri zaferleri oranında artar ve bir savaşı kazandıktan sonra şehirler ve memleketler ele geçirmekte göstereceklerinden daha fazla bir muharebeyi kaybettikten sonra tutunabilmek için idare göstermeye muhtaçtırlar; zira hakikatin bilgisine ulaşmamıza engel olacak güçlük ve yanlışları yenmeye çalışmak gerçekten savaşmak ve biraz genel ve önemli bir konu hakkında yanlış bir düşünce edinmek o savaşı kaybetmek demektir; bundan sonra, eski duruma dönmek için güvenilir birtakım ilkeler elde edildikten sonra büyük ilerlemelerde bulunmak için lazım olandan daha fazla ustalığa gerek vardır. Bana gelince, eğer şimdiye kadar bazı bilimsel hakikatler bulmuş isem (ümit ederim ki bu kitabın içeriği bazı hakikatler bulduğuma hükmettirir) diyebilirim ki, bunlar

yenmeye muvaffak olduğum ve zaferleri tarafımda kalmış savaşlar olarak gördüğüm beş altı başlıca güçlüğün sonuçlarından ve onlara bağlı güçlüklerden başka bir şey değildirler: Hatta şunu da demekten çekinmem ki, tasavvurlarımı tamamen gerçekleştirmek için daha öyle iki üç savaştan ziyade kazanmaya ihtiyacım olmadığını zannetmekteyim; doğanın olağan seyri açısından ise buna yeterli vaktim olmayacak kadar yaşım ilerlememiştir. Fakat geri kalan zamanımı iyi kullanabilmekte ne kadar ümidim var ise, onu iyi idare etmeye de o kadar mecburiyetim bulunduğu inancındayım; hâlbuki eğer fiziğimin temellerini yayınlayacak olursam, elbette vaktimi kaybetmek [109] için kendime birçok nedenler hazırlamış olurum. Zira bunların hemen hepsi, inanılıp kabul edilmeleri için yalnız bir işitilmeleri yetecek kadar açık olmakla ve içlerinde ispat edemediğim hiçbiri bulunmamakla beraber, diğer insanların çeşitli görüşlerinin hepsine uymaları imkânsız olduğundan, davet edecekleri itirazlarla çoğunlukla zamanımı kaybedeceğimi tahmin eylemekteyim.

Bu itirazlar hem bana kendi hatalarımı göstermek, hem de bende iyi bir şey bulunduğu halde diğerlerince bu vasıta ile daha kolay anlaşılmak ve birçok insan tek bir insandan daha iyi görebileceğinden, o şeylerden şimdiden istifadeye başlanarak kendi icatlarıyla bana da yardım edilmesi için faydalıdır denebilir. Fakat kendimin hataya son derece yatkın olduğumu bilmek ve zihnime gelen ilk düşüncelere hemen hiç bir vakit güvenmemekle beraber, bana yapılabilen itirazlar hakkındaki deneyimim bunlardan bir çeşit fayda beklememe engel oluyor: Zira bundan önce gerek dost bildiğim insanların, gerek hakkımda kayıtsız olduklarını zanneylediğim diğer bazılarının, gerekse kötülük ve kıskançlıklarıyla dostlarıma muhabbetlerinin görmezden geldireceği şeyleri keşfe kendilerini yeteri derecede hırslandıracağını bildiğim diğer bir takımının muhakemelerini çoğunlukla denediğimde, önceden hiç tahmin etmediğim bir itirazda bulunmaları ancak nadiren vaki olmuştur, meğerse konunun büsbütün dışında ola: Şu suretle ki, görüşlerimin hemen hiçbir eleştirmenine tesadüf etmedim ki, ba-

na kendimden az sert yahut az insaflı görünmemiş olsun. Ve hiçbir vakitte de görmedim ki, okullarda yapılan tartışmalarla önceden bilinmeyen hiçbir hakikat keşfolunabilsin. Zira [110] herkes hasmına galip gelmeye uğraştığı sırada, her biri diğerinin ileri sürdüğü delilleri tartmaktan ziyade, zanlardan ibaret şeyleri kabul ettirmeye çalışır: Uzun müddet iyi avukatlık yapmış olanların ise, bundan dolayı iyi yargıç olmaları gerekmez.

Düşüncelerimin yayılmasından başkalarınca edilebilecek istifadeye gelince, bu da pek büyük olmaz; özellikle ki, ben düşüncelerimi henüz istifade mevkiine sunulabilmeleri için daha birçok şeyin eklenmesine muhtaç olmayacak kadar ileri götürmedim. Ve buna muktedir biri varsa, onun da herkesten çok ben olduğumu gururlanmaksızın söyleyebilirim zannındayım: Bu da, dünyada benden nispet kabul etmeyecek derecede daha akıllı birçok insanların olamamasından değil, belki bir şeyin, bizzat icat edildiği vakitteki kadar başkasından öğrenildiği zaman iyi idrak ve tasarruf edilememesinden dolayıdır. Bu ise, işbu konuda o kadar doğrudur ki, çoğunlukla tarafımdan düşüncelerim pek akıllı kimselere açıklandığı ve onlarda ben söylerken pekâlâ anlar göründükleri halde, sonra dediklerimi tekrar ettiklerinde, onları hemen daima artık benimdir diyemeyeceğim surette değiştirdiklerini gördüm. Bu münasebetle torunlarımıza, ben kendim yayımlamamış olduğum halde, benden diye rivayet olunan şeylere asla inanmamalarını burada rica ederim; bu nedenle kitaplarına sahip olmadığımız eski filozoflara isnat edilen garip görüşler asla şaşırmamı gerektirmez; bunlar zamanlarının en akıllı adamları oldukları için, düşüncelerinin fazlasıyla mantıksız olmasındansa, bize fena nakledilmiş olmasına hükmeylerim. Nitekim görülüyor ki, takipçilerinden hiçbirinin onları aştığı hemen asla vaki olmamıştır; [111] ve şundan eminim ki, bugün Aristoteles'e tâbi olanların en gayretlileri, eğer doğa hakkında onun kadar bilgiye sahip olsalar kendilerini bahtiyar sayarlar, isterse bu suret hiçbir vakit ondan fazlasına sahip olmamak şartıyla olsun. Bunlar, sarmaşığa benzerler, ki kendilerini tutan ağaç-

lardan yükseğe asla meyletmez, hatta çoğu kez onların tepelerine kadar çıktıktan sonra tekrar aşağı iner: Çünkü zannedersem onlar da inerler, yani öğrenmekten feragat ettikleri haldekinden daha az bilgili olurlar; zira bunlar yazarında anlaşılacak tarzda ileri sürülmüş şeyleri bilmekle yetinmeyerek, yazarın hiç bahsetmemiş, belki hatırından bile geçirmemiş olduğu birçok güçlüklerin çözümlerini de onda bulmak isterler. Bununla beraber, bunların felsefe yapma tarzları gayet basit bir zihne sahip olanların işlerine pek gelir: Zira kullandıkları ayrımların ve ilkelerin kapalılığı sayesinde her şeyden güya bilirmiş gibi cesurca bahsedebilirler ve görüşlerini kılı kırk yararcasına araştıranlara ve becerikli olanlara karşı savunabilirler ve kendilerini asla ikna mümkün olmaz; bu hususta bunlar zannedersem şu köre benzerler ki, gören bir kişiyle ondan aşağı kalmaksızın dövüşmek için onu çok karanlık bir mahzene çekmiş ola: Ve diyebilirim ki, bunların benim kullandığım felsefe ilkelerini yayımlamaktan çekinmemde menfaatleri vardır; zira mademki bu ilkeler pek sade ve pek apaçık şeylerdir, eğer onları yayınlayacak olursam, güya dövüşmek için indikleri mahzene bir iki pencere açarak içeriye ışığı sokmuş olacağım. Fakat en akıllılarının bile o ilkeleri bilmeyi arzu ettikleri yoktur: Çünkü her şeyden bahsedebilmek ve bilgin şöhretini kazanmak isterlerse, buna, yalnız bazı konularda [112] yavaş yavaş keşfolunan ve başka konulardan bahsedildiğinde kendilerince bilinmediğini açıktan açığa itirafa zorlayan hakikati araştırmaktansa, her konuda büyük bir güçlüğe düşülmeksizin bulunabilen zanlarla yetinerek, daha kolaylıkla muvaffak olurlar. Yok eğer birazcık hakikat öğrenmeyi hiçbir şeyin cahili değilmiş gibi görünmek gururuna tercih ederler -ki bu suret elbette en tercih edilenidir- ve benimkine benzer bir tasavvurda bulunmak isterlerse, bunun için benim kendilerine şimdiye kadar bu noktada söylediğimden daha fazla bir şey söylememe ihtiyaçları yoktur. Zira eğer benim ulaştığım dereceyi aşmaya muktedir iseler, benim bulmuş olduğumu zannettiğim şeylerin hepsini kendiliklerinden bulmaya en güzel şekilde kadir olurlar: Özellikle ki, her şeyi ancak sırasıyla incelediğimden, keşfe

muhtaç olarak bence bâkî kalan şeyler, şimdiye kadar tesadüf ettiğim şeylerden aslında elbette daha güç ve daha gizlidir ve bunları kendileri bulmayıp da benden öğrenecek olurlarsa daha az hoşlanırlar. Bundan başka, önce kolay şeyleri aramakla ve yavaş yavaş daha güç olanlara geçmekle kazanacakları yetenek, benim kendilerine vereceğim bütün talimatlardan daha fazla işlerine yarar. Kendim için ise şuna inanıyorum ki, eğer gençliğimden beri özünü araştırmak istediğim hakikatlerin tamamını bana vaktiyle öğretmiş olsalardı da, kendim onları öğrenmek için hiç zahmet çekmemiş olsaydım, belki onlardan başka hiçbir hakikate asla ulaşamaz ve hiç olmazsa araştırmaya çalıştıkça daima yeni hakikatler bulmak hakkında sahip olduğumu zannettiğim alışkanlığı asla kazanamazdım. Kısacası, eğer dünyada bir eser var ise, ki başlayan kişiden başkası tarafından iyi sonuçlandırılamaz, o da benim çalıştığım eserdir. **[113]**

Şurası doğrudur ki, bana yarayacak deneylerin hepsini yalnız bir adam yapmaya kifâyet etmez. Fakat başka elleri de faydalı surette kullanamaz, meğer ki birtakım sanat erbabı ya da ücretle tutulabilecek kişiler olsun ki, onlara çok etkili bir vasıta olan kazanç ümidi istediğini layıkıyla yaptırabilsin. Zira merakla veya öğrenmek arzusuyla kendisine yardım edebilmeleri muhtemel heveslilere gelince, bunların hem alelade vaatleri yaptıklarının üzerindedir, yani hiçbiri hiçbir vakit muvaffakiyet göstermeyerek birçok güzel güzel tekliflerde bulunmaktan başka bir şey yapmazlar, hem de mutlaka bazı güçlükleri çözerek ya da hiç olmazsa anlamsız bir takım tören ve sohbetler yaparak ücret kazanmak isterler ki, böylelikle boş yere vakit kaybetmiş olur. Diğerleri tarafından daha önce yapılmış olan deneylere gelince, onlar bunları kendisine tebliğe rıza gösterseler bile -ki sır sayanlar asla göstermezler- çoğu o kadar gereksiz ve anlamsız şeylerden oluşmuş bulunur ki, onların hakikatini meydana çıkarmak kendisi için pek güç olur; bundan başka onları icra edenler kendi ilkelerine uygun göstermeye çalıştıkları için, hemen hepsini o kadar kötü ve o kadar yanlış açıklanmış bulur ki, şayet içlerinden işine yaraya-

cakları bulunsa bile seçilmeleri için harcanacak zamana değmez. Şu suretle ki, eğer dünyada en büyük ve halka en yararlı şeyleri araştırabileceği kabul edilen bir kimse bulunup da, diğer insanlar da ona tasavvurlarını gerçekleştirmek için her şekilde yardım etmeye çalışmak isteseler, kendisi için gereken deneylerin masrafını karşılamaktan ve bir de boş zamanının birilerinin taciziyle gasp edilmesini önlemekten başka bir şey [114] yapabileceklerini zannetmem. Fakat hiçbir olağanüstü şey vaat etmek isteyecek kadar kendimi bir şey zannetmedikten ve tasavvurlarıma halkın pek rağbet göstermesi gerektiğini hayal edecek kadar gururlu düşüncelerle dolu olmadıktan başka, layık olmadığım zannedilebilecek hiçbir lütfu da her kimden olursa olsun kabul edecek kadar alçak bir ruha sahip değilim.

İşte bundan üç yıl önce bu düşünceler bir yere gelerek, elimde bulunan kitabı yayımlamaya razı olmamama ve hatta o kadar genel olacak veya kendisinden fiziğimin temelleri anlaşılabilecek diğer hiçbir kitabın da yayımlanmamasına karar vermeme neden oldu. Fakat sonra diğer iki neden ortaya çıkarak beni buraya bazı cüz'î örnekler koymaya ve yaptıklarımdan ve tasavvurlarımdan halka bazı açıklamalarda bulunmaya zorladı. Bu nedenlerden birincisi şudur ki, eğer bunu yapmayacak olursam bazı eserleri bastırmak niyetinde olduğumdan bilgileri bulunan birçokları beni ondan alıkoyan nedenleri gerçektekinden ziyade benim aleyhimde varsayabileceklerdir. Zira şöhreti ifrat ile sevmemekle ve hatta, eğer demeye cesaret edebilirsem, her şeye tercih ettiğim huzura aykırı bulduğum için ona husumetim olmakla beraber, gerek ruhuma zarar etmek hakkındaki zannıma, gerek aradığım tam zihin huzuruna yine aykırı türlü endişeler verebilmesi ihtimaline dayanarak, ne yaptıklarımı ağır suçlarmış gibi gizlemeye çalıştım, ne de tanınmamak için fazla önlemler aldım. Ve daima böylece tanınmak ve tanınmamak ihtimamları arasında kayıtsız kalmakla beraber, bir tür şöhret kazanmama engel olamadığımdan, hiç [115] olmazsa kötü şöhret kazanmaktan kendimi korumak için elimden geleni yapmam gerektiği inancında bulundum.

Beni bu kitabı[133] yazmak zorunda bırakan diğer neden ise, yapılmasına ihtiyacım olan ve halkın benim menfaatlerime ziyadesiyle katılmalarını ümit edecek kadar gururlanmamakla beraber, başkalarının yardımı olmaksızın yapmam mümkün olmayan birçok deneyden dolayı kendi öğrenimim hakkındaki tasavvurumun günden güne gecikmeye uğradığını gördüğümden, bu suretle hem nefsime karşı kusurda bulunmak, hem de benden sonra geleceklere bir gün, eğer tasavvurlarıma ne hususta ortaklık edebileceklerinin kendilerine anlatılmasını pek ziyade ihmal etmemiş olsaydım, kendilerine daha hayırlı birçok şeyler bırakabilmiş olacağım hakkında serzenişlerde bulunmalarına vesile vermek istememekliğimdir.

Ve düşündüm ki, ne birçok tartışmalara neden olmaksızın, ne de ilkelerimden istediğimden ziyadesini ilana beni mecbur etmeksizin, bilimlerde neye muktedir olup olmadığımı yeterince açık olarak göstermekten geri kalmayacak bazı konuları seçmek bence kolaydır. Bunda muvaffak oldum mu, olmadım mı bilemem; ve eserlerimden bizzat bahsederek kimsenin hükmünü belirlemek istemem: Fakat onların incelenmesini çok arzu ederim ve buna mümkün mertebe fazla vesile vermek için, onlar hakkında itirazları olacakların, bunları kitapçıma göndermek zahmetinde bulunmalarını temenni ederim ki, onları bu vasıta ile aldığım sırada, cevaplarımı da eklemeye gayret edeyim ve bu suretle okurlar her ikisini birlikte görerek durumun hakikatini daha kolaylıkla muhakeme etsinler. Zira ben onlara asla uzun uzadıya cevaplar vermeyi **[116]** vaat etmem, ancak yanlışlarımı gördüğüm halde açıktan açığa itiraf eder, görmediğim takdirde ilelebed bir meseleden diğerine düşmemek için, hiçbir yeni konudan ek olarak bahsetmeksizin, sadece yazmış olduğum şeylerin savunulması için gerektiğine inandığım açıklamaları vermekle yetinirim.

Eğer *Dioptrik* ve *Meteorlar*'ın başlangıcında bahsettiğim şeylerin bazıları, varsayımlar diye isimlendirerek ispatlarına girişmek istemiyormuş gibi görünmekliğimden dolayı, ilk ba-

133 Dediğimiz üzere, bu kitap yalnız bu *Konuşma* değildir. **[116]**

kışta zihne çarpar ise, hepsi dikkatle okunmaya sabredildiği halde hoşnut olunacağını ümit ederim. Zira onlarda deliller birbirine o şekilde bağlanmış ve ilişkilendirilmiştir ki, sonra gelenler, nedenleri olan öncekilerle ispat olundukları gibi, buna karşılık öncekiler de sonuçları olan sonrakilerle ispat olunurlar.[134] Ve burada zannolunmamalıdır ki, ben mantıkçıların kısır döngü dedikleri hataya düşmüş olayım: Zira deney bu sonuçların birçoğunu pek kesin kıldığı için, bunları kendilerinden çıkardığım nedenler onları açıklamaya olduğu kadar ispata yaramayarak, belki bilakis, bu nedenler o sonuçlarla ispat olunur. Ve onları varsayımlar olarak anmaklığım da, sırf yukarıda izah ettiğim ilk hakikatlerden çıkaralabilmek düşüncesinde olduğumun bilinmesi içindir; fakat kendilerine iki üç kelime söylenir söylenmez başkalarının yirmi yılda düşündüklerini bir günde öğrenmek tasavvurunda bulunan ve nüfuzlu ve keskin zihinli olmaları oranında yanıltıcı ve hakikate eriştirmekten uzak bazı [117] zihinlerin, benim ilkelerim olduğunu zannedecekleri şeyler üzerine bir garip felsefe kurup da kabahati bana yüklemeye fırsat bulmalarını önlemek için öyle çıkarımlarda bulunmamayı kesinlikle istedim. Zira tümü benim olan görüşlere gelince, ben onları yeni diye mazur görmem, özellikle ki delillerimi iyice değerlendirecek olurlarsa onları o kadar basit ve sağduyuya uygun bulacaklarından eminim ki, aynı konular hakkında edinilebilecek diğer herhangi görüşlerden daha az olağanüstü ve garip görüneceklerdir. Hem de ben onlardan hiçbirinin ilk keşfedicisi olduğumla övünüyor değilim; ve onları hiçbir vakitte ne başkaları tarafından denilmiş ne de denilmemiş oldukları için değil, belki sırf aklım bana teslim ettirdiği için alıp kabul etmişimdir.

Ve eğer sanat erbabı *Dioptrik* bahsinde açıklanan icadı[135] derhal uygulamaya koyamazlar ise, zannetmem ki bundan dolayı ona kötü denebilsin. Çünkü tarif ettiğim makineleri, hiçbir

134 Ki bunu deney doğrular ve yukarıda zikrolunduğu üzere, asıl bilimsel metottur. [117]
135 Mercekler hakkında. [118]

noksansız kurmak ve düzenlemek için maharet ve yatkınlık lazım geldiğinden, eğer buna bir defada muvaffak olurlarsa, birisinin eline sadece iyi bir nota aleti verilmekle bir günde çok güzel ud çalmayı öğrenmesinden az şaşırmam. Ve hocalarımın dili olan Latince yerine memleketimin dili olan Fransızca'yı kullanmamın nedeni, sırf kendi doğal akıllarını kullananların, görüşlerimi eski kitaplar dışında bir şeye inanmayanlardan daha iyi muhakeme edeceklerini ümit eylemekliğimdir. Aklı öğrenmeyle birleştirenlere gelince -ki yalnız bunları hâkimlerim isterim- eminim ki delillerime, **[118]** sırf alelâde dille ifade ettiğim için kulak vermeyecek kadar Latince taraftarlığı etmezler.

Bundan başka, ne bilimlerde gelecekte elde edileceği ümidinde bulunduğum gelişmelerden burada ayrıca bahsetmek, ne de yerine getireceğimden emin olmadığım hiçbir vaat ile halka karşı asla taahhüt altına girmek istemem; fakat yalnız şurasını diyeceğim ki, ömrümden geri kalan zamanı tıbba dair kendisinden şimdiye kadar elde edilmiş olandan daha sağlam kurallar çıkarılabilecek surette doğa hakkında bazı bilgiler kazanmaya çalışmaktan başka bir şeye harcamayacağım; ve özel eğilimlerim beni başka tasavvurlardan ve özellikle bazılarına zararlı olmaksızın, bazılarına faydalı olamayacak olanlardan o kadar şiddetle uzaklaştırmaktadır ki, eğer bazı vesileler beni bu gibi işlere kendimi adamaya mecbur edecek olursa, hiç zannetmem ki muvaffak olabileyim. Bunu burada ilan etmekliğim, biliyorum ki beni dünyada büyükler sırasına koymaya hizmet etmez, fakat benim de o sıraya geçmeye hiçbir hevesim yoktur; ve lütuf ve inayetleriyle boş vakitlerimden engelsiz istifademi sağlayacak olanlara, bana dünyanın en şerefli rütbesini verecek olanlardan ziyade ilelebed minnettar olurum. **[119]**

ibrahim ethem dirvana

ibrahim ethem, 1890 yılında

ibrahim ethem dirvana, 1942 de

ولنور .

قبر نقطهٔ قطبیه‌نك مجاورنده بولنان
بوز طبقه‌لرینك سكنهٔ قلیله‌لری ایچون نه قیچلی
نه شفق بر اثر طبیعیدر ؛ زیرا جهری سنه‌نك
نصفی قدر امتداد ایدن اوزون كیجه‌لرده
برا كلیجه اولدقدن ماعدا طلوعندن افندی
سونوك ضیاری ، حزن كدری ، او صانج
ویره‌جك صورتده عمرك متمادیاً برحالده
بولنمسنی محو ایتمكه خادمدر .

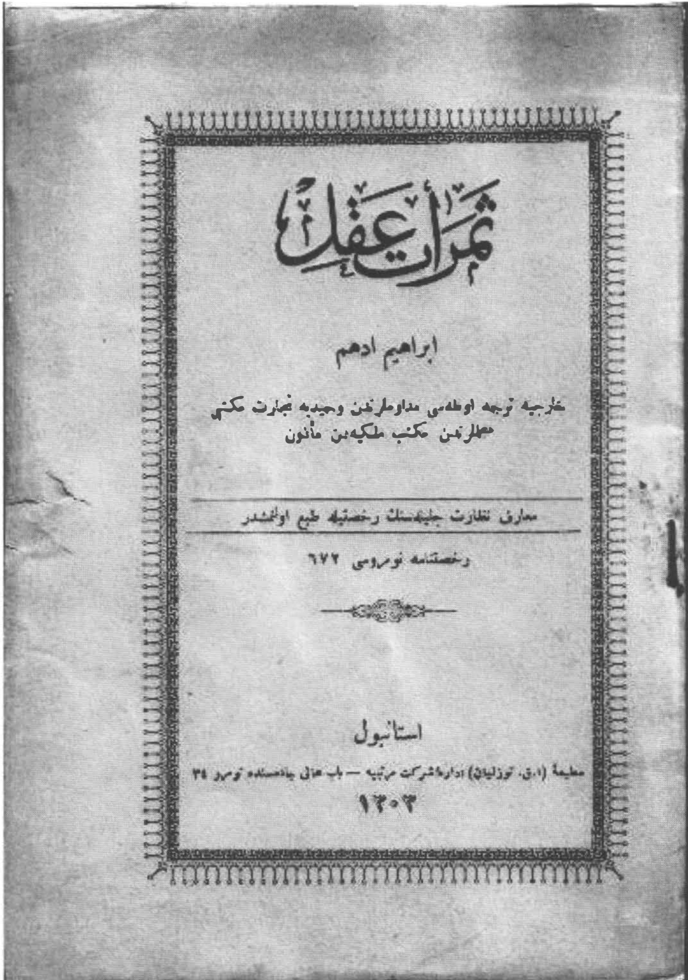
مكتب ملكیهٔ شاهانه اوچنجی صنف
طلبه‌سندن ۱۱۸ نمروده
ابراهیم ادهم

tercemanı hakikat'in 12—24 ikincikânun 1300—1885 tarihli sayısında çıkan yazısı

Almanya'nın en büyük şairi ve, zamanına göre, kültür sayılan alimlerinden biri olan Göte bir mektubunda der: « İnsanların bütün bilgilerini bir kaç yaprak kâğıda yazarak, bir mektup zarfının içinde cebinize koyup götürebilirsiniz. »

İ. Ethem Dirvana

eski ve yeni harflerle el yazıları

ثمرات عقل

ابراهیم ادهم

خارجیه ترجمه اوطه‌سی مداوملرندن وحمیدیه تجارت مکتبی
معلملرندن مکتب ملکیه‌دن مأذون

معارف نظارت جلیله‌سنك رخصتیله طبع اولنمشدر

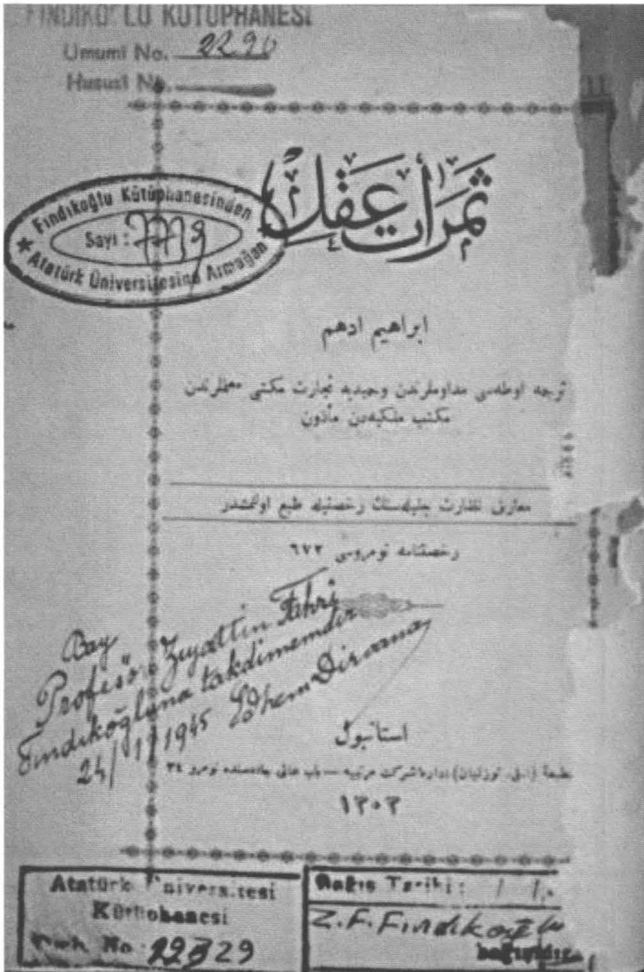
رخصتنامه نومروسی ٦٧٢

استانبول

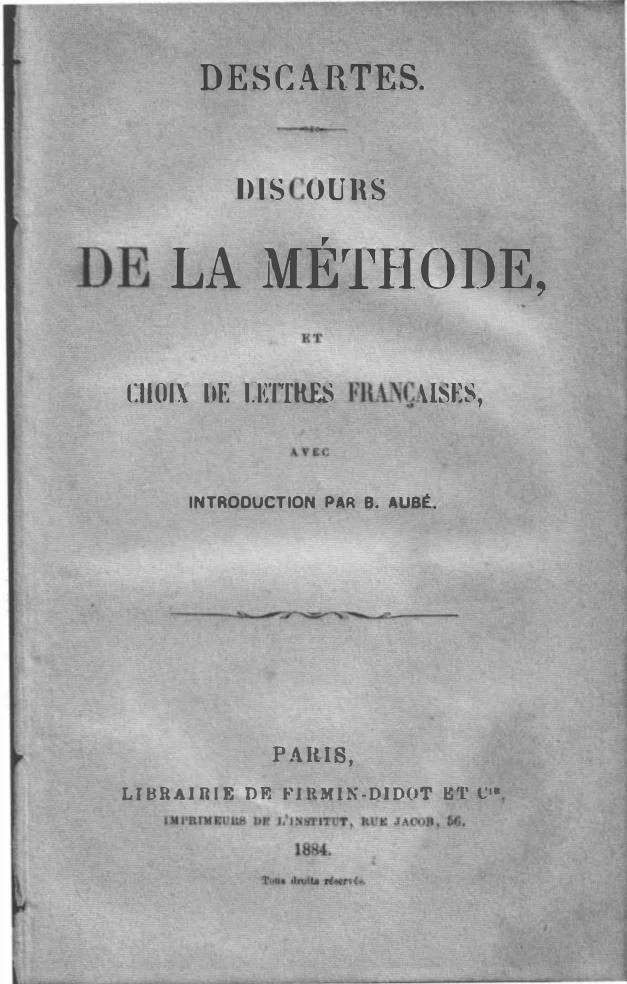
مطبعهٔ (ا. ق. توزلیان) ادارهٔ شرکت مرتبیه — باب عالی جاده‌سنده نومرو ٣٤

١٣٠٣

İbrahim Edhem Mesut,
Semerât-ı Akl,
Matbaa-i A. K. Tozliyan, İstanbul, 1303/1887

Semerât-ı Akl'ın İbrahim Edhem Bey tarafından Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'na imzalanmış nüshası.

DESCARTES.

DISCOURS

DE LA MÉTHODE,

ET

CHOIX DE LETTRES FRANÇAISES,

AVEC

INTRODUCTION PAR B. AUBÉ.

PARIS,

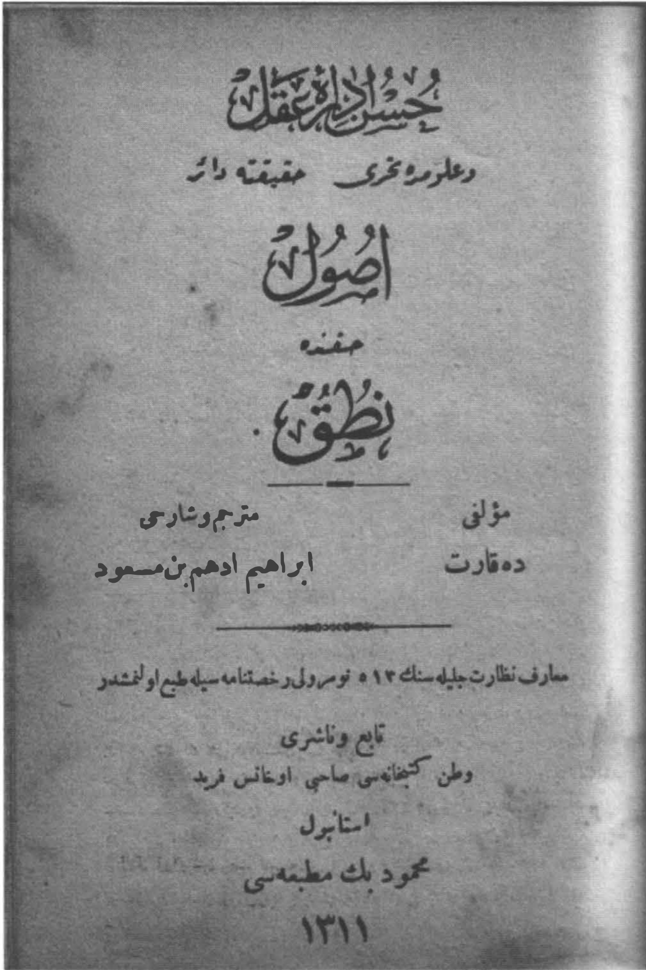
LIBRAIRIE DE FIRMIN-DIDOT ET Cie,

IMPRIMEURS DE L'INSTITUT, RUE JACOB, 56.

1884.

Tous droits réservés.

Descartes'ın *Discours de la Méthode*'unun İbrahim Edhem Bey'in tercümede kullandığı 1884 tarihli nüshası (Prof. Dr. Süleyman Dirvana Kütüphanesi'nden).

حسن ادارهٔ عقل

و علومده تحری حقیقته دائر

اصول

حقنده

نطق

مؤلفی — مترجم و شارحی

دهقارت — ابراهیم ادهم بن مسعود

معارف نظارت جلیله سنک ٥١٣ نومرولی رخصتنامه سیله طبع اولنمشدر

طابع و ناشری

وطن کتبخانه‌سی صاحبی اوهانس فرید

استانبول

محمود بک مطبعه‌سی

١٣١١

René Descartes, *Hüsn-i İdâre-i Akl ve Ulûmda Taharrî-i Hakîkate Dâ'ir Usûl Hakkında Nutuk*, mütercim ve şârihi: İbrahim Edhem Mes'ûd, Mahmud Bey Matbaası, İstanbuli 1311/1895

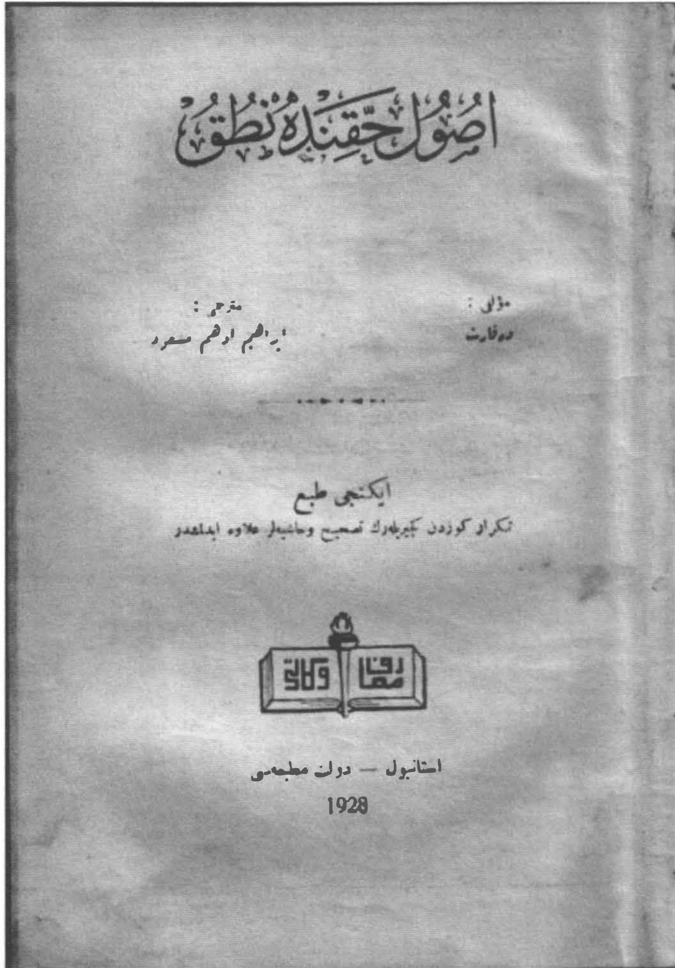
افادهٔ مترجم

اوروپا حکمت جدیده سنك مؤسسلرندن
بری . بلکه الك بیوکی فرانسز حکیم مشهوری
(دهقارت) . بونك ده الك مهم اثری شو
ترجمه سنی عرض ایتدیکمز نطقدر . بناءً علیه بو اثر
اوروپا حکمت جدیده سنك [۱] اساسی . مبدئی

---

[۱] اوروپا حکمت جدیده‌سی آتیده‌کی اقسامدن مرکبدر : (۱) علم روحدرکه
نفس انسانیه‌نك ماهیت و خواص و کیفیاتنی تعریف ایدر (۲) منطقدرکه قوانین
فکریه‌یی تعلیم ایدر (۳) استتیقدرکه علم حسن و علم صنایع نفیسه‌در (۴)
اخلاقدرکه علم وظائفدر (۵) حقوق طبیعیه‌درکه اقونومی سوسیال و علم سیاسی
بوکا هر بو طرفدر (۶) متافیزیك (علم ماوراء الطبیعه) درکه روح و جسمك
جوهرندن و طبیعتك اشکالی قوانینندن بحث ایدر و ماهیت الهیه‌یی و جناب
حقك عالم ایله اولان روابطنی تعریف ایلر (۷) حکمت تاریخیه‌درکه جمعیات
بشریه‌نك اعتقادات مذهبیه ، قوانین و مؤسسات سیاسیه و مدنیه ، ادبیات ،
علوم ، صنایع و صنایع نفیسه کبی اقسام و عناصر مدنیتك کاملاً منشأ اولان
توسعات و ترقیاتی قوانینندن بحث ایدر (۸) تاریخ حکمتدرکه مذاهب عقلیه
حکمیه‌یی بیلدیرر .

Hüsn-i İdâre-i Akl ve Ulûmda Taharrî-i Hakîkate Dâ'ir Usûl Hakkında Nutuk
"İfâde-i Mütercim"

اصول حقنده نطق

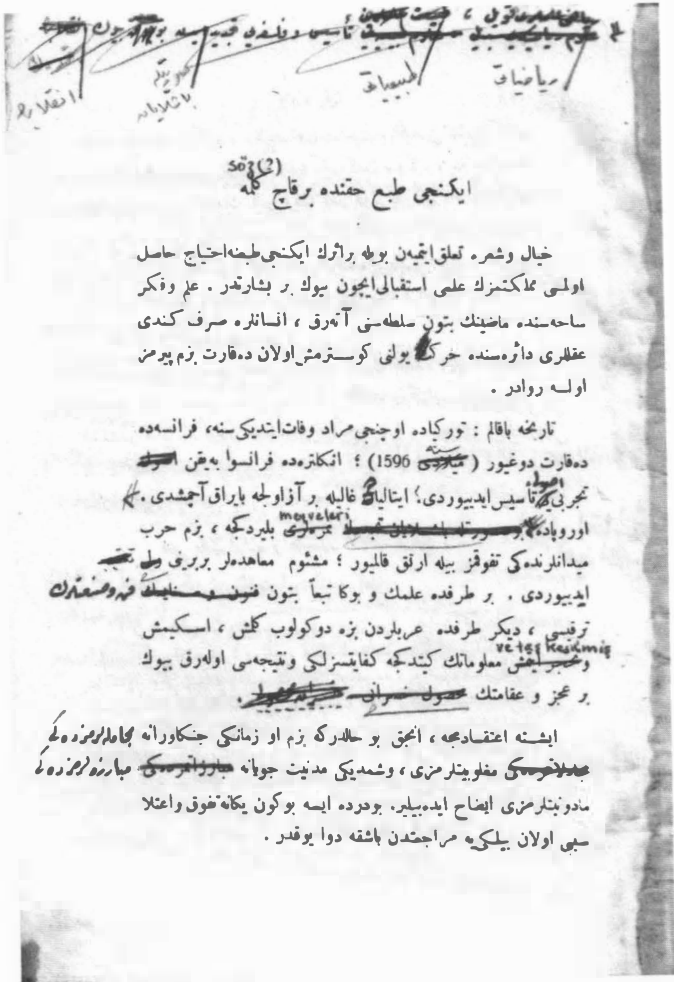
مؤلفی :
دەقارت

مترجمی :
ابراهیم ادهم مسعود

ایکنجی طبع
تکرار کوزدن کچیریلەرك تصحیح وحاشیەلر علاوه ایدلمشدر

استانبول — دولت مطبعەسی
1928

Descartes, *Usûl Hakkında Nutuk*, mütercimi: İbrahim Edhem Mesûd, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

söz(?)

ایکنجی طبع حقنده برقاچ کلمه

خیال وشعره تعلق ایتمیه‌ن بوطه براثرك ایکنجی طبعنه احتیاج حاصل اولمسی مملکتمزك علمی استقبالی ایچون بیوك بر بشارتدر. علم وفکر ساحه‌سنده ماضینك بتون سلطه‌سنی آته‌رق، انسانلره صرف کندی عقللری دائره‌سنده حرکت یولنی کوسترمش اولان دهقارت بزم پیرمز اولسه روادر.

تاریخه باقالم: تورکیاده اوچنجی مراد وفات ایتدیکی سنه، فرانسه‌ده دهقارت دوغیور (سنه 1596)؛ انکلتره‌ده فرانسوا بهیقن … تجربی اصولی تأسیس ایدییوردی؛ ایتالیاده غالیله بر آز اولجه باراق آچمشدی. اوروپاده … meyveleri بلیردکجه، بزم حرب میدانلرنده‌کی تفوقمز بیله ارتق قالمیور؛ مشئوم معاهده‌لر بربرینی … ایدییوردی. بر طرفده علمك و بوكا تبعاً بتون … ترقیسی، دیکر طرفده عصرلردن بزه دوکولوب کلمش، اسکیمش و … معلوماتك کیتدکجه کفایتسزلکی ونتیجه‌سی اوله‌رق بیوك بر عجز و عقامتك …

ایشته اعتقادیمجه، انجق بو حاللرکه بزم او زمانکی جنکاورانه … مغلوبیتلرمزی، وشمدیکی مدنیت جوبانه … مادونیتلرمزی ایضاح ایده‌بیلیر. بوکون ایسه بوکون یکانه تفوق واعتلا سببی اولان بیلکیه مراجعتدن باشقه دوا یوقدر.

"İkinci Tab Hakkında Birkaç Kelime (Söz?)"
(*Usul Hakkında Nutuk*'un İbrahim Edhem Bey tarafından üçüncü basım için gözden geçirilmiş nüshalarından.)

13

اوکله یمکندن صوکره ، برقاچ ساعت مصاحبت وباغچه‌سنی تنظیم وا کثری
سواری اوله‌رق سیروتنزه ایله وقت کچیردکدن صوکره ، ینه چالیشمغه
باشلار وسعیده اقشامک کیچ وقته قدر دوام ایدردی . مدت عمرنجه
مجرد قالمشدر [illegible] سنوی آلتی یدی بیك فرانقدن عبارت
ایدی؛ بوکا عمرینك صوك اون سنه‌سی ظرفنده کندیسنه فرانسه حکومتی
طرفندن تخصیص ایدلمش اولان سنوی اوچ بیك فرانقی علاوه ایتملیدر.

باشلیجه [illegible] شونلردر :

۱ . ـ ترجمه‌سنی تقدیم ایتدیکمز اصول حقنده نطق که مبحث
انکار ضیا ومبحث علائم جویه ایله برلکده بر کتاب اوله‌رق نشر
ایدلشدر ؛ 2 . ـ ایلك فلسفه‌یه دائر تأملات ؛ 3 . ـ مبادئ فلسفه ؛
4 . ـ [illegible] انفعالات بشریه ؛ 5 . ـ کتاب عالم یاخود ضیا ؛ 6 . ـ
[illegible] ؛ 7 . ـ [illegible] مکتوبلر .

عقلی [illegible] اداره و [illegible] حقیقتی تحریه دائر

اصول حقنده نطق

اکر بو نطق بر دفعه‌ده اوقونمق ایچون چوق اوزون کورینورسه ،
آلتی قسمه تقسیم اولنه‌بیلیر : وبرنجیده [illegible] حقنده بعض ملاحظات ، ایکنجیده
مؤلفك [illegible] آرادیغی اصولك باشلیجه [illegible] اوچنجیده ، بو اصولدن استخراج
ایتدیکی [illegible] بعضیلری ، دردنجیده ، الهك و [illegible] انسانیتك موجودیتی
اثبات ایدن [illegible] که مؤلفك مابعدالطبیعاتنك اساسلریدر ، بشنجیده تدقیق ایتدیکی
فیزیق [illegible] وبالخاصه قلبك حرکتنه [illegible] دیکر بعض [illegible] حطری ،
وبزم روحمزله حیوانلرك روحی [illegible] اولان فرق ، وصوك قسمده‌ده [illegible]
[illegible] شمدییه قدر کندن دها ایلری کیده‌بیلمك ایچون لزومی اعتقادنده
بولندیغی شیلر ، وکندیسنی تحریره سوق ایدن [illegible] کوریلور.

"Aklı Hüsn-i İdâre ve Ulûmda Hakîkati Taharrîye Dâ'ir USÛL HAKKINDA NUTUK"
(*Usul Hakkında Nutuk*'un İbrahim Edhem Bey tarafından üçüncü basım için gözden geçirilmiş nüshalarından.)

ترقی صنایع

"Terakkî-i Sanâyi'"

"Terakkî-i Sanâyi'"

"Notlar"dan

اصول حقنده نطق

USÛLHAKKINDANUTUKRENÉDESCARTES

"– Bildiğiniz vechile Descartes, kitabının ilk satırında, 'akıl'dan bahseder. Daha sonra, sırası geldikçe 'kuva-yı tabiiyye' ve 'felsefe'den bahseyler. Maarif Nezareti'nin o zamanki Encümen-i Teftiş-i Muayene'si, bu gibi meselelerden, yani 'felsefe'den, 'akıl'dan, 'tabiat kuvvetleri'nden bahseden bir eserin neşrine müsaade edilemeyeceğini bildirdi. Bereket versin, Encümen Reisi Hamdi Bey ve âza Azmi Bey beni tanırlardı. Bunların yardımı ile yakayı güç kurtardık ve müsaade aldık. Yalnız şunu söyleyeyim ki, 'felsefe'yi kurban verdik. 'Felsefe' kelimesi yerine 'hikmet' demeliymiş. Böylece kitaptaki 'felsefe'leri hep 'hikmet' yaptım."

"– Eseri bir Ermeni kitapçı bastırdı. Hemen bir nüshasını alıp, yakından tanıdığımız başmabeynci Hacı Ali Paşa'ya götürdüm. Takdir göreceğimi ümit ediyordum. Beş on gün sonra kendisini gördüğüm Hacı Ali Paşa: 'Yahu siz ne yapmışsınız, kitapta akıldan bahsetmişsiniz.' dedi. Ben de cevap olarak, 'Peki cinnetten mi bahsedeyim?' dedim. Bilirsiniz ki, o zaman Sultan Murat hayatta idi, akıl ve cinnet kelimeleri Sultan Murat'ı hatırlatır diye endişe edilirdi. Bereket versin ki, başmabeyincinin ahbaplığı sayesinde iş büyümedi."

THG
0810891
LAV

İbrahim Edhem Mesut (Dirvana)

www.cizgikitabevi.com
/cizgikitabevi